СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

У НОМЕРІ:

БОГДАН-ІГОР АНТОНИЧ
На другому березі
Роман, поезії, есе

І. С. КОРОПЕЦЬКИЙ
Богдан-Ярослав Цимбалістий

СТЕПАН КОЗАК
Американські діалоги

БОГДАН ПЕВНИЙ
Архипенкове коріння

ТАРАС ВОЗНЯК
Складність людини і надія

ВАДИМ СКУРАТІВСЬКИЙ
Микола Костомаров...

ISSN 0585-8364

9 ВЕРЕСЕНЬ 1992 р.

НАЙНОВІШЕ З БІБЛІОТЕКИ ПРОЛОГУ І СУЧАСНОСТИ

■ *Патріярший архимандрит о. Іван ГРИНЬОХ:*
ПРАВОСЛАВ'Я І КАТОЛИЦТВО / ORTHODOXY AND CATHOLICITY
Ньюарк (Нью-Джерзі): В-во Пролог, 1991, 2 вид., 32 стор.; із ілюстрованими обкладинками. Ціна: 4,00 доляри (плюс порто)
Наша найновіша публікація -- друге поширене видання праці о. д-ра І. Гриньоха українською та в перекладі англійською. В "Передньому слові" монсіньйора о. Степана Гриньоха, між іншим, читаємо: "Після 73 років релігійного переслідування і невимовного терпіння Свята Церква-Мати в Україні знову страждає з приводу болючої дійсности: Її діти -- поділені, сваряться з приводу назв -- 'православний' і 'католицький'". Метою праці о. І. Гриньоха -- вказати на шлях до порозуміння між вірними Христової Церкви на Україні та в діяспорі. А переклад англійською робить її доступною для широкого світу вірних і зацікавлених осіб українського чи неукраїнського роду на Заході.

■ СВІТИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
Редактори: *Лариса М. Л. Залеська-Онишкевич, Л. Рудницький, Б. Певний, Т. Гунчак.* Передня стаття -- *Ю. Шевельов.*
Нью-Йорк--Париж--Сідней--Торонто--Львів: Записки Наукового товариства імени Шевченка (Філологічна секція, т. 214), Бібліотека Прологу і Сучасности (ч. 191.4), 1991, VIII + 488 стор.; у твердій обгортці, оформлення -- Б. Певний; наклад: 2.000.
Ціна: 29,95 ам. долярів (плюс порто)
Спільне видання Наукового товариства імени Шевченка в США та В-ва Пролог, зготоване до друку головно членами редакції журналу "Сучасність". Цей збірник до справ шевченкознавства містить праці, більшість яких "... були зачитані на кількох останніх шевченківських конференціях [організатори: НТШ, Українська Академія Наук у США, Український науковий інститут Гарвардського університету]. Деякі з них були надруковані у шевченківських числах журналу 'Сучасність'...". До збірника ввійшли ілюстрації, покажчик імен, додатки.

■ *Люба Комар:* ПРОЦЕС 59-И
Ньюарк (Нью-Джерзі): В-во Пролог, 1991, 2 вид., 75 стор.; безкислотний папір. ISBN 0-9628724-1-5 Ціна: 5,00 ам. долярів + порто
Спогад підсудної з розправи в Львові "караючою рукою радянського правосуддя" 17-19 січня 1941 над 59 молодими українцями, членами ОУН. Авторка дає перебіг політичного процесу, описує ув'язнення, транспорт на схід і втечу з тюрми в Бердичеві.

Замовлення на публікації В-ва Пролог висилати на адреси:

В Европі:	У всіх інших країнах:
Prolog / Mr. T. Kuzio	Prolog / Mr. Y. Smyk
74 Nibthwaite Road	744 Broad St., Suite 1115
Harrow, Middx. HA1 1TG	Newark, NJ 07102-3892
GREAT BRITAIN	USA
	(201) 622-0542 Fax: (201) 622-1933

На першій сторінці обкладинки:

Олександр Архипенко, «Ідуча постать», 1912, бронза, 27, із збірки Марії і Августина Сумиків

digitized by ukrbiblioteka.org

1992 вересень 9

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, НАУКА, МИСТЕЦТВО,
ПОЛІТОЛОГІЯ, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

Журнал видається з 1961 р. (377)

Спільне видання
республіканської асоціації
українознавців
та видавництва " ПРОЛОГ "
(США)

РЕДАКЦІЯ:

Тарас Гунчак, Іван Дзюба — головні редактори
Микола Чубук — відповідальний секретар
Вадим Скуратівський — редактор відділу науки і культури
Володимир Кулик — редактор відділу політології
Микола Рябчук — редактор відділу літератури
Лариса Онишкевич — співредактор відділу літератури
Богдан Певний — редактор відділу мистецтва
Сергій Полос — виконавчий директор
Олександр Чабаненко — технічний редактор
Олег Коспа — художній редактор
Оксана Поліщук— оператор комп'ютерного набору
Оксана Пархоменко — оператор комп'ютерного набору
Галина Єрьоменко — коректор
Тамара Кравченко — коректор

Усі матеріали до редакції "Сучасності" просимо надсилати. з України і держав колишнього СРСР на адресу в Україні, а із західних держав — у США:

SUCASNIST
744 BROAD ST., SUITE 1116
NEWARK, NJ 07102—3892
USA
Тел. ред.: (201) 622—0545
телефакс: (201) 622—1933

УКРАЇНА / UKRAINE
254071, Київ—71,
вул. Костянтинівська, 5
"СУЧАСНІСТЬ"

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті й правити мову.

Видавництва та авторів просимо присилати по два примірники нових публікацій для рецензії.

Статті, підписані автором, висловлюють їхні власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видання.

Видають спільно:
Національна асоціація українознавців (Київ) та видавництво "Пролог" (США).

SUCASNIST (ISSN 0585-8364), established in 1961, is published monthly except July and August, which is published as a combined issue. The annual subscription is $ 60 (US). Sucasnist is co-published by Prolog Research and Publishind Corporation, 744 Broad Street, Suite 1115/16, Newark, New Jersey 07102—3892. USA. Second-Class Postage paid at Newark, New Jersey.

POSTMASTER: Send address changes to Sucasnist, 744 Broad Street, Suite 1115/16, Newark, New Jersey 07102—3892.

Представник редакції в Польщі — **Степан Козак**
Представник редакції в Чехо-Словаччині — **Мікулаш Неврлі (Микола Неврлий)**

digitized by ukrbiblioteka.org

ЗМІСТ

ЛІТЕРАТУРА

---

5 *Богдан–Ігор Антонич.* На другому березі. *Фрагменти з роману*
53 *Богдан–Ігор Антонич.* Вірші
68 *Богдан–Ігор Антонич.* Три мандоліни. *Новела*
70 *Богдан–Ігор Антонич.* Статті
83 *Марина Новикова.* Міфосвіт Антонича
94 *Михайло Москаленко.* Про Антонича, і не тільки про нього
98 *Микола Неврлий.* Грунтовна монографія

ПРАВО

---

101 *Богдан Футей.* Обговорення проекту нової конституції України – перехід від командної до правової системи

ПОЛІТОЛОГІЯ

---

107 *Іван Коропецький.* Богдан Ярослав Цимбалістий (1919–1991)
121 *Марта Богачевська–Хом'як.* Слово про Збігнєва Бжезінського
125 *Збігнєв Бжезінський.* Україна має стати європейською державою

МИСТЕЦТВО

---

127 *Богдан Певний.* Архипенкове коріння

ФІЛОСОФІЯ

---

141 *Тарас Возняк.* Складність людини і надія

КУЛЬТУРА

---

145 *Оксана Грабович.* Крах Радянського Союзу та незалежність України

КРИТИКА

---

152 *Вадим Скуратівський.* Микола Костомаров (1817–1885)
157 *Михалко Скаліцкі.* "Якби ви знали, з якого сміття..."

ХРОНІКА

---

162 *Степан Козак.* Американські діалоги
164 *Юрій Гаврилюк.* У Кракові створено центр української науки і культури
165 У Києві–Луцьку відбулася конференція, присвячена В.Липинському
166 Нове видання "України на переломі" В.Липинського

digitized by ukrbiblioteka.org

Богдан-Ігор АНТОНИЧ

НА ДРУГОМУ БЕРЕЗІ

Фрагменти з роману

I

Між двома берегами плила ріка.

Вітри різьбили кришталеве плесо в мерехтливі брижі, краплі дощу кололи шпильками гладку поверхню, бурі перекидали брили хвиль і каламутили непорочну прозорість води. Ріка плила невпинно, безугавно, мов час, і, мов час, танула в безбарвній долині небуття. На грані сірого обрію вливала чисті води в синє небо. Її крута стрічка загиналася в кілька вузлів, холодними раменами обіймала прибережне каміння, плиткою мілиною лежала в пісковім руслі. Сотнями свердлів вертіла підземні жили старих скель, аж із твердих каменюк ставали діркуваті флейти, з яких добувала тихі, пронизливі звуки. Безконечні поцілунки мокрих уст вигладжували руби скельних відломків і придавлено шушукали на лагідних закругленнях кам'яних яблук. Шутер блищав із дна, наче потовчене скло.

Було щось вічно однакове і вічно змінне в поморщенім обличчі ріки. Якась предвічна мудрість старечого чола. Якась спокійна задума над всепроминанням. Якийсь шепіт підсвідомої стихії.

Міст лучив обидва береги. Мовби подавали вони собі долоні, котрі посередині взаємно себе хватали. Зігнений каблук, наче велетенський перстень, що його долішня половина закопана в землі. Ріка під мостом трохи приставала в розгоні й творила глибину. Прямовисні сукаті стовпи підносилися вгору з води, наче мозолисті могутні руки, щоб підперти його спіралю. Плесо буркотіло з люті довкола стовбурів, аж захлистувалося білою піною. Наче милини в пральні, пучнявіли легкі синяві бульки. Хлюпали, прискали, стрибали, клекотіли, розбігалися, мов розсипана на вітер пригорщ борошна. Знов повертали й п'ялили в надгните тіло старих пнів гострі, колючі сніжні зуби. В літні дні вітер, мов птах крилами, стріпував з мосту тумани жовтого пороху на гладкий паркет води. Дощ мив поруччя й витирав дочиста щілини. Коли не коли чорніли підводи на хребті пригорбленого велета, наче галапасні гриби на кремезнім дубі. Під тягарем возів міст стогнав незадоволено, важко, майже ненависно. Скрипіли в'язання. Непрошені гості переїздили якнайскоріше й зникали в безвісті далекого шляху. Міст віддихав глибоко з пільгою й струшував із себе нові хмари курива.

В повітрі лишався тільки відгомін гуркотливих коліс, немов дуже далекий притишений стукіт у барабан.

Майже щороку повені підривали міст, але не вдалося їм його повалити від довгих літ. Тоді приходили найтяжчі хвилини в житті дідугана. Коли почув гіркий смак каламутної води, корчився з ляку, кривився, тріщав з досадою, торохтів, рипів і вбивав міцніше стовпи в річище. Подібно змагун розставляє ноги, коли має відбити удар противника. Перехилював чоло навпроти хвиль і ждав. Як лиш стрінула на свому шляху затор, підносила

ріка височенний горб, і брудна, жовта стіна наступала стопудовим тягарем на мостові підпори. Лускотня розлягалася широкою луною й зливала громовим грюкотом усю долину, мов струями рясного дощу. Міст співав свою бойову пісню. Не першу й не останню.Міст завсіди виходив переможцем. Правда, по кожній боротьбі його латали, заповняли нові щілини, бандажували рани, дротували, мов надбитий горщок. Але міст стояв. Проходили бурі, розталі, повені, а він стояв. І все однаково непереможний. І все однаково повний.

Лівий, нижчий берег займала широка, рівна, вільна оболонь. Зелена таця, злегка перехилена до ріки. Раптово земля підносилася вгору. Наче кротовина, висаджена якимсь велетнем-кротом. Декілька городців, а за ними перші підміські вулички.

Гвоздики, айстри, бруд, спокій і сентименталізм.

О меланхоліє малого містечка! О тишо синього неба, завішена над одноманітним щастям причикнутих, згорблених домів. О солодко-млявий запаху провінції!

Тут серця б'ють повільніше, й, мабуть, повільніше ходять годинники. Тут усе спізнюється. Тут день є заспаний і ніч невиспана[1]. Тут сонце сонно позіхає й під тихий вечір ліниво заплющує червоне око. Тут місяць забуває адресу останньої стації своєї подорожі і не знає, кудою зарання вернути[2]. Вже світає, а він ще нудить світом над обрієм. Тут сон пахне сіном і стіни пахнуть сном. Тут весна є чутлива, як старосвітський роман, а дощиста осінь осоружна, мов дошкульний біль зубів. Тут вечір має колір какао[3], а світанок барву дівочих уст. Тут життя є банальне, як рима: сонце – віконце. Гітара, русяві коси, пропам'ятні віршики для дівчат, Овідій, м'ятові цукерки, стара бритва, латані панчохи ... вишневий лікер, бажання направити світ, кминова юшка, широкі парасолі, мрійливі очі, кальоші, геніальні люди до маловажних справ, порошок на біль голови, приперчені дотепи, недіяльні товариства, минулорічні журнали мод, злегка соціалізм, фіалка в петельці, світлини пристаркуватих фільмових акторок, кишені, огірки, огірчення на долю, огарки недокурених папіросок, осінній настрій, ноктюрн Шопена на розстроєному піаніно

ті-ра-ра-ра ті-ра-ра[4]

Мав двадцять літ і чорне волосся. Чого ж більше треба до щастя?

Мав уста, повні невисловленого крику життя, а в голові, наче в вулію, вовтузився рій задумів, помислів, постанов. В чернетці свідомості записував враження жадібно, пристрасно, скоро, без застанови. Був п'яний від мрій і від своїх двадцятьох літ. Мав найбільший скарб людини – спроможність зворушення, божий дар захоплення. Ловив хвилини в душу, жадну всепізнання. Вбивав у кожний момент дряпіжні кігті.

Кожну подію бажав розтовкти, мов горіх, і добути з неї ядро. Вилускати, вирвати його. З примхливої поверхні моря дійсності хотів зібрати жменею всю мерехтливу піну. Загорнути, видерти, здобути. Для себе, тільки для себе. Сміявся білими зубами хижака.

Від спонуки до чину йшов простим шляхом. Не кружляв, не обходив, не виминав, не шукав лисячих стежок, кругойдучих доріг, крутих переходів, підземних коридорів. Біг навпростець. Перешкоди або розбивав, або перестрибував над ними. Але не волікся вигідно довкола них, ані не повзав попід ними. Усе брав дослівно. Життя розумів як життя, отже, як те, що вічно живе, росте, ворушиться. Відчував глибиною свого «я» божественну всезмінність дійсності. Кожним нервом співзвучав з мелодією оточення. Широко розплющеними очима глядів на світ. Одним поглядом хотів обняти тисячобарвність цього, що бачив. Одним напруженням вух бажав схопити в акорд різнотонність, що дзвеніла довкола. Одним віддихом старався вдихнути

digitized by ukrbiblioteka.org

ошоломну запашність природи, одним дотиком випити розкіш нервів при зіткненні з речами. На кожне явище протидіяв усім єством, був наче настроєна скрипка, яка на кожний доторк відповідає доглибним відгомоном. В кожну справу вкладав себе без решти, без застережень, без задержання відступу, без конечної відстані. Коли йшов під гору, мусив вилізти на шпиль, коли впадав до води, поринав на дно. Не вмів ніколи задержатися посередині. Був справді молодим.

Одначе навала вражень оголомшувала його. Переживав кожну найзвичайнішу, найбільш буденну подію з потрійною силою відчуття й тому надмір почувань не міг знайти собі місця в малообіймистій свідомості, розбивав рамці, розсаджував межі, виливався поза берег душі, немов свіже пиво поза край склянки. Переживань не вибирав, сприймав усі, як приносило їх життя, схоплював усі без огляду на їхню справжню вартість і корисність. Наче втомлений робітник п'є в гарячий день холодну воду, не дивлячись на те, що може собі зашкодити, наче дитина, яка жадібно ссе яблуко, не вважаючи, чи воно спіле, чи зелепуга, висмоктував ласо з кожної хвилини можливо найбільшу кількість зворушення. Не диво, що його свідомість була, немов шпихлір, в якім лежать порозкидувані без ладу одні на одних різні прилади, потрібні й зайві, важні й байдужі, нові й давні, цілі й пожовані, в якім лахміття, цундри, ганчірки, катрани, відламки ржавого заліза, вирізки порохнявих дощок, кусні потовченого скла, позагинані цвяхи, шкамаття пожовклої бляхи та всяке інше шпаргалля лежать усуміш з недавно придбаними, пожиточними, бездоганними речами. Звичайно, що уявлення, користуючися такими нерівними й різновартними засобами, не могли діяти цілком правильно. Витворювався зрозумілий розгардіяш унутрішнього життя. Безладно накопичені враження не дозволяли поневолити підземних невидимих струй душі. Його воля переносилася радніше на зовнішні справи, але не вміла загнуздати власних підшкурних гонів. Межі свідомості, передсвідомості й підсвідомості, з природи крихкі й невиразні, ставали ще більше плавкі й бгачкі, залежні від настрою, від найменших спонук хвилини й оточення. Майстерство свобідного володіння своїми гонами було йому ще чуже. Внутрішня перегать була збудована з дуже ламкого матеріалу. Бурхливі сили, котрі діяли в сутеренах душі, легко й без труднощів переходили на поверх свідомого. Душевна будівля хиталася часто від власних землетрусів.

Ви бачили сьогодні мого героя? Не стрінули його випадково на місті? Може, не доглянув вас, може, не встиг здійняти капелюха на ваше привітання, може, перейшов безбач мимо вас? А може, ви його не добачили, ідучи в коловороті своїх клопотів і турбот? Може, його не пізнали в метушні буденних журб? Він так гарно, щиро, сердешно всміхається до знайомих. Ви здвигаєте плечима, дивуєтеся, кажете, що не знаєте його. Але ж ні... Ви його, напевно, вже десь колись зустрічали. Подивіться тільки до закоміркiв своєї пам'яті, перетрусіть її підсвідомі закутки, перегляньте її таємні нетрі, а знайдете його зовсім виразний, чистий образ. А втім ... хай буде. Прошу дуже.

Представляю героя моєї повісті.

Марко – таке ймення мав син судді Мартовича – це був трохи дивний юнак.

II

Вокзал поволі спорожнів.

Поїзд у сторону столиці від'їхав перед п'ятьма хвилинами, найближчий спішний мав переїздити аж за годину, а особовий за повні дві й чверть.

Ті, що висіли, найняли дорожки або таки піхотою новоліклися до віддаленого більше як один кілометр містечка. Кількох брудних і пелехатих жидівських крамарів ще якийсь час коріцмалося з навантаженими скриньками й товстими чемоданами, але незабаром і вони зуміли дійти до ладу зі своїми клунками та покінчили завзятий торг з худощавим, наче тріска, візником за ціну перевозу. Обсіли бричку так густо, щоб між них та їхні в'юки не встромив навіть голки, стара, знуждована й сухоребра, як її власник, кандиба зігнулася в чотири погибелі, луснув батіг.

Згорблений, кощавий сторож, що відбирав зужиті білети, глянув мутними, байдужими очима за останнім пасажиром, сплюнув у кут і зникнув у дверях. Касир замкнув своє віконце, перейшов до сусідньої кімнати, закурив папіроску й почав сердешно позіхати. Урядовець руху поплентався до канцелярії, зняв свою червону шапку, обтер хустиною піт з чола – був жаркий, духотний липневий день – впав у фотель, мов до якогось глибокого рову, відітхнув і став щось читати.

Надходив поволі вечір.

Замовк гамір. Стало важке безгоміння. Наче б небо білою ватою хмарин обкутало всі речі й відібрало їм спроможність звуку. Довгий час було так безголосно, що тиша аж лящала в ушах. Ліниві рухи грязли в безмежнім спокої повітря.

У ждальні третьої класи спав на лавці якийсь волоцюга неозначеного віку й професії. Його вайлувата постать лежала безрухо, мов суказта колода. Дівчина з буфету ловила настирливі мухи й дивилася без думки в замурзане й поцятковане комахами вікно. Її рябе від веснянок обличчя виявляло безкраю, дошкульну нудьгу. Очі втратили ввесь блиск і були, наче два відламки звичайного, мертвого скла з якоїсь розбитої шиби. Довкола бочки з содовою водою деренчала мушва, невдоволена, що не може дібратися до спокусливого питва. Ледве чутний бренькіт дзвенів, мовби здалека, з глибини або з-під кльоші й уже на кілька кроків розпливався, танув, розвіювався в густім, наче мід, повітрі.

Навіть рекламові плакати на стінах, котрі привикли невпинно кричати, немовби притихли. Ніхто їх не слухав, тому зашарілися, примеркли, вилиняли, знизили голос. Наче б їх заціпило.

Наближався вечір повільною ходою.

Спека, дійшовши до найвищого ступеня натуги, почала незамітно меншати. Розжарений пісок на пероні став помалу холонути. Золотий диск сонця, кинений невідомими руками зі сходу на захід, долетів до своєї мети. Стояв просто над рейками, які прямували також у ту саму сторону. Далеко на заході збігалися в одну пряму лінію й, наче тонкий дріт, устромлений у небо, танули в незнанім. Сонце, завішене над рейками, подобало на полум'яну локомотиву, що їхала в далекий незбагненний світ і покидала самітний двірець, щоб завтра зарання знову до нього вернути з противної сторони, щоб по короткій ночі вогняним струменем виплинути на протилежнім кінці залізного шляху.

Блиск падав на шиби вокзалу й грав на них великими химерними плямами щирого золота. Це був останній прощальний поцілунок сонця й скла. Сонце, що від'їздило рейками до невідомої станції на заході, лишало за собою золотий сигнал свого переїзду.

Земля, обдротована, наче старий горнець, рейками, віддихала Втягала в свої чорні, закурені вугляним димом, запорошені сажею груди свіжий холод, що його приносили на своїх раменах перші тіні. Рейки, набряклі від жари, тепер корчилися й вертали до своєї первісної постаті.

До вокзалу прийшли нові гості. Найперше старий халамидник. Двигав

digitized by ukrbiblioteka.org

чималу скриньку й сапав, мов попсована машина. Пришкандибав до ждальні, скинув свій вантаж на саму середину головного стола й вийняв з кишені халата капшук із тютюном. Хустиною обтер піт з обличчя, яке мало барву мазі, що осідає на дні люльки. Вічно переляканими очима обвів довкола й посадив на лавку біля стола самого себе – людський клунок.

Пройдисвіт із кута пробудився, вирячив зіниці, розправив руки, закахикав голосно й перевернувся на другий бік. Дівчина з-за буфету стрепенулася, машинально підвела голову вгору й надула невдоволено пузате лице.

За хвилину вкотилася з гамором крізь широко відчинені двері огрядна, ставна міщанка в великім білім шалі. Гримнула своїм чемоданом об лавку, ловила неспокійно грубими устами повітря й зітхала могутньо повними дужими грудьми.

Стація почала оживати. Непорушність липневої спеки став розганяти вечірній легіт. З недалеких сосон добував лагідні, боязкі шумливі звуки. Підбадьорені мухи й собі завели голосніше. Гуділи передсонну шепеляву пісню. Комашиний бренькіт і сосновий шум зливалися разом в одностайний текучий гомін, що нагадував тихе дзюрчання малого потока. Вибивався понад них вищими тонами нерівномірний, невгомонний дзенькіт рейок, що тоншали під дотиком холодних долонь надходячої ночі. Брязкіт цей був схожий на легке, ніжне торгання струни на скрипці. В міру, як тахнув дзик мушви, вилітав угору деренькіт залізного паліччя, подібно як вигук флейти вистрілює понад повільну течію оркестри.

Навкруги двірця заметушилося. Невідомо звідкіля висипався гурт залізничників. Сновигали туди й сюди, вешталися з кута в кут, тягалися по всіх усюдах. Рогаті сині шапки заглядали до ждальні, зазирали до буфету, кружляли довкола сигнального стовпа. Сині шапки вітали одна одну, здоровили себе, сміялися, перехилювалися. Синя шапка зацвіла в касовім віконці. Сині шапки випливали й щезали, підносилися й танули. Раптово над плямами синіх шапок заблищала червона керівника руху, який з урочистою повагою розпочав свою подорож з одного кінця перону на другий. Червона шапка йшла гордо й байдужо до оточення.

Ждальна стала майже повна. Тисячний раз повторялися тут ті самі події, настрої, переживання, почування. Тисячний раз дивилася ця звичайна, невибаглива кімната на все однакову, все таку саму різношерсту юрбу, тисячний раз слухала кахльова піч завжди таких самих розмов, тисячний раз нарікали тріскотнею лавки на гнітучий тягар клунків та їхніх власників, тисячний раз дурманіли кульгаві столи від хмар тютюнового курива.

Обличчя залягла одночасно нудьга й гарячка, німе отупіння й нервове подражнення. Підсоння залізниці почало діяти. Своєрідний настрій вокзального коридору та ждалень хватав у свої кігті серця й мізки, входив з повітрям у груди, розгнуздував в'язання м'язів, пущав думки в рвучий крутіж, вирівнював світовідчування поодиноких людей, нищив окремі одиниці й творив з кількадесятьох осібняків безформну, поневолену ним, податливу, безопірну масу. Теплота тіла підносилася, живчик бив скоріше, думки ставали легкокрилі, але зате безладні. Стан менш-більш такий, який буває по сприйнятті малої частки алкоголю. Скажім, по двох чарках горілки.

Перед касою стояв довгий хвіст. Касир машинально підносив голову й без іскри заінтересування звертав мовчазний питальний погляд на добродія, що, спітнілий, розгарячений, задиханий підкочувався з черги перед віконцем й витиснений перше, мов цитрина, тепер бовтав язиком і лепетав щось під носом. Накінець видушував з горла назву цілі своєї подорожі. Урядовець відвертався одноманітним бездушним оборотом, підходив до шафи, шукав

квитка, пробивав його – все однаковими повільними, неживими рухами. Тимчасом останні в ряді різкими, неритмічними жестами висловлювали свою невгамовність і тривогу. Їхня нервова метушня відбивалася яскраво від апатичної пинявості продавця. Підтюпцем перебирали ногами на місці, крізь плече попередників зазирали неспокійно в квадратовий отвір, що в нім являлися козирок шапки та ніс. Струя дрижання переходила людьми, мов електричний струм дротом. Здавалось, що якась сила втягала поволі живий мотуз пасажирів до середини. Він скорочувався, корчився, але все-таки ввесь зникнути не міг.

III

Марко всів до поїзду.

Бгачко вискочив на східці, легко перекинув себе на поміст, струсив сніг з пушистого хутряного коміра й з рукавів, поправив пальто, відстебнув горішній гудзик, гупнув кілька разів черевиками об підлогу, аж облетіла груба верства м'якої білої вати, що обкутувала їх з усіх сторін. Несучи перед собою свої клунки, наче щит, увійшов до середини вагона, перетиснувся вузьким коридором, знайшов незайняте місце побіч якогось лисого добродія, поклав на полицю чемодан з книжками й платтям, зсунув з рамен плащ, на якім лишилися ще рештки снігового борошна, обтріпав їх старанно, витер сніжну мазюку з крил капелюха й сів вигідно на лавці.

Була щойно четверта година по полудні, але грудневий вечір розкидував свої довгі тіні. Падав сніг великими клаптями, обсипував шапки залізничників сивим пір'ям, лягав на темних хутрах пасажирів ясними плямами, обкутував залізне поруччя поплутаними сірими нитками, білив розпорошеним вапном дахи кіосків, що виглядали, наче базарні буди під широкими полотняними парасольками, борошнив м'яким сипким піском увесь перон, обвивав лляним прядивом капелюхи. Мокнули шибки окулярів, наче від сліз, холодна вогкість спливала за коміри, ноги грузли в м'якому пухові. Легкі сніжинки кружляли безшелесно, заточували обіймисті колеса та спіралі, підносилися вгору, обпадали вниз, задержувалися на коротку мить безрухо в густім від мряки повітрі, перехилялися, мов шалі-човники, то в одну, то в другу сторону, виверталися й по довгім герці тихо сідали на землю. Срібні бджоли вилітали з вулія неба й роєм укривали світ.

Під абажуром падучого снігу вокзал палахкотів лампами. Крізь снігову заслону набирало світло чудової молошної барви. Сніжинки в світляних смугах іскрилися, наче справжні кришталі. Ліхтарні кидали розкішні жмути сріблявого блиску. Великий двірець був схожий вогнями на могутню ракету. Здавалося, що за хвилину казкові лосняві стовпи розприснуться, розіллються, хмарою іскор розвіються в чорних нетрях ночі.

Марко не прощав нічого. Вертав до рідного містечка, до батьків. Байдуже дивився на скляну гору вокзалу, на рясно освітлені будинки, на блискучий букет різноколірних світел.

Гудок.

Десяток долонь у шкурятяних рукавичках піднеслося вгору й лінивими рівномірними жестами давали знак прощання. Крізь заквітчані морозом шиби поїзду було видно тільки тіні замкнених усередині людей. Невиразні обриси голів, розпливчасті зачерки облич. Химерним льодовим рисунком на вікнах придавало тисячолампне світло недійсної, неземної краси.

Валківничий підніс руку:

digitized by ukrbiblioteka.org

– Від'їзд.

Останній сигнал.

В вагоні не було натовпу, але теж і не зовсім порожньо. Загалом вигідна їзда. Коли Марко розглянувся ближче по переділі, побачив, що має ще дев'ятьох товаришів подорожі. Довгий час сиділи мовчки, похнюпивши голови. Одностайний ритм смоків та коліс колихав до сну. Повільний темп заплющував очі й розледащував думки й м'язи. Рівномірний стукіт гудів глухо в ушах, втискався під череп, вбивав цвяхи до мізку, шумів беззвучно в голові. Чавунка захлистувалася гугнявим співом, ретязі хрипко скрипіли, ланцюги клацали залізними зубами, в каглі шевеліло, розігріта пара сичала в рурах, що ними розходилася по всім поїзді, наче кров жилами по тілі. Обгортало бездушне отупіння, обіймало чоло слизькими долонями, обтяжало руки та ноги лінощами, хвилювало живчик, затемнювало зір. Запах окису вугля дражнив слизові оболони носа. Невпинне гойдання давало устам солодкавий, млосний смак. Одноманітна музика хватала за горло, спиняла віддих, гальмувала працю свідомості й усипляла ум.

Початок їзди залізницею звичайно впливає в цей спосіб, приводить до сонливиць, розледачіння, безтямності, бездум'я, дрімоти думок, невразливості. Нагадує це настрій, який переживаємо, викуривши більшу кількість папіросок одна по одній, безперестанку. Буває в нім своєрідна розкіш, що її справляє повна безчинність свідомого й хвилеве звільнення волі. Одначе це самопочування хутко минає. Припливає друга хвиля залізничного настрою. Назовні виявляється вона охотою до балачки, оживленням, зачіпливістю, ворушкістю. Підсоння подорожі починає розігрівати, теплота тіла то (*пропуск*), серце б'є живіше, кров кружає швидше.

*

[Їзда саньми][5]

Я знав дівчину.

Мала дзвінке ймення: Соня.

Але її тепер уже немає.

Це таке звичайне, буденне, а одначе цього досі не можу зрозуміти. Повторяю безліч разів, уговорюю собі безугавно, що вся ця історія така банальна, наче любовний трикутник з французького роману, й ніщо не помагає. Думаю й не можу розчовпати. З кожним днем наростає подив над нерозгаданою плутаниною цього, що називаємо дійсністю. Де знайти лік на дивність життя?

Чи ви знаєте час першої любові?

Тоді, коли римуємо: її – солов'ї та кохана – омана. Тоді, коли паленіємо при стрічі з молодими жінками, коли носимо в нагрудній кишені кілька світлин знайомих красунь. Тоді, коли пишемо ночами невислані листи до незнайомої. Тоді, коли граємо на мандоліні й ходимо на лекції танців.

Маємо обов'язково зле зав'язану, але зате багатобарвну краватку, а в неділю пополудні вкладаємо до петельки квітку. Коли це весна, фіалку або незабудку, коли осінь, очевидячки, айстру. Коли представляють нас їй, шурхаємо незручно черевиками, коли стрінемо її на вулиці, робимо широкий, півкруглий мрійливий оборот капелюхом.

Що нам лишилося з цих літ?

Терпкий запах молодості й тихий шелест запорошених книжечок віршів. І це дурне питання, узяте з трафаретної сентиментальної пісеньки.

Вони мають пам'ятники в рожевих оксамитних обгортках.Подають їх

з соромливою усмішкою. Уписуємо тут віршик (очі – ночі, мрії – вії), малюємо рожу, й кусень блакитного неба (найдешевіша гудзикова фарба), а іноді додаємо грецьку цитату. Очевидячки тому, що вона грецької мови не вміє. Звичайно, треба показати в чому-небудь свою вищість. Накінець підписуємо з темпераментом (доконче) відвічне штамбухове: на незабудь.

Балакаємо з фаховою знайомістю про жести рук Грети Гарбо й про блекленд у ситківці. Вираховуємо докладно швидкість їзди на годину Буготті та Альфа Ромео. Робимо підсумки останніх м'ячевих змагань і передбачення на майбутнє. Трудимося над такими важкими питаннями, як, наприклад, чи кращі є білявки, чи чорнявки, або в який спосіб поліпшити світ і усунути з нього злидні та горе.

Усе жде на нас. Усе існує тільки тому, щоб ми мали що направляти, поправляти, виправляти, справляти, розправляти, приправляти, доправляти, відправляти. Хочемо змінювати, відкривати, здобувати, винаходити, й з тяжкими джаганами йдемо розбивати замки давно відчинених дверей. Бажаємо, щоб усе було простолінійне, рівне, явне, ясне, зрозуміле, очевидне, наглядне, відкрите, мов на долоні.

Навпаки, життя заплітає нас у складний коловорот вражень та подій, веде на перехресні стежки колишнього, сучасного та прийдешнього, каже розбирати нам поплутані сліди минулого, пізнавати заслонені дороговкази теперішнього й відчитувати нечиткі знаки майбутнього. Кладе нам перед очі нерозбірну мережку, ускладнює кожне найпростіше, найзвичайніше явище, заслонює мерехтливими змінними брижами таємну тривку глибину, показує в нутрі кожної речі незбагненну загадку й лишає нас самотужки. Бунтується проти цього наша вдача, наша снага, наша кебета, наш підсвідомий гін. Ні, ми не будемо розмотувати ниток, розкутувати плетива, розплітати нерозгаданих вузлів, розв'язувати загадливих ключок, розшифровувати тайного письма. Ми гострими молодими зубами розчавимо твердий горіх загадки життя. Зашморгнуло нам життя на шию петлю таємниці, але вона не задушить нас, ми її розхристаємо нігтями, розцундримо губами, звільнимо п'ястуками. Не хочемо розкладати мережива дійсності, ми його розсіпаємо, розсмикаємо, роздеремо на дрібні торочки. Розпорпаємо пальцями глиби невідомого. Коли не можна розплутати сіті, то її потнемо на шкамаття, розтягнемо на малі мотузки, зімнемо нагамуз. Ми не будемо переговорювати з життям, тільки боротися з ним до крові, змагатися до втрати тямки, хоч би прийшло гризти яснами, хоч би прийшло штовхати чолом, колоти лобом у кам'яну безвість.

Одначе ворог утікає перед нами, грається з нами, наче блимавка з заблуканим мандрівником, або зрадливо вдаряє ззаду. Стукаємо жменями в порожнечу, вивалюємо неіснуючі двері, здобуваємо уявні фортеці, причалюємо до несправжніх пристаней, сіємо зерно на воді, різьбимо статуї з льоду, підписуємо свої прізвища на каменях, митих дощем.

Гіркий, мов хиніна, смак розчарування.

Ця хвороба появляється незавважно при переході з віку хлоп'ячого до юнацького. Приходить от так собі, з нічого, з повітря. Тоді не можемо собі знайти ніде місця, бокуємо від товаришів, відчужуємося від батьків, цураємося давніших розваг, не цікавлять нас дотеперішні заняття. Тоді звичайно починаємо курити й димом намагаємося заспокоїти дрижання розстроєних струн душі, утихомирити внутрішній неспокій, заглушити безосновний, безпричинний ляк. Захлистуємося куривом, кашляємо, кахикаємо, шумить від нього в голові, але зате тупіє на хвилину розгнуздана вражливість нервів. Вештаємося бездумно по кімнаті, сновигаємо без цілі вулицями, придивляємося довго на вітрини й нічого не бачимо, поштовхуємо ліктями прохожих, ходимо неправильною стороною, кружляємо тими самими хідниками, повертаємо

digitized by ukrbiblioteka.org

мимохіть до тих самих місць, переходимо без потреби з одного боку на протилежний, підглядаємо ненароком, безважливо, без власної волі вуличну метушню, хоч по правді не цікавить нас, не займає нашої уваги, є зовсім і зовсім байдужа. Невміло ставимо крок, підносимо ноги невлад, що іноді заплутаються на якій-небудь розколині чи просто таки між собою, наче дві цупкі, негнучкі палиці. Ловимо гав, витріщаємося на оточення, мов би не мали нічого кращого до роботи. Бажаємо, щоб міський гомінливий веремій задурманив нашу схвильовану свідомість, немов алкоголь. Хочемо впитися лунким, галасливим, гучним, різким, яскравим сум'яттям і забути про все, забути про самих себе, забути про своє існування. А в цьому дзвінкому гаморі, у цьому метушливому житті чуємо свою гостру окремість і неподільну самітність. Утікаємо перед хижими кігтями життя в пустелю міста. Бо справді людина найбільше самітна є в юрбі.

Коли ми на селі, волочимося нестямно полями, топчемо вигинчасті круті межі та борозни, толочимо повісма скиб, талуємо зелені вигони й облоги, талабанимо мочаковиння, грузнемо наосліп у калюжі, манджаємо навмання непрохідними чагарями, чалапаємо навпростець колючою гущею, а під вечір вертаємо додому покалічені, закривавлені, виснажені, утомлені, знесилені, обідрані, обхлюпані, замурзані, заялозені, заболочені. Шукаємо цілющого ліку природи, а може, квітки папороті, синьої пташки, того, що недосяжне, невпійманне, нездійсненне. Утеча від себе самого. І одночасно погоня за своїм «я».

Стоїмо довго, довго біля вікна, похиливши чоло на долоню, спираючись на лікті. Дивимося невидючими очима в імлисту далеч. Не думаємо ні про що, зовсім ні про що. Чуємо дивний стукіт до дверей свідомості, але його значення не вміємо схопити. Хто стукає? Хто кличе? Навіщо?

*

[Прощання Ігора]

Ми стояли на коридорі вокзалу.

Від перону вливався кислий запах диму та вугілля, від подвір'я ззаду плили широким струменем свіжі пахощі бузку та жасмину, що цвів у городі побіля двірця. Із ждальні, наче з печі, виповзали густі хмари тютюнового курива, змішані з млосним випаром людського поту. Усе це вертіло терпко в носі. Хотілося пчихати, наче від сильної табаки.

Крізь брудні шиби вікон сміялася весна яблуневим квіттям, немов молода дівчина білими зубами.

Відчиненими дверми влітав із саду запашний, бадьорий вітер, але швидко перебивався крізь стухле повітря в нутрі й якнайскоріше втікав другою стороною на вільний простір. Лагідний протяг холодив гарячку спітнілих чіл.

Велика тягарова вага рипіла протяжно й хрипко двигаючи на своїх дерев'яних плечах кучугуру клунків.

Ти був спокійний. До цього ступеня спокійний, що мене це навіть дивувало. Рухи самовпевнені, смілі, погляд звичайний, хода сильна, рішуча, на устах лагідна усмішка. Навіть сліду якогось більшого зворушення, якогось унутрішнього потрясіння. Зовнішній вигляд і поведінка зовсім такі, як перше. Мов би між нами ніщо не скоїлося, мов би між нами не стала висока стіна, не відділила нас, не відмежила, не перегородила, не розв'язала, навіть не діткнула вузлів нашої приязні. Дивилися один на одного так щиро, вільно, по-давньому, без жадного збентеження, без жадної недовіри. Мимохіть виринула радісна

думка, що все ж таки наше побратимство сильніше від жінки, що заковиря долі не кинула на нього навіть найлегшої тіні.

Ми не бачилися від кількох місяців. Тоді по цій жахливій пригоді з вовками я вернув до містечка, ти лишився в себе на селі. Учора ти приїхав до мене, балакав багато на різні теми, був оживлений, говіркий, зацікавлений усім, охочий. Одначе про пережиту подію й про Соню за весь час навіть не згадав. Я розумів тебе дуже добре. Від першої хвилини зустрічі вже знав гаразд. Так треба, так конче треба. Її не було, її напевне не було, її треба викреслити з нашого життя, треба вичеркнути з нашої свідомості, виключити, виділити, викинути з наших «я». Губка часу вимаже її з таблиці нашої пам'яті. Але в глибині підсвідомості підносився сильний голос бунту, та я чавив його непощадно таки в цю мить. А ти?

Сьогодні ти був, може, трохи менше балакучий, але загалом нічим не зраджував сумного чи неспокійного настрою або схвилювання. Уражала мене тільки одна маловажна подробиця, що її я ледве й завважив. Ти був зодягнений занадто поважно, сливе що й урочисто. Чому ти надяг на себе в цей весняний ранок своє найкраще чорне вбрання? Чорна краватка, що ти її досі ніколи не носив, придавала тобі безмаль жалібну вподобу. Раптово став якийсь задумливий і серйозний. Проте ніщо не здавалося колотити твого спокою та рівноваги, на погляд ніщо не каламутило плеса твоєї свідомості.

Ти ждав терпеливо своєї черги перед касою. Я перекидав з нудьгою байдужим зором по розгарячених обличчях і нишпорив ним марудно по запорошених спинах. Накінець касир, жовтий з досади, наче гарбована шкура, скінчив лаяти перелякану селянку, й ти видобув з горла касового віконця для себе квиток.

Був уже крайній час.

З рипливим стукотом буферів, постогнуючи з утоми, вкотився поїзд. Сопів, наче хворий на ядуху дід. Блендаючи ретязями, шкандибав хвилину, мов кінь, що йому затиснено зубело, трясся, теліпався в смішних, кульгавих підстрибах, аж доки не присів. Бризнув з димаря високим водограєм курива, порснув з боків струмками пари, мов надутий пухир, що його раптом передіравлено. Виплюнув з вагонів кільканадцятьох пасажирів, щоб на їх місце прийняти нових.

В останню мить я купив на пероні від обідраного хлопця жмуток білого бузку й подав тобі. Тоді мимохіть пригадав собі, як колись у дитинстві було навпаки, як ти приносив мені до шпиталю свіжі букети, а з ними запах весни. Ти всміхнувся добряче, але знічев'я споважнів. Довго, довго тиснув мою долоню. Очі загоріли дивним вогнем і швидко погасли. Навперемінку блищали й попеліли холодом. Уста мовчали.

Наприкінці висмикнув свою руку з моєї жмені й побіг на східці вагону. Скоро, хутко, мов би тебе щось гонило, мов би тебе переслідувала якась думка. Двері обійняли тебе й заслонили.

Зарокотали колеса.

Я метнувся за поїздом, що втікав переді мною, задиханий димом.

Раптом відчинилося вікно одного вагону, вихилилася голова, а вітер доніс до мене тихі слова:

– Будь щасливий... з нею!

digitized by ukrbiblioteka.org

*

[Кінець Ігора]

Я не міг заснути.

Перекидався з правого боку на лівий і, навпаки, пхав долоні під подушку, витягав їх звідціля й клав на ковдрі, знову переносив їх на подушку, але це нічого не помагало. Заплющував насилу очі, старався зовсім, зовсім не думати, викинути з свідомості всі гадки, вимести їх, мов сміття, пробував рахувати: один, два, три, чотири... Але все дарма. М'яка долоня сну не лягла на мойому чолі.

Годинник стукав на стіні рівно, розмірно, ритмічно,

Одначе моє серце не дало достроїтися до його спокійного темпу.

Увага хвилювала, мов розбурхана вода. Думки, наче брижі, випливали, мерехтіли, вовтузилися, плуталися, проблискували, дрижали, яснішали, темніли й танули безслідно. Розприскувалися, мов іскри, й гасли. Але в підсвідомості родилися нові й знову вистрибали на поверхню. І знову маяли, блимали, кружляли, доки не потухли й не розплилися. Це повторялося раз-у-раз, раз-у-раз безперестанку. Якісь дивовижні примари, розвійні тіні, розпливчасті привиддя, постаті без обличчя й обличчя без обрисів, знайомі й незнані, близькі й байдужі, гостродійсні й імлисті, виразні й туманні, чітко нарисовані й безформні, мінливі, метушливі, плавкі, ворушкі, рухливі й непорушні, легкі й олив'яні, невпійманні, безбарвні, безколірні, дивно сірі, тьмяні, безмовні, безшелесні, безгомінні, мов з цього світу й мов не з нього. Відштовхував їх від себе руками та ногами, а вони падали на мене, мов листя з дерев, накривали собою, чавили, душили, пригнічували. Холодний піт бучавів на висках.

(Враження цього вечора були занадто сильні, щоб міг я тепер міцно, кріпко, безжурно спати. Це не було видиво, це справді вона. А може, таки не вона, а лише привид. Настирлива, улізлива, млосна, солодкава музика дослівно млоїла мене. Хто Соню туди завів?)

Дніло.

Темрява ночі сіріла, половіла, линяла, мов старе хутро. З однобарвної чорної площини почали виступати зразу бліді, замазані, недокладні зачерки поодиноких речей, мов би на таблиці рисував хто сивою брудною крейдою. Згодом нестійкі обриси дебелішали, хмарні, сірі плями набирали живої крові кольорів. З одностайного паперу ночі вирізували ножиці дня силуети постатей, а пензель світла клав на них теплі барви.

Довго й даремно кликаний сон не злинув на втомлені повіки й зарання. Годі. Хоч я цієї ночі майже зовсім не спав, зірвався з ліжка скорше від усіх удома. Ніяк не міг видержати в цій недоцільній шамотні з безсонням. Якийсь підсвідомий неспокій, якісь невпійманні, невиразні передчуття поставили мене на рівні ноги.

Змив себе холодною водою, здригаючися від свіжої лоскотливої розкоші, обтер грубим, їдким рушником і поволі надягнув плаття.

За вікном клекотіла весна водограями пахощів. Спраглий вітер пив жадібно краплини рясної роси й обсушував стеблини трав та пелюстки квіток.

День підпалював понад далеким узгір'ям ватру сонця.

Ранок був такий подібний до вчорашнього, коли ти від'їхав. Твої останні слова бриніли в ушах, немов комахи. Одначе я не радів, не відчував ніякого вдоволення, навпаки, мав дивне враження, що якась дуже важна струна мого «я» раптово тріснула, перервалася й уже більше не грає. Струна єдина,

незабутня, доконечна, необхідна, нічим не замінна. Підсвідомість воркотіла глухо й грізно. Що вона знала?

Не минула година, коли замаяла на ганку жовта шапка листаря.

«Марку!

Прости мені, що не маю сміливості сказати тобі цього просто до віч, що вживаю посередництва німого, холодного паперу, коли можу миттю побачити тебе самого, як лише тільки цього забажаю. Ти живеш побіля, тільки ріка ділить нас, але я не можу зважитися перейти мостом. Не маю відваги стиснути, як давніше було, твоєї долоні.

Знаю, що це буде для тебе гострий та несподіваний удар, але ти видержиш його спокійно й непохитно. Адже ж ти молодий мужчина й тобі не личило б інакше. Вірю, що не засоромиш мого поняття справжнього мужчини, не зрадиш образу, що я його витворила собі про тебе.

Не буду завивати стріли в бавовну, ані полину солодити цукром. Це для тебе зайве. Поставлю справу серйозно й руба. Пам'ятаю, ти ненавидів тих, що б'ють п'ястуком у шовкових рукавичках.

Знаєш, що нашу зимову пригоду я відпокутувала довгою хворобою. Зрештою, ви оба до мене навідувались не один раз. Тоді я багато передумала, чимало перебалакала сама з собою, переглянула й перевірила всі свої думки та почування. Відома річ. Вечори довгі, наче вічність, безсонні ночі, сестра хворих самота кажуть глибше подивитися в своє нутро. Тоді бачимо такі тіні та сутінки, що ми їх перше не завважали, тоді постерігаємо такі признаки, що ми їх досі в звичайнім житті не мали часу запримітити. Тоді посилюється наш унутрішній зір. Стає гострий і хватає речі давніше невпійманні або й зовсім закриті. Серед цих непроспаних ночей я глянула крізь нове скло на наше кохання й дійшла до висновку, що вразить тебе боляче. Пригадуєш собі, що наша любов почалася при фальшивих сигналах. І правдивою хіба вона ніколи не була. Не перечу, я думала досі інакше. Був час, я щиро вірила в дійсність цього почуття. Я тоді була б глибоко здивувалася, коли б хто запевнював про що інше, я була б ще як розсердилася, коли б хто хотів захитати цю віру. Одначе тепер я дивлюся на це іншими очима. Не вмію відповісти, чи перше я оббріхувала себе, чи справді відчувала те, про що була свято переконана, а щойно згодом пізніше змінилася. Коли почування минуло так легко й без потрясінь, хіба не було воно таке доглибне, хіба не вросло своїм корінням у спідні шари душі? Знаю, мої слова для тебе жорстокі, але рубаю ними без хитання, щоб між нами не стояла брехня хвилевого настрою. Навіщо нам цієї огорожі, навіщо нам цього миру? Він на погляд ніжний, тонкий, тендітний, але спрожогу може стати дійсним кам'яним муром, справжнім тягарем. Краще бути вільними і не в'язати собі майбуття хоч шовковими, але зате поплутаними та складними вузлами. Краще спинити гру перед порогом, що за ним могла би ждати життєва відповідальність. Не обманюймо себе дітвацькими привидами, забаганками, примхами й відрухами. Це, що тільки діткнулося поверхні, а не зуміло ввійти вглиб, не може бути завдатком і засновком прийдешнього. Наше кохання не видержало спроби самоти, спроби з усіх найпевнішої й найдоцільнішої. Виявилося нетривке навіть супроти такого буденного удару. Воно вже при свому народженні носило в собі насіння нетривалості. Час дозволив йому пустити кільці, зацвісти й відцвісти.

Не обвинувачуй свого друга. Ти сам знаєш, що він не згодився би на ролю цього третього. Я не знаю, де він. Він явно мене цурався. Так рідко його

digitized by ukrbiblioteka.org

бачила, а одначе я тепер, щойно тепер зрозуміла, що тільки з ним могла стати щасливою. Одначе не підозрівай мене, що це тільки звичайна заміна предмету почувань. Був один, а коли став нудним, знайшла другого. Це було би несправедливе, кривдне спрощення складного по суті явища. Ти не надокучив мені ніколи, й я не шукала іншого. Це не пересит і бажання нового. Ми не змогли досі нашого почуття заспокоїти, не те щоб ним пересититись. Ми не мали ще часу і спромоги нудьгувати з собою, й я не замінила тебе Ігором. Хіба знаєш настільки свого друга, що не можеш мати ніяких підозрінь супроти нього. Між нами не було й немає жадного роману. Ми від цієї звісної події взимі досі не бачилися, не говорили з собою, не обміняли одного-однісінького слова, одного-однісінького погляду, не писали до себе нічого, навіть не чули про себе ніяких вісток. Я втратила слід його існування. Одначе власне тепер, коли життя вичеркнуло його з моєї дійсності, він виринув у моїх почуваннях. Але він про це не міг і не може довідатися. Бо не тільки є несвідомі думки, але й несвідомі почуття. Я його любила в підсвідомості від самого початку, а тебе тільки як його найближчого друга, як когось, що нерозривно, нероздільно, нерозв'язно з ним сполучений, сливе як його тінь.

Знаю, що це виявлення вколе їдко, доглибно, дошкульно твою мужеську гордість і самолюбство. Але ти не є чванливий ні перед другими, ні перед собою, й проковтнеш цю гірку правду без зайвих слів ремствування. Я цілком певна, що ти не зненавидиш мене за неї й простиш мою сумну помилку. Жертвами цієї помилки стали й я, й ти.

В ці безсонні зимові ночі я освідомила собі своє справжнє почування, накінець долетів до мене його дійсний голос. Спонукою до цього була хіба довга самота, що роз'яснила мені темні нетрі мого власного «я». Сьогодні чую, що не знайду без Ігора щастя, Марку, вірю, в твою шляхетність, лицарськість, накінець, у твою приязнь для нього й любов до мене. Саме тому, що мене любиш, поможеш мені відшукати його й не станеш нам на перешкоді. Ти сам розкажеш йому про мою таємницю й завернеш його до мене. Це Соня тебе просить, це її єдина й остання просьба.

Може, забагато домагаюся від тебе, але дозволяю собі на це тільки тому, що вважаю тебе справжнім мужчиною й справжнім другом. А передусім тому, що вірю в твоє велике кохання до мене. Ти напевно сповниш це. Крім своєї приязні та вдячності нічого тобі за це не дам, але хоч раз у житті побачу чин дійсної посвяти й буду горда, що маю такого приятеля. Може, не маю права жадати від тебе самовідречення, але почування не зважають на слушність і справедливість, не признають послідовності. Можливо, що твій розум осудить мене, але серце простить мені. Саме те серце, що я йому завдаю непробачну кривду. Перед сповідальницею твого кохання стане легким мій кожен непрощенний гріх.

Не буду тебе морочити марудними порадами цього роду, як: забудь, знайди собі другу, будь щасливий без мене. Не буду повторяти трюїзмів про обов'язки, задуми, постанови, про те все, що маєш виповнити й що повинне дати глузд твому життю. Це цілком непотрібне, це зовсім зайве. Найкращим дорадником кожної людини є вона сама. Гін життя кожного з нас є стократ мудріший від усіх золотих думок і признаних правд. Він поведе тебе, як і досі бувало, уперед, і вкаже тобі єдиний правильний шлях. Він стане сторожем на порозі твоєї свідомості й не допустить до неї вужа розпуки, чи навіть оси знеохочення. Без спротиву й негодування приймеш свій пай. Знайдеш спроможність перенесення сили почуття на іншу ділянку й використання її на іншому полі. Наша духовна напруга не йде ніколи внівець, хоч утратить свою зовнішню основу, свою річеву спонуку. Тільки треба вміти відповідно нею покермувати й покласти в неї нову суть. Треба пересунути її до іншої

дійсності.

І ось я мимохіть забрела в поради. Чую їхню трафаретність, а навіть деякий відтінок самолюбства. Щоб лише мені було гаразд, а ти поможи собі так і так. Чи, проте, не є вони правдиві?

Одначе я зовсім тебе не покину, й ти не відштовхнеш мене гнівною рукою. Залишишся моїм найкращим другом, моїм і його. Будеш нашим братом і порадником, товаришем щастя та горя, долі та недолі, успіхів та невдач. Не поталанилося тобі знайти в мені кохану, зате знайшов найщирішого приятеля. Знову відчуваю, що нехотя подаю тобі гіркий порошок у шоколаді. Але сам признай, чи ці слова не є справді щирі, чи ці запевнення не походять із серця.

Кінчу цей довгавий лист з міцною вірою, що мене не розчаруєш, що виявиш себе таким, за якого тебе завжди вважала й досі вважаю. Я тепер у важких обставинах. Коли зараз не стріну Ігора й він не подасть мені помічної долоні, може скоїтися зі мною лихо.

Прощай!

Твій друг

Соня».

Ходив по кімнаті неспокійною, уривчастою ходою, приголомщений, під враженням щойно прочитаного листа. Думки розблискували майливими, мінливими вогниками. Щохвилини повертав настирливий, уїдливий рефрен.

...і це якраз тоді, коли саме ти постановив посвятитися для нас, коли власне від'їхав, щоб не стати нам на перешкоді.

Раптово відчинилися двері й появилася в них мати. Була бліда, а в тремтячих долонях тримала газету. Не могла видобути слів. Заїкувалася:

– Твій тов... цей, що в нас жив... твій при... твій приятель...

– Що?

– Читай!

Щоденні вісті, 15 травня 1930 ст. 5

НОВИНКИ.

Самоходова катастрофа. Учора в самому середмісті на найрухливішій вулиці Центральній навпроти Народного Банку трапився знову нещасливий випадок. Вантажний самохід переїхав молодого асистента хімії на нашому університеті п.Ігора Забарського, що саме переходив бульваром. Покликаний лікар Рятункової Станції ствердив негайну смерть. Шофера арештовано, але по складенні протокола випущено на волю. Як посвідчили свідки, давав він зовсім правильно остережні сигнали. Молодий учений, мабуть, їх не чув.

*

[По смерті Ігора]

Ігоре, чи ти згадуєш про мене там, на другому березі?

Прости мені, що смію викликувати твою таку близьку й таку далеку тінь. Прости мені, що не шаную твого великого спокою, що поважився колотити твою святу тишу.

digitized by ukrbiblioteka.org

Такі свіжі, такі недавні спомини, й одночасно такі далекі. Не маю певності, чи це не діється сьогодні, а одночасно чи це взагалі коли-небудь бувало. Ці події такі гостররеальні й такі недійсні. Розвиваються саме тепер перед моїми очима, але дивлюся на них крізь закурену кіптявою шибу. Хочу вимазати, витерти кіпоть, але це мені не вдається. Події віддалюються, утічуть від мене, накриваються занавісою імли, розпливаються, тануть у небутті. А так ще недавно стискав ти мою долоню.

Виймаю з шухляди пожовклий вирізок з газети. Читаю, мовби вперше, мовби щойно приніс його листар, а одночасно, наче казку з дитячих літ або вирвану сторінку з сенсаційної повісті.

Щоденні вісті, 16 травня 1930 ст. 2

ЗАГАДКА ВЧЕНОГО

Трагічна смерть молодого вченого під колесами самоходу викликала чималий відгомін у нашій пресі. Ми негайно вислали нашого репортера, щоб призбирав подробиці про нещасливий випадок і про його жертву. На цьому місці подаємо інтерв'ю з відомим професором нашого університету др. Емілем Гавельським, що його асистентом та учнем був покійний. Проф. Гавельський є нашою найвизначнішою повагою в ділянці органічної хімії.

РЕДАКЦІЯ

Стіл закинений книжками й числами грубих заграничних природничих журналів. Шановний сивоволосий професор проходжується задумливо, з сумною усмішкою. Коли довідався про ціль моїх відвідин, балачка переходить скоро на властиву тему.

– Забарський працював у мене від початку своїх вищих студій і був справді моїм найкращим учнем. Без огляду на свій молодий вік мав уже в своєму науковому надбанні сливе що й десяток менших та більших розвідок і статей. Крім цього, цікаві лабораторні досліди, переведені спільно із мною. Робив дійсно надзвичайні надії на будуче, не переборщимо, коли скажемо, що заповідався небуденно. Наймаркантнішою його прикметою було вміння лучити педантичну точність дослідника з широкими овидами мислителя. Мав не тільки основне знання в ділянці органічної хімії, але також великий засяг відомостей з усіх природничих наук, а навіть і спекулятивної філософії. Найкраще знаменує його зацікавлення, його методу й його можливості розвідка про індетермінізм у природознавстві.

Тут добрячий професор перериває, порпає в кучугурі книжок, що лежать на столі, й добуває з неї товстенні числа відомої «Zeitschrift für Naturwissenschaft». З батьківською чутливістю гладить їх, усміхається до них, перекладає, аж укінці находить бажаний номер. Розгортає дрижачими руками сторінки зшитка.

– Ця розвідка – це не була тільки інформаційна стаття про модні заграничні напрямки. Вона вміщує в собі далеко багатший зміст. Це справжня оригінальна студія.

Накінець дозволяю особі запитатися шановного розмовника, як задивляється на причину катастрофи покійного Забарського. Професор не вміє відповісти й безпорадно розкладає руки. Пригадую обставини трагічної події. Як відомо з учорашніх щоденників, шофер їхав цілком правильно й

остерігав приписаними сигналами. Поліцай, що кермував тоді вуличним рухом, давав також відповідні знаки. Молодий асистент ішов, наче сліпий та глухий. Чи це об'яв славнозвісної розгубленості вчених?

Професор усміхається, терпко здіймаючи свої великі окуляри.

– Ні. Покійний не був ніколи розгублений, навпаки, був дуже вважливий, жвавий, проворний, уторопний, чулий на зовнішні спонуки. Умів думати, ще як умів думати, але задумливо не ходив поміж людьми. Не замикався ніколи в свому нутрі, умів дивитися й слухати.

– Отже, самогубство?

На щире, простодушне обличчя достойного господаря лягла тінь задуми й суму.

– Не знаю. Цього дня перед полуднем був у мене. Нічим не зраджував самовбивчого наміру, нічим не виявляв лихих думок. Був зовсім спокійний, навіть оживлений і бадьорий. Довго балакали ми про останні новинки в природознавчій літературі, переглядали нові журнали. Говорив, що на днях покінчив нову розвідку й вислав її до берлінської редакції. Я зацікавився дуже цією студією. Він обіцяв мені принести на другий день відпис рукопису. Уже його ніколи не принесе. Уже ніколи... Жартував, кидав легкою рукою дотепи, оповідав якісь анекдоти про нашого знайомого, одного математика. Псссс...

Тут приємний розмовник усміхнувся хитро й добряче, але миттю споважнів. Продовжував далі, витираючи хустиною окуляри.

– Ні, ні. Нічим не об'являв понервування, внутрішнього несупокою, знеохочення, розпуки. Зрештою, не мав до неї причини, не згадував мені ніколи про жадні невдачі або нещастя. Правда, останніми часами я довго його не бачив. Мав застудитись зимою на якійсь проїздці саньми й мусив лишитися в батьків на селі. Так писав до мене. Але це минуло безслідно, без яких-небудь наслідків. Власне, щойно вернув до столиці до своїх зайнять і обов'язків, вернув погідний, веселий і вдоволений, як звичайно. Ні, такою не може бути людина, що має за кілька годин наложити на себе руки.

– У такому разі треба погодитися, що молодий учений узяв свою загадку із собою назавжди.

– Так.

Цим словом покінчив шановний професор нашу розмову й стиснув мою долоню на прощання. Я вийшов, дякуючи щиро за цікаві інформації.

С.М.

Читаю ці слова хіба вже сотий раз і за кожним разом відслонюють для мене новий зміст. Вертаю до них, наче до улюбленої повісті або до найкращих віршів. Для звичайного читача це байдужий некролог, пересічна посмертна згадка з обов'язковими в такому випадку похвалами, переборщеними суперлятивами, робленими жалями з приводу втрати якогось там либонь багатонадійного юнака, підбарвлена для цікавості формою розмови й дрібкою буденної сенсації. Зрештою, річ досить зручно написана. Для мене слова ці мають запах здавленого, погаслого щастя й незбагненної таємниці, насовують безконечні сполучення думок, ворушать нескінченний ланцюг споминів. Дослівно хвилюють мене, наче нові враження. Відчитувані сотий раз, нічого не тратять на своїй силі, на своїй яскравості.

Ні, я ніколи не погоджуся з жорстокістю, безумством, безглуздям того, що називаємо долею. Що це є доля? Що значить це коротке, милозвучне, дзвінке слово? Гарне, кругле, ніжне, витончене, тендітне, пахуче. Ви знаєте запах слів? Говоримо: така наша доля, доля дала – доля взяла. Повторюємо

digitized by ukrbiblioteka.org

тисячкрат це слівце й не розуміємо його. Може, власне тому, що його так часто повторяємо. Є слова, до тієї міри зрозумілі, що аж перестаємо їх розуміти. Їх зміст росте, переростає первісні межі, аж накінець не може поміститися в своїй малій шкаралущі. Тоді наступає смерть слова. Звук лишається на землі, зміст відлітає. Але мертві слова кружляють далі між людьми.

Ні, Ігоре, я не розумію того, що скоїлося між нами. Слово «доля» не вияснює мені нічого, зовсім нічого. У тій довгій розмові з тобою, що вже наближається до кінця, я перейшов майже все.

*

[Зустріч]

Золота осінь.

Мідним листям заквітчана, спілими яблуками закосичена, червоним верховіттям вінчана, сивим павутинням залентчена, отавою замаєна, стернями обперезана, цвіркунами розспівана.

Линуло листя з лип, кленів, дубів, осик, вільх, ясенів, буків, яворів, топіль, грабів, осокорів, вязів, вересів, каштанів, берестів. Линуло жовте, солом'яне, помаранчове, рожеве, мосяжне, бронзове, червоне, руде, малинове, криваве, пурпурове, фіалкове, гниле, синє, чорне, сиве, срібне. Водограї барв, струмені кольорів, потоки яскравих плям і ніжних півтонів, оргія ядерних, гострих мазків і тонких начерків. Густий, ситий, теплий олій і тендітні, легеньки пастелі. Прості, великі, суттєві лінії й маніжні, штудерні, складні закарлючки. Тисячобарвна пісня осені. Спіла пісня життя. Повна, кругла, яра, соковита, наче стиглі яблука в саді. Пахуча медом у пасіках і житом у шпихлірах. Щедра, розтратна, гучна, великодушна, пишна. Пісня довершеної, досконалої повноти. Полудне. Сьомий день по праці.

Поля безлюдні, порожні. Їхній плід спочив у набряклі клуні, гумна, токи, гамазеї, а вони віддихали по важкій та томлячій дії родження. Хоч цей короткий час могли ледачо дармувати. Прийшла солодка охолода спітнілим від жари літа грудям землі. Прийшла лінива розкіш безділля втомленим, чорним долоням. Сите ледарювання при накритім столі. Вдоволення, виставність, багатство, відпочинок, сонливість. Задума, яка появляється завжди в тих, що мають багато вільного часу.

Спрожогу майнула на стерні польова миша. Котилася швидко загонами, борознами, межами, підстрибала жваво вгору, сміялася бадьоро вушками, виверталася рухливо, обнюхувала цікаво забуті колоски, гойдалася чудернацько на задніх лапках, моргала дрібними, наче порошинки, очками. Тішилася з нічого без пуття й без тямки. І, може, власне в цій безглуздій радості малої сірої миші був найбільший глузд. Найбільша мудрість життя. Знання, рівне мудрощам пожовклих пергаменів, запилених фоліантів, накопичених книгозбірень. Наче заблукана усмішка минулої весни, мерехтіла над скибами життєрадісна мордочка куцої філософки природи. Була найяскравішим протиставленням до непорушної втоми оточення й до важкого, багатого вбрання, та одночасно найкращим його доповненням. Була незавважним знаком вічної перекірливості невсипущих, невтомних сил життя, заклятого в зовнішні постаті землі.

Жовте павутиння доріг, навіяне кругойдучими вітрами. Шляхи невідомо звідкіля й невідомо докіль. Стежки таємні, наче прийдешнє. Хто пов'язав мотуззям шляхів землю з небом?

Віз плив туманами сивого курива. То виринав понад хвилі пилюки, то потопав у жовте плесо. Колеса краяли греблі пороху, немов швидкий човен бурхливі вали каламутної води. Грузли в піскове борошно, наче в хитке трясовиння.

Марко плющив очі від пилу й від соняшного блиску. Порошинки втискалися в уста, у ніс, у горло, застрягали між волоссям, налітали за комір. Виплював їх з пересердям, струшував з рукавів і віддихав з пільгою, коли віз добувався на коротку мить з кучерявих, густих хмар. Під повіками нестерпно пекло, й рука нехотя підносилася, щоб розтирати завіяні піском очі. Свідомість остерігала його перед цією необережністю. Отож моргав нетерпеливо й розширювалися зіниці, немов квітка на світанні. Тоді бачив широкий краєвид, облитий медом осені.

Перед ним лежали далекосяжні пожовклі поля, наїжені колючими стернями, й далечінь, заслонена високим обрієм. Перед ним лежало невідоме майбуття, закрите стіною часу. Поза ним воліклися тяжкі бовдури куряви. Слідком поза ним воліклося також і важке минуле, замкнене в чотири стіни тюрми, що її саме недавно покинув. Колишнє, наче тінь за плечима, прийдешнє, наче імла перед очима. Мряка накриває тінь, і розпливаються їхні межі. Усе стає суцільним сутінком. Минуле тане в майбутнім і затираються їхні границі. Приходить безчасова, понадчасова й позачасова хвилина. Існування в четвертому вимірі, у вимірі думки.

Марко жив тепер поза межами відчування. А може, відчував так мильно, що його чуття не мало грані. До речі кажучи, чи це не все одно? Іноді сприймаємо враження так інтенсивно, що аж стають нам байдужі. Коли спонука перевищає нашу відбірну спроможність, свідомість для самозбереження заслонюється перед нею, зачиняє свої двері та вікна. Розмірно завелика сила удару викликує таку саму протидію. Тоді чуємо, але не відчуваємо. Ми є потрясені якимсь явищем і не завважуємо його, проходимо повз нього зовсім спокійно, минаємо його, наче звичайний, буденний випадок. Свідомість заздалегідь остерігає нервові проводи, загодя приготовляє їх так, що вони не переносять вражень до неї, але, навпаки, зіштовхують їх униз. Свідомість перетворює враження в такий спосіб, як вгнуте дзеркало – образи предметів.

Їхав з тюрми й не тішився з нічого. По кількох місяцях перший раз ловив очима розвійний безкрай обріїв і дивився перед себе зовсім байдуже. Легені, затхлі від гнилого, вогкого повітря, перший раз перемив свіжим вітром, переполоскав лагідним подувом піль, наче холодною водою. Одначе це не принесло йому жадної полегші. Бодай так йому здавалося. Привиклий до малого обсягу в'язничних кімнат, до їхньої вузини й стислої обмеженості, до кислої задухи непродувних казниць, п'янів від запаху просторів, від далекої синяви неба, від свободи невгамовного гону вітрів, упивався горілкою безмежжя. Голова ходила ходором, наче на гойдалці або коли вихилимося через стіну літака. Небо кружляло над чолом, мов рухома пересувна кльоша, мовби хто обертав колеса овиду. Світ ставав кератом, а Марко його віссю. Усе вихорилося, ворочалося повільним, одноманітним, одностайним крутежем. Обриси затиралися, замазувалися сивою імлою, рябі, яскраві барви зливалися в одноколірну, жовтяву площину. Границя між небом і землею розвіялася, одне з одним перемішалося. Небо під захід сонця сплинуло золотим струменем, на поля лягла темносиня, сливе фіалкова тінь. Жовті й червоні попруги, руді цятки, блакитні сутінки, голубі, сизі померки вовтузилися, клубилися, плуталися, переливалися, заходили одне на одне, танули одне в одному. Годі було розрізнити, де є небо, а де земля. А також важко пізнати, де кінчиться дійсність, а де починається уява.

digitized by ukrbiblioteka.org

Краєвид плив повз очі, уші, уста, рамена стобарвною, бурхливою рікою, розлитою повінню. П'янкий подих безкрайого простору й химерна метушня водограїв барв дурманили свідомість, наче опій, пускали в чорторий думки й притуплювали вразливість. Вертав з тюрми до рідного містечка, бачив ізнов знайомі лани, позолочені бабиним літом, і не думав зовсім ні про що, не цікавився нічим, був до всього байдужий. Замість радощів, легкості, здоров'я, свіжості відчував дивну обважнілість. Незрозуміла йому самому мертвота обгорнула голову, руки та ноги, недійсне мотуззя прив'язало його до воза, причавило невидимою скелею в сидженні. Почував себе бездушною колодою, що її везуть невідомо куди й навіщо. А може, власне поверхня його свідомості була занадто схвильована й скаламучена, щоб думки й нерви могли вільно й правильно діяти. Найвища бурхливість і найвище отупіння, крайнє зворушення й крайнє безчуття межують дуже близько із собою, лежать на одній площині побіля себе.

Бо коли б не обкутала імла несвідомості вражень та думок, бачив би розкішну різку жовтня, чув би лебедину пісню природи. Соснові пахощі вітру, лоскотливий дотик гарячого піску, звіряче тепло родючої землі, ледачий відпочинок нагрітої літом життєтворної розпусниці.

Осінь розкидала навкруги сріблясті вінки павутиння, розпинала білі повісма на червонім листі каштанів, обмотувала ніжним волокном гостру кільчасту стерню, вишивала шовковою мережкою зелень трави, пряла довгі нитки на кужелі лип, заплітала ясні коси на вербах і березах, висмикувала тонкі мотузки з кучерявої пряжі, розвішувала легкі сіті над шляхами. Зоставляла тенета на людську тугу. Осінь, розспівана мідним лускотом тріскучих каштанів і шумливим шорохом падучого листя.

Але серце Марка не попало в сильце осені. Серце, збайдужніле на красу оточення. А може, власне п'яне шоломливим чадом природи. Куняв на возі, колиханий сонним гойданням.

Навпроти на шляху замайорила тінь. Навстріч наближалася дрібна постать, закутана сутінками грядучого вечора. Ішла поволі, дуже поволі. Непевно, боязко.

Довго не завважав її. Дивився кудись у порожнечу, кудись понад крайнебо, кудись у безвість. А може, загалом нікуди не глядів, хоч очі були розплющені. Знічев'я виринула з померків перед возом, наче з-під землі. Стала віч-на-віч, осяяна червоним блиском заходу.

Зударилися із собою два тихі, пронизливі оклики.

– Соне!

– Марку!

Приспана, безвладна воля не спромоглася на зусилля, щоб задержати віз. Дві дороги розминулися повз себе, роз'їхалися в дві протилежні сторони. Навіть очей не звернув позад себе.

Два шляхи розійшлися назавжди.

Ішла далі.

Воліклася безтямно, бездушнно, безцільно, приставала без причини, прискорювала нехотя ходу, звільнювала її мимохіть. Спотикалася об каміння, шпорталася в вирвах мілкого піску, плутала дерев'яні кроки. Дивилася перед себе незрячими очима, стояла довгі хвилини зовсім непорушно. Без потреби підривалася до швидкого темпу, без цілі підносила голову на небо й миттю знову хнюпилася вниз. Руки хиталися безвладними, обважнілими рухами, іноді

здригалися неспокійними, короткими, уривчастими жестами. Скрутила на бічну дорогу, пізніше завернула польовою вузькою стежкою.

На обрії цвіла полум'яна рожа заходу.

З-за узгір'я виринули раптом довгі блискучі шпуги рейок, напнуті, наче тятиви велетенських луків. Сяяли спокусливим, лукавим блиском.

Срібна ноче, накрий абажуром тіней самітний біль людського серця!

*

[Перед вбивством]

Старий Шут кружляв між столом і ліжком з затисненими п'ястуками. Важкі, дебелі кроки дудніли глухо в низькій, убогій примерклій кімнаті. Борсався, наче зловлений і замкнений у клітці хижак. В очах маяли зловісні, похмурі блискавки.

На ліжку лежала Соня, занурившн обличчя в подушку. Плечима потрясало нервове дрижання. Хлипала тихо, безголосно, безмовно, безслізно, німо. Одну руку встромила під заголовок, друга тремтіла поверхи, мов би перебирала струни. Горнулася до подушки, обіймала її, наче б шукала в неї рятунку. Її дрібне тіло щулилося, наче шмагана батогом мала тваринка.

Ляпав дощ.

Хмари курилися сувоями диму. Сумні осінні хмари, непроглядні, наче вічність.

– Простіть мені, тату!

Похмурий, одноманітний стукіт чобіт об долівку.

– Простіть мені, тату!

Грубі чоботи лупали розмірено й тупо.

В квадратах маленьких шиб сірі, брудні плями. Нічого не видно. Дощ дзеленькав стогінливо об скло.

Заялозена вуглям і маззю блуза морщилася на пригнутих додолу плечах машиніста.

– Я невинна, тату!

Затовщена, блискуча від сажі блуза розправилася гладко на плечах, напнулася, мов тятива лука.

Дощ хлюпав роздзвінно об рейки. Холодні краплини полоскали гаряче залізо, розігріте недавнім переїздом вагонів.

– Не вірите мені, тату?

Змочена дощем шапка піднеслася з голови й упала на лавку.

– Не вірите своїй доньці?

Мозолиста порепана долоня зім'яла раптово мокрий кашкет.

Дощ падав одностайно, одноманітно, монотонно, сонливо, марудно, нудко, безнадійно.

– Боюся... Чому ви...

Чорні від палива пальці зціпилися судорожно в німім, але багатомовнім жесті.

Пальці поринули глибоко в скуйовджену, густу, припорошену інеєм старості розкошлану чуприну.

Осіння чвиря, сіра й сумна, наче людська доля. Немає початку й немає кінця. Принаймні, ніхто не вміє ясно означити, коли зачинається й

digitized by ukrbiblioteka.org

коли кінчиться. Бодай ніхто не завважує її меж. Приходить невідомо звідкіля. Виринає десь із-за гір, із-за лісів, десь від заходу або від сходу. Небо сіріє. Ясна блакить линяє, половіє, сповивається сивою імлою. День у день стає бруднішою й туманнішою. Над обрієм усміхається сумно слізна сльоза. Розливається широкий струмінь розледащіння й безділля. Мляве бажання дармувати обтяжає руки й ноги. Осоружна нудьга вверчується до костей. Остогидливий смак порожнечі лоскоче млосно язик. Глуха й тупа тиша відбирає всім звукам їхню дзвінкість. Одноманітна сірина вкриває всі речі й забирає барвам їхній блиск. Загальне притуплення, причавлення лягає на наше оточення й відіймає запахам їхню гостроту й приємність. Мерзотна вогкість утискається в кожну клітину нервів, розпливається в кожній частинці крові. Люди ходять похнюплені, носять у серці невисловлену тугу й несвідомий сум. Не говорять про це між собою, й оця невисказаність мучить їх, наче важка таємниця. Загадка щоденних трагедій. Недоспівана пісня людського життя. Слітна осінь дошкульна, наче біль зубів. Така терпка, така гірка й така буденна.

Ось така негода стояла над похилою хатою машиніста, над близькими рейками й над далеким містечком. Безрадісна, немов душі тих двоє простих людей, що ними торгав німий біль.

Протяжно стугоніли міцні, повільні кроки на твердій долівці. Приплющені очі, мабуть, не бачили нічого. А може, дивилися далі туди, де не добачують відчинені. В устах тримав люльку, вже давно погаслу. Сливе що й не завважив цього. Пригорблена кремезна постать кидала велику тінь. Людина й тінь наближалися до себе й віддалювали, зустрічалися й розходили, подавали собі долоні й розлучувалися. Іноді ставали, нахилялися до себе й виявляли собі щось страшне, щось жахливе. Людина й тінь про щось шепотіли, людина й тінь змовлялися таємно. Обличчя було кам'яно непорушне. Одна-однісінька риса не задрижала. Людина була вирізьбленою тінню, а тінь живою істотою.

– Я невинна, тату!

Шапка піднеслася раптово з лавки.

– Простіть мені, тату!

Кашкет закрив глибоко чоло, дійшов майже до очей.

Ляпав дощ.

Старий Шут луснув гостро дверми й вийшов з кімнати.

*

Начальник станції нудьгував.

– Собача погода.

Курив сьогодні вже десяту папіроску. На сніданок проковтнув для підбадьорення дві чарочки, але все це нічого не помогло на безнадійний настрій. Ворушився, наче дерев'яний манекен.

Голомозий, підтоптаний добродій у чорному піджаку з малими, жвавими очками. Облив дешевим одеколоном залишки волосся по обидвох сторонах круглої голови й причепурив чорні тендітні вусики. Підсмикав їх з помітним удоволенням і дивився довго в кишенькове свічадо. Дотикався з приємністю до гладкого обголеного обличчя, оглядав з усмішкою вставлені блискучі золоті зуби. Вийняв з нагрудної кишеньки парфумовану шовкову яскравобарвну хустинку, витер злегка імлаве дзеркало, ще раз переглянув дбайливо виплекані виски, чи бритва не залишила де якоїсь самітної волосинки. Потер мокру шкуру гладеньким галуном і сикнув, наче вжалений бджолою.

З невтримною, невтаєною розкішшю обтягнув гарячу скронь тонкою верствою рожевої пудри. Обтрушував пахуче борошно поволі, ледачо, насолоджуючися кожним жестом. Ще раз повів долонею по чубі, що видатно вилисів, і позіхнув широко, щиро, сердешно. Була в цьому лінивому відрухові глибока нудьга й явне любування.

Саме покінчив десяту папіроску, жбурнув недокурок до плювачки й сягнув машинально по нову. Заклав ногу на ногу, плечі подав сонливо взад, голову перехилив на поруччя й затягався глибоко запашним димом. Чув неозначену, безіменну, незрозумілу порожнечу й дивну насолоду. Може, власне, любувався цією порожнечею. Так солодко, так любо не думати нічого, зовсім нічого. Хай осоружну працю думання заступить лоскотливе, приємне, пахуче куриво. Хай обвіє всі закутки уст, горла й грудей, хай перейде до крові й мізку. Хай розтане, хай розплинеться жилами. Як розкішно чути сонний запах диму в кожній клітині тіла! Хай там кажуть собі: зневіра, знеохота, розпука, нудьга, безпросвітна темрява, безрадісна сірина. Все ж таки варто жити, хоч би для цього запашного курива.

Бо справді, який є глузд життя. Жінки? Е-е-е-ех... Тільки клопіт. Ще дві, три ночі – хай собі. Можна видержати. Але пізніше – здригнувся ввесь від стіп до голови – бррррр... Сльози, стогони, плачі, хлипання, млості, претензії, тітки, бабусі, дядьки, батьки, чоловіки, наречені, гонорові справи, судові скарги тощо... ну, й гроші. Уже на саму згадку відчувається запах амоніяку та етеру й мерзенну вогкість сліз. Навчений досвідом, тримає тепер у шухляді дві пляшечки цих плюгавих рідин і сливе тузінь хустинок. На всякий випадок. Ану, котра прийде й стане мліти. Обережність ніколи не зашкодить. Дві, три ночі, а пізніше ще більша нудьга. Таки правду сказав філософ, що найкраща самота. Що за філософ? Що мене турбує якийсь філософ? Чи я зсунувся з глузду, щоб цікавитися філософами? Агій на них! А проте, що правда, то правда. Чи не краще ось так сидіти собі й курити папіроску? Менша витрата, менший кошт, менший наклад, менше зусилля, зате більша вигода, спокій, тиша та вдоволення. Немає жалів, голосінь, нарікань, погроз. Не треба нікого рятувати, не треба нікому давати до нюхання етер. Лишається єдиний правдивий, вірний, щирий, сердешний, незрадливий, незамінний, незаступний, незабутній, непохитний, беззакидний, безхибний, безцінний приятель – дим.

Подивився в вікно.

Дощ саме ущух. Сиве, важке рядно неба висіло над розмоклим, розхляпаним подвір'ям. Сіяла ще дрібна, рідка мжичка.

– Хай собі, але погода таки погана.

Люди базікають про мене, верзуть ні те, ні це. Хай собі... Проте з мене хіба порядна людина.

Захлиснувся новою струєю нудьги. Знову позіхнув протяжно.

– Все ж таки хіба...

Хтось застукав до дверей.

– Прошу.

Відчинилися широко, й замаяла в них висока тінь Шута.

– Чого вам треба? Я сьогодні не урядую.

Тінь мигнула вздовж білої стіни.

– Знаю. Я не в урядовій справі.

Друга, нижча тінь піднеслася від вікна, ворухнулася на підлозі й наблизилася до стола.

– Ми з собою тепер не маємо вже приватних справ.

Згірдливий вимах рукою.

– Я не за жінку, я...

digitized by ukrbiblioteka.org

Відповів глумливий регіт на кріслі біля стола.

Тінь на стіні з правої пригорбилася ще більше, вигнулася в каблук.

– Я за...

Тінь на долівці дригнула.

– Чого вам треба?

Тінь на стіні посунулася кілька кроків наперед.

– Ви знаєте, чого мені треба.

– Ніколи.

– Ви напевно знаєте.

Голос дзвенів сильно, виразно, гостро.

– Але ж ні.

Мовчання.

Гнівний жест рукою на кріслі.

– Не марудьте, старий!

Знічев'я в повітрі щось перервалося, тріснула якась струна.

– Соня... Моя єдина Соня... Моя єдина потіха, надія, підпора, єдина товаришка на старість... Моє єдине щастя, осолода, радість... Моя єдина поміч... Моя мрія...

– Теретеретере, старий! Ще раз питаюся, чого вам треба?

Тінь на стіні метнулася, наче зранений в саме серце звір.

– Ви падлюка... Ви-и-и... Ви не знаєте, чого мені тре.... Що ви з неї зробили?

Тінь на підлозі перехилилася на бік.

– Я з неї нічого не зробив. Я з неї не хочу нічого робити. Справді не маю охоти. Я вашої доньки не знав, не знаю й не бажаю собі її пізнати. Мене ваша донька ані не гріє, ані не холодить. Хай собі! Мені до неї байдуже. Розумієте мене, старий, байдуже. Бай-ду-же. Це мої останні слова. Прощайте.

На підлозі майнула тінь простягненої руки.

– Більше не маю приємності з вами говорити. Прощайте.

Тінь на стіні випрямилася на ввесь ріст.

– Брехня...

Нетерпеливий порух тіні на долівці.

– Будьте здорові.

Тінь на стіні захиталася, мов підрізаний дуб.

– Брешеш, падлюка.

Тінь на підлозі піднеслася з крісла.

– Заспокійся, старий. Сідай собі. Відпічни трохи, відітхни. Захлистуєшся криком. Спокійно, спо-кій-но. Ну, добре. Так, так... Розумієте мене: спо-кій-но.

Висока тінь перенеслася із стіни на долівку, а, навпаки, низька з підлоги – на стіну. Перша підійшла до крісла, затрималася на долівці біля його ніг, причикнула й скоротилася. Друга мерехтіла неспокійно з одного краю стіни на другий.

Голос став набряклий розпукою, благальний, покірливий, протяжний, майже м'який та ніжний.

– Моя Соня... Моя бідна Соня...

Раптово бризнув болем.

– Не грайтеся із мною, наче з котом, не грайтеся із мною в піжмурки. Ви не були батьком. Ви не знаєте. Скажіть, що буде з нею, що буде тепер...

Рухлива тінь задержалася посередині стіни. Холодний, роблений, ніяковий голос.

– Що мені до цього?

Тінь коло крісла ще більше похилилася вниз. Гарячий, пристрасний,

розбільний, тремтливий тембр.

– Що вам до цього? Благаю: скінчіть, скінчіть уже раз. Не пускайте туману. Говорім щиро, зовсім щиро. Скажіть голу правду.

Низька тінь приблизилася до крісла.

– Хочете голу правду? Хай! Хі-хі-хі-хі...

Покотилися шепотом слова їдкі, отруйні, гострі, зловтішні, єхидні, злорадісні, гадючі, троюдні.

– Слухай, старий, твоя донька повія.

В цю мить піднеслися дві мозолисті долоні, намацали плюш піджака, гладку сорочку на грудях, шовкову краватку, непорочно білий, тугий комірчик...

В годині десятій перед полуднем чули прохожі хрипкий, здавлений крик, що добувався з кімнати начальника станції:

– Рятунку... рятун... ря...

*

[Поворот Шута]

Від самого ранку діялися дивні речі.

Одначе це сказано не зовсім точно. Уже вчора ввечері щось попсувалося в звичайному, довгими літами усталеному порядку, щось поплуталося в давньому сірому стаційному побуті, щось вискочило з рейок буденного ладу. Почалося такою маловажною, дрібною, непомітною подією, що ніхто був би її не завважив, коли б не той ланцюг явищ, який поволікся безперервно за нею, а котрого вона була першою ланкою. Не прикладав би до неї жадної ваги навіть сам новий начальник станції, Білевський, колишній довголітній заступник покійного попередника. А проте вийшло не так, як могло здаватися в першу мить. Навпаки, сталося цілком інакше. Ота подробиця, що про неї не варто було би й призадуматися, була вихідною точкою колеса катастроф, що перекотилося понад самітним двірцем. Не бачив ще досі він таких жахливих подій, не зазнав таких доглибних потрясінь. Чи між першим звеном, а дальшими був який-небудь причиновий зв'язок, годі було вирішити. Не зумів цього молодий керівник, моторна та второпна людина, хоч знав наскрізь таємниці свого звання, хоч відомі були йому всі скритки, усі схованки, усі закомірки вокзалу, що ним справді кермував замість свого ледачого й байдужого наставника, по котрому недавно перейняв становище. Дарма, не розчовпав загадки, хоч морочився над нею днями й ночами. Бо є такі явища, що супроти них безсила праця людської думки.

*

[Сойка перед їздою Шута]

Телеграфіст Сойка писав новий вірш. Перша строфа пішла гладко, мов по маслі:

Хоч ваші очі, о мадам,
пробили серце аж до дна,
одначе вам його не дам,
дарма.

digitized by ukrbiblioteka.org

Зате друга, мов по груди. Ніяк не могла вилупитися, вилускатися, виринути, оформитися, устійнитися, усталитися. Якісь слова дзвеніли в ушах, але даремно намагався впіймати їх, зловити думкою, перенести з сутінків незнання на ясне поле свідомості. Безуспішно пробував у неозначені туманні звуки влити виразний зміст. Навпаки, тема, що її бажав висказати, не знаходила для себе ні слів, ні мелодії. Слова та зміст були наче два знайомі прохожі, що наближаються до себе з двох протилежних сторін і минають себе обопільно, бо не бачать один одного. Після довгої надуми вирішив повторити два перші рядки, тільки з малою зміною на кінці.

Хоч ваші очі, о мадам,
пробили серце геть наскрізь...

Одначе тут задержався. Слова припинилися. Далі ані в зуб. Роби що хоч, не двигнеш з місця. Не штовхнеш уперед плавкого ритму. Немає слів, а коли є, не можна їх сполучити, не можна їх згорнути докупи, не можна вишити з них мережки, скласти суцільного речення, заплести вінка строфи. Немає римових співзвуків, що вистукували б гнучкий темп. До «мадам» легко знайти ще одну риму, хоч би «сам», «там», «брам». Гаразд. Але що зробити з другим словом, з«наскрізь». Правда, може бути «лізь» або в постаті заборони «не лізь», може бути «вісь». А то, овва. Як це пов'язати з цілістю, як помістити в вузьких рамцях останнього короткого рядка, як прилатати до трьох попередніх? Куди тут лізти, або як посадити цю мадам на колеса? А може, колесо любові, вісь любові? Отож і є метафора, що плямкай з насолоди. Але таки годі приліпити її до цієї строфи. Занадто велика й вимагає ширшої пов'язки, а на цю замало місця. Махнув рукою на знак зречення. Ні, сьогодні не піде, може, завтра, може, колись пізніше. Позіхнув, згорнув зшиток, сховав до шухляди, закурив папіроску. Дивився тупо на протилежну стіну.

Не думайте, що Сойка писав свої віршилища тільки для себе, для муз і для рябої Мані з буфету. О, ні. Його труїла вже чадна їдь слави. Правда, що вузької, обмеженої, безобрійної, дешевої, марненької, куцої, а все ж таки настільки сильної, щоб могла заразити бацилою самообману. Поки до цього дійшло, пережив не одне терпке та прикре.

Його музою була нудьга. Вона зробила з серйозного телеграфіста несерйозного поета. Нудьга, завішена над самітним вокзалом, наче дими локомотив. Нудьга, що воліклася за переїзними поїздами хмарами курива й серпанком меланхолії. Гірка, мов блекіт, і млява, мов олій.

Бридкий на обличчі, нічогий, злегка пригорблений, з мутними пивними очима, їжкуватим, твердим, кострубатим волоссям, грубими губами, безбарвною, восковою, завжди втомленою усмішкою, дерев'яними, вічно сонними рухами. Його вік годі було збагнути. Міг мати щойно двадцять літ, але міг і більше як тридцять, навіть до сорок. Зодягнений недбайливо, а одночасно з певною дешевою галантністю, з другорядною чепурністю. Вражаюча, велика, пересадно яскрава хустинка в нагрудній кишені, зім'ята сорочка, поплямлений комірчик, недібрана блискуча, але тандитна краватка.

Колесо його життя оберталося вже від перших хвилин народження довкола цього загубленого серед глухої провінції двірця. Тверді й прості рейки обплели його молодість, наче гнучкі дроти глиняний горщок. З дитячих літ нюхав кислий вугляний чмуд і віддихав порошинками диму. Тут працювали його батьки, тут залишився й він. Звідціля майже зовсім не виїздив, широкого світа, що його заслонив далекий обрій, сливе що й не знав. Про нього довідувався тільки з старосвітських перекладених з французької мови романів. Але власне він – телеграфіст Сойка – був сполучником між цим таємним

світом а відокремленою стацією. Одержував щохвилини від нього депеші – дивовижні чорні знаки на довгих стрічках білого паперу. Йому навпроти вистукував на своїм приладі вісті, подібні одна до одної, стеменно такі самі, одностайні, одноманітні, наче рівний стукіт залізних буферів. Про те, що спішний до столиці спізнений на десять хвилин, що вантажний ч. 70 легко ушкоджений, що пасажирський до Н, мусив стояти п'ять хвилин довше. Про те, що міст між К. а С. підмила вода, що шлях між Р. а Д. вже направили, що між Г. а Ц. знайшли на рейках підкладену каменюку, одначе її щасливо усунули. І так день за днем, тиждень за тижнем, місяць за місяцем, рік за роком. Колесо його життя оберталося разом з цими спішними, пасажирськими, вантажними, сірим, буденним ладом навкруги одної осі.

Сидів довгими днями біля свого апарату й жував в устах невисловлену безіменну тугу. Пригорблені над кріслом плечі підривала знічев'я якась невідома сила. Бажалося вибігти на перон, усісти на перший з черги який-небудь поїзд, кинути раз назавжди рідне містечко, його осоружну однобарвність, його дошкульну сірину, його остогидлу тишу, його душливий спокій, утекти від себе самого, шмигнути від свого життя, відплисти від свого минулого та сучасного, їхати в невідомому напрямі до невідомої мети, без квитка, без грошей і без колишнього, їхати для їзди самої в собі, для гону, для руху, для несподіванки, для нагоди й пригоди, у безвість, у світ за очі, перед себе, де понесе чавунка, задержатися на стації без прізвища, на стації, що її немає на мапі, висісти перед вокзалом, осяяним зорями, наче лампами, з блискучою вивіскою, що на ній надпис: Безконечність. Чолом спливав гарячий піт, очі кидали іскрами, безколірні зіниці запалювалися зеленим полум'ям. Тоді підносився з крісла та йшов до веснянкуватої дівчини з буфету, що постійно ховала окремо для нього малу пляшечку. Пив одну чарочку вишнівки. Тільки одну однісіньку.

Іноді, коли побіля нікого не було й двірець ставав порожнім, виходив непомітно на шлях, на рейки. Оглядався з тривогою, чи його хто не підзирає, а коли не завважив нікого, ішов обережно рейками перед себе, підносив долоню понад очі, прикладав її до вуха, чи не почує, чи не догляне того поїзду, що його не зазначили в розкладі їзди. Поїзду без числа й без мети. Але безвість не відповідала, й тільки далечінь чавила його каменем мовчання. Вертав на перон і дивився з глухим ожиданням на сигналовий стовп, чи не задзвенять сигнали з другого берега. Одначе дзвінки висіли безгомінно. Зітхаючи, волікся на своє місце. І знов мрії без назви й без змісту стукали на гудзиках апарату.

Знов коли інде ждав чийогось приїзду. Очевидно, вона. Така інша, як тутешні, о ні, навіть не схожа на них. Зовсім не схожа. Стократ краща – годі й рівняти. Ніжна, майлива, тендітна, струнка, легка, гнучка, рожева, розвійна. Не раз, коли вкочувався на стацію спішний або пасажирський, тіпалося з розкішним дрижанням серце самітного телеграфіста. Липнув очима до віконної шиби. Може, неждано відчиняться двері найкращого вагона, й вирине з них вона. Зіскочить зручно із східців, перейде жваво пероном і попливе розливним кроком просто до нього. Усміхнеться чарівливо, й дзвінкозвучним голосом затягне:

– Чи це ви називаєтесь Степан Сойка?

Відповість паленіючи:

– Я.

А тоді подивиться в його очі так щиро, приязно, палко, лагідно й одночасно гаряче.

– Я вас так довго шукала.

Стане перед нею, збентежений і зачарований, не можучи висказати одного слова.

digitized by ukrbiblioteka.org

Але приїжджали поїзди з правої та з лівої сторони, витікали з них струмені людей, одначе не замаяла між ними її розпливчаста постать.

Інколи писав довгі листи. Переливав на білий байдужий папір увесь полин, що його налило до душі безпросвітне життя. Наливав гарячу кров до холодного чорнила. Складав набряклі почуваннями речення про те, що є самітний, що немає жодного близького серця, яке б його розуміло та йому співчувало, що його життя є сіре, безбарвне, одноманітне, вилиняле, споловіле, безвиглядне, безвідрадне, безвихідне, безнадійне, що тужить, що скучає, що нудьгує, що ожидає її, щоб приїхала, щоб узяла його із собою, вирвала з кліщів безрадісної щоденщини, повела на широкі води життя. Писав: де ти? писав: жду. У цих рядках, киданих вогнем серця на німі сторінки, був справжнім поетом, а не тоді, коли римував «мадам» і «дам». Розкладав широко адресу:

Далека Незнайома.
Місто – Казка.
Вулиця – Соняшна.
Ч.?

Обережно, полохливо, боязко, тривожно, щоб ніхто не бачив, виходив з кімнати й перекрадався, наче злодій, попід стіну. До поштової скриньки вкидав замкнену в білому конверті свою невгамовну, невтишену тугу.

Аж нежданно скоїлася подія, що потрясла його життям, наче вітер деревом. Це було, либонь, перед роком. Як звичайно, як щоденно, поволі всунувся перед вокзал пасажирський з правої. Продзвонив свій ритм, покінчив акордом коліс, буферів та ланцюгів свою залізну пісню й ущух. Наче з міха поліна дров, висипалися з дверей вагонів приїзні. З-поміж юрби виринула вона. Зіскочила зручно із східців, перейшла жваво пероном і поплила розпливчастим кроком навпрямки до нього. Усміхнулася чарівливо й дзвінкозвучним голосом запитала:

– Чи це ви називаєтеся Степан Сойка?

Відповів, паленіючи:

– Я.

А тоді подивилася в його очі приязно й добряче.

– Я вас шукала.

Стояв перед нею збентежений і зачарований, не можучи висказати одного слова.

– Ми, мабуть, знайомі?

Раптом спалахнув полум'ям крові.

– О, так! Я до вас стільки вислав листів! Я про вас...

Швидко перервала:

– Ви? До мене? Листи? Не пригадую собі. Це хіба помилка?

Охолонув, прочуняв, наче би хто вилив йому на чоло відро холодної води. Мамляв незрозуміло:

– Помил...

Жваво притакнула:

– Безперечно, що помилка. Моє прізвище – Соня Шут.

Зам'явся.

– О-о-о. Справді, знайомі. Старий машиніст. Ще й як знайомі. Тільки вас не... Тільки вас так довго не було. Ви змінилися.

Засміялася, а цей сміх розлився кип'ятком у його крові.

– Змінилася? Може.

В її погляді блиснуло щось збиточне, вигадливе, шутливе. Мав почуття, що вколола його гостра голка. Знічев'я змінила тембр мови й почала безбарвним, роблено байдужим голосом:

– Ви знаєте молодого Мартовича? Гаразд. Будьте ласка, скажіть йому, що я приїхала й бажаю його якнайскоріше побачити.

Простягла розкішну, тонку, зручну долоню.

– До побачення.

Зашарівся, зменшився, прихилився вниз.

Ну так, знає його. Розуміється. Це той студент і молодий письменник, що, як кажуть, його повісті та оповідання друкують навіть там, у столиці. Пригадує собі. Відносив йому до оцінки свої вірші. Очевидно, пам'ятає добре...

З цього часу народився в ньому хтось другий. Давній Сойка лишився таким, яким був перше, яким був досі. Переживав ті самі настрої й почування, носив у серці ту саму невигойливу, незлікувальну тугу. Далі труїла його в'їдлива ржа нудьги, далі гриз болючий черв безнадійності, далі точила його шашіль сірих димів, наче миршаві дерева, що росли біля рейок. У хвилі підсвідомості вкинув образ Соні, й він став спільним mianownikiem його арифметики мрій. На дні туги та її незаспокійних дрижань лежав тепер росяний привид дівчини, й випливав негайно на поверхню при кожній нагоді, при кожному зворушенні. Деколи намагався засипати його порохом забуття, поховати в тишу незнання, заслонити занавісою безпам'яті, знов коли інде дорожився ним, наче найбільшим скарбом, доглядав його, наче зимою ніжну квітку в глечику на вікні. Щоб не вилиняв, не помутнів, не скаламутився, не розтанув, не розвіявся. Бажав мати його завжди в повній яскравості свіжого враження, у мережці первісних гарячих барв, у музиці непритишених теплих звуків. Старався понести в серці стоколірний пейзаж кохання й не втратити з нього ні одної півтіні.

Відірвання чуття від його зовнішнього предмету прийшло нелегко. Іноді довгими літами треба вчитися важкої науки самозречення. Одначе Сойка погодився з новою поразкою таки скоріше. Правда, не раз стукало до дверей свідомості бажання щастя, нагадувало про своє право, домагалося переведення в дійсність, кричало голосно або шепотіло тихо, але пронизливо: і мені належить пай від життя. Але він знав, що цій спразі судилося завжди залишитися незаспокоєною й ненасиченою. Наложив на природний голос серця тягар думки, наче на розспівану скрипку tlumik. Закрив його перед власною свідомістю абажуром розуму. Бодай на деякі хвилини, бодай так йому здавалося.

Що тут багато балакати – куди йому до неї. Що є він? Звичайний найда, підкидьок без рідні й без хати. Безбатченко, що його знайшли на рейках, киненого під поїзд невідомою матір'ю. А може, це його збиточна химерна доля підкинула життю на глум. Може, вона забула його через розгубленість на життєвому шляху. Мав дивне почуття, що прийшов на цей світ через якесь непорозуміння, через якийсь недогляд, через чиюсь помилку. Цього чудного враження ніяким чином не міг позбутися, не міг, хоч як хотів, відігнати його від себе. Почував себе завжди жертвою якоїсь пинхви, вигадки, витівки, якогось жорстокого герцю, якогось злобного жарту. Виховали його з ласки при цьому двірці й став якимсь зайвим, але невідлучним його додатком, якоюсь непотрібною, але сталою причіпкою, якимсь залізничим реквізитом. Така людська ганчірка, загублена кимсь на шляху, знайдена на рейках і зложена до стаційного магазину. Правда, іноді бунтувалося щось проти такого ставлення справи, будився десь під поверхнею свідомого боязкий голос спротиву: скинь геть з плечей цей камінь меланхолії, ти насолоджуєшся власним горем, ти, може, навіть починаєш любуватися своїм безнадійним життям.

Одначе дійсність ставила питання руба, не дозволяла хитатися, приказувала або перемогти й здобути, або відступити й виректися. Перше

digitized by ukrbiblioteka.org

лежало поза кругом його спроможності. На порозі кохання спіткнувся знову розгін його життя. Накинути їй свого почування не міг хоч би з тієї смішної причини, що спізнився. Так – звичайно, дурно, буденно припізнився. Навідувало його знову чудне почуття, що не прийшов на світ у свій час, у свою пору, що народження й загалом усе життя було або прискорене, або припізнене Здійснення мрії вбило її, здійснення ідеї зрадило її. Перше побачення предмету своєї туги принесло дошкульне розчарування. Лишилася тільки друга можливість, друга преміса. З болючим спротивом серця випив самозречення, наче склянку полину.

З цього часу став невмисним, невільним, буцімто байдужим свідком Сониної долі. Події пробігли повз нього, наче вітер повз самітнє дерево. Ударили в нього, потрясли ним і полинули своїми шляхами незалежно від нього. Він перший виявив старому Шутові жахливу правду про його доньку, він був головним свідком у славнозвісному процесі. Але й тільки всього. Залишився надалі давнім телеграфістом Сойкою.

А може, це не зовсім правда. Докладніше кажучи, було тепер уже двох Сойків. Давній та новий. Обидва жили одночасно й укупі в тій самій психіці. Один об одного зачіпали так тісно, що годі їх від себе відділити, що ніяким чином не можна було їх розмежувати. Новий Сойка виринув цілком незавважно, навіть не знати коли й як. Вгамовані почування, придушений природний гін мусили знайти собі якийсь зовнішний вислів. Відповідно оточенню, залежно від рівня середовища, задзвеніли фальшивою струною. Став маломістечковим бабієм і віршоробом. Чистий та ясний образ Соні беріг у підсвідомості, а на будень замінила її ряба й повнолиця Маня з буфета чи яка-небудь інша. Одне одному зовсім не перешкоджувало, видавалося навіть таке звичайне й просте. Грав на гітарі, завертав очима, вклонявся широким жестом, човгав з розмахом черевиками, говорив до вуха масні й невибагливі дотепи, приперчені теревені, усміхався значно й підсолоджено. Лучив давню несміливість, вроджену ніжність, придбану літами задумливість з робленою самовпевненістю зводника й нещирим цинізмом. Витонченість мрійника й людини, що багато перетерпіла, з смішною й намірено нахабною, мляво солодкою й одночасно невдало брутальною поведінкою. Чутливість і вразливість самітного юнака замінилася в грубе залицяння перемовника, холодно штудерне, а проте, незручне та невміле. Колишню мовчазливість і недостачу чуття для гумору з силувано неприродною веселістю та жартівливістю. Одначе всі ці мініатюрні подвиги, банальні успіхи та невдачі, несмачні, грубі, плоскі пригоди, невикористані нагоди, мляві спонуки не могли виповнити життєвої пустки. Не могли навіть задурманити, зацитькати голоду справжнього життя й вижиття, не то щоб принесли цілющий лік на нудьгу животіння.

У хвилинах сонного безділля й безнадійної порожнечі складав мозільно слово до слова в недолугі строфи, сонетив у поті чола витерті трюїзми, трафаретні, зовсім вилинялі із змісту думки вбирав у драний, давно зношений одяг, спотикався на кострубатому ритмі, наче на дорожньому камінні, склеював докупи кульгаві рими, що розліталися на всі сторони, мов сухий пісок із жмені. Настирливий вереск граматичних кінцівок, безпорадне самооблегшення труднощів, далекі, беззвучні асонанси, підфарбована, дешева, нудка, манірна, псевдочепурна, викрохмалена, тандитна еротика з третьої руки. Холодне капарство, віршоробське шевство, лощене жовтою пастою сантименту. Гліцеринові сльози, роблена пристрасть, маніжна, невдала тонкість, багатослівний, непережитий біль. Потоки беззмістових, недокровних, безбарвних слів, навіяних нудьгою. Шкрябав, мазав криві рядки й неправильні чотирикутники строф на пом'ятому, заплямленому, брудному, товстому папері

й напихав ними кишені, наче хустинами до носа. Переписував дбайливо до зшитка в чорній, блискучій обгортці, заплямованого чорнилом, заяложеного частими дотиками пальців, з обчуханою спинкою. Ловив завзято своїх знайомих, як давніх, так і принагідних, зустрічних, щойно пізнаних.

*

[Промова адвоката]

Вже двадцять літ виступаю на цьому місці й сливе ніколи не був такий зворушений, як сьогодні. Вже двадцять літ промовляю в різних справах в обороні різних людей, і сливе ніколи не говорив з таким унутрішнім переконанням, як сьогодні.

Марко Мартович

НА ДРУГОМУ БЕРЕЗІ

Лірична повість

Чи ти згадуєш про мене там, на другому березі, Ігоре?

Прости мені, що смію викликувати твою таку близьку й таку далеку тінь. Прости мені, що зважуюся взивати твого ймення, яке знайшло новий зміст у понаддійсності. Прости мені, що маю сміливість піднести віко із скрині минулого й вийняти з неї скарби спільних переживань та почувань, дорогоцінних і безвартісних, радісних і сумних, блискучих і сірих, та висипати їх прилюдно на базарі перед очі цікавої юрби. Чи не розгніваю твого безтільного привиду, коли сторінки нашого колишнього, писані гарячою кров'ю справжнього життя, виставлю в крамниці за шибою вітрини? Чи не відвернеш від мене твого уявного обличчя, коли введу чужих відвідачів у найбільш власні, особисті кутки наших «я»?

Не хочу говорити, а одначе мушу. Щось безоглядно силує мене, принукує, бажає добутися з нутра, кличе настирливо про вислів, бурхається, хвилює, переливається, розсаджує чоло й груди, розпирає свідомість. Що – не знаю. А може, ти розумієш це краще від мене?

Бачу тебе перед собою, як тоді... як тоді, останній раз... останній... зворушення плутає мову... о ... як ти дивно дивився... стискав долоню... чого такі очі... останній раз... долоні... ост... чому...

Бачу тебе перед собою таким, яким прощав. Сидиш навпроти мене за столом і усміхаєшся. Між нами тільки стіл, але він жахливо широкий. Наче море. Ми при його противних краях, на двох протилежних берегах дійсності. Ми так близько й так... далеко. Подай мені руку, як тоді, при прощанні. Бачу, як її простягаєш, хочу дотягти її, доторкнутися, схватити, обійняти, відчути її м'якість, силу й теплоту, розчавити в своїх долонях. Одначе дарма. Наші руки наближаються до себе, але зіткнутися не можуть. Належимо до інших світів. Сидимо на кріслах, відділені, здається лише столом. Зриваюся із свого місця, обходжу стіл, переступаю до твого крісла, але тебе в нім вже нема. Чи ми коли стрінемося?

Справді, вже не пам'ятаю, коли ми вперше пізналися. Ти цього також уже не міг собі пригадати. Це було ще за рання нашого життя. Доки сягає моя пам'ять, відціля в ній ти. В її найтемніших закутках, де переховую спомини

digitized by ukrbiblioteka.org

найраніших днів, захиляється твій дитячий образ. Трохи туманний, обкутаний імлою двох десятків літ, споловілий, мов старий гобелен, замазаний навалою пізніших вражень, пожовклий, наче світлина із старовинного альбому. Але все ж таки ношу його невпинно на порозі свідомості й стережу, мов найдорожчу пам'ятку. І буду берегти постійно.

Можна сказати, що ми виховувалися разом удвох. Хоч ти сип села, а над моєю колискою підносило місто долоні димарів. Зрештою, різниця ця не мала великого значення. Щоденщина нашого містечка задержала ще багато із давнього сільського побуту.

Це було так. До сьомого року мої батьки їздили літом до вас на село. Пізніше навпаки. Тебе привезли до нас, до містечка в школу. З цього часу ми майже не розставалися. Аж тоді... на двірці... остання розлука... на все... ти так стискав мою долоню...

Знов бачу твою розвійну постать. Тепер стоїш поза моїм кріслом. Дивишся на кульгаві букви, що їх розмазую поплутаними рядками на жовтавім папері. Я все мав таке погане письмо. Ще досі чую твої слова:

– Слухай, Марку, коли ти навчишся порядно писати?

Не щезай. Остань хоч хвилину. Пам'ятаєш, як ми разом ішли перший раз до школи? Служниця вела нас за руки, одного по правій, другого по лівій. Тобі в очах блищали сльози. Не тому, що ти боявся невідомого оточення, але з цієї причини, що власне від'їхала мати до себе на село. Я нишпорив очима по боках дороги. Шукав за каштанами. Осінь у рудім капелюсі ходила по садах. Ще досі чую її вертливий запах.

Ми сиділи в одній лавці. Одного разу трапилася подія, на перший погляд маловажна, але яка мала нам пізніше кілька разів нагадуватися. Саме відбувалася наука граматики. Учителька одноманітним, плавким, безбарвним голосом сипала з уст на наші голови якісь відміни. Наче дзюрчання води в ринві. Ти попередньої ночі чомусь довго не спав і тепер, уколиханий монотонним дирканням, похилив свою чорняву голівку на мої груди та заснув. І мені почали ліпитися повіки. Знічев'я зарипів над нами понервований вигук:

– Дивіться, які чутливі любчики, як сплять собі!

Негадано виринули ці «чутливі любчики» по довгих літах.

У школі перший раз відчули ми глибоко й зрозуміли вагу національної приналежності. Половина відділу була іншої народності й дивилася на нас зашморгом. Зиркала зпідлоба, мов на відмінні, різні від них створіння. Найгостріше виступала прірва в часі молитви. Коли прийшлося нам говорити отченаш, вони сливе душилися від стримуваного реготу. Тоді зазнавали ми дошкульного, в'їдливого, майже фізичного болю. Мовби хтось пхав нам голки за нігті. В голові появилася наївна думка: «навіщо люди балакають різними мовами та чому одні діти можуть сміятися з мови других?»

Тоді найважнішим питанням для нас було: чому одні речі дозволені, а другі ні, чому це вільно, а цього ні, та далі чому одному те вільно, що другому заборонено.

Під час граматичних вправ станули ми перед новою загадкою, що її сполучили ми з цими питаннями в досить дивовижний спосіб. Вражало нас, чому іменники мають аж три роди: чоловічий, жіночий та ніякий. Явище мови перенесли ми негайно до ближчої ділянки й витворили собі таким робом чудну теорію про три поли. Як іменники, так і люди діляться на мужчин, жінок і дітей. Чи пригадуєш собі, як довго сперечалися ми за очеркнення основних прикмет, що відрізняють ці три роди від себе? Спершу зважали ми на вбрання, одначе, побачивши доньку власника ресторану в штанях, на коні, залишили ми цю основу поділу. Наприкінці погодилися ми, що жінки – це ті люди, котрі варять у кухні, а мужчини – це ті, котрі йдуть на війну. Трудніша була справа з нами, з дітьми. Врешті, ти дійшов до висновку, що діти це «ніякі» люди, отже, властиво, сливе не люди. Люди – це ті, що їм усе вільно, а дітям усе заборонено. Отже, ми є на те, щоб нам нічого не було вільно. Досі подивляю, як ти тоді штудерно виводив, як дотепно доказував. Бо ж хіба мусять бути такі, що їм нічого не дозволено? Коли б їх не було, не було б і тих, що їм усе вільно. Останні мусять мати свій підклад, своє підложжя, мусять знайти свої жертви, мусять знайти тих, на яких могли би випробувати свою всемогучість. Внезабарі завважили ми, що й між дітьми одним вільно більше, другим менше, що й тут нема рівності. Товаришам, котрі говорили іншою мовою, дозволяли не одне, що нам забороняли. Але цього вже не

могли ми подолати нашими головами. Небавом переконалися ми, що не всіх мужчин беруть у жовніри, а безліч жінок стоїть осторонь від кухні. З цього часу станули ми безпомічно перед улізливими, настирливими питаннями.

Бачу, як усміхаєшся на згадку про ці дітвацькі турботи та міркування. Скільки разів змагалися ми непорадно й без розбору з таємницями життя, скільки разів звичайні, прості речі ставали для нас незбагненні, скільки разів стукали ми без успіху в замкнені двері невідомого, скільки разів нерозважливий, легкодумний вислів, наказ чи заборона вводили заколот у викінчену гармонію думок, чинили зайву метушню, непотрібне сум'яття в спокійнім сні ще не відомих бажань.

Наче свіжу подію, маю в тямці, якої це памороки забив мені в голову материн приказ тримати руки поверх ковдри. Коли я запитався: – Чому? – мати відповіла: – Ти нечемний. Ми довго билися з гадками, аж укінці ти вирішив. Нечемні є ті люди, що питаються: чому. Не слід чомкати, це питання є заборонене. Цебто треба би говорити «нечомний». Пам'ятаєш, як твоя чудакувата етимологія розсмішила нас, як ми заливалися реготом і повторяли раз-у-раз вигаданий тобою новотвір. Одначе скільки було правди в цій злуці двох окремих слів! Чи дійсно не заборонено питання: чому? Хіба ж не є найбільш небажані ті люди, що ставлять це капосне питання? Хіба ж їх не переслідують, не проганяють, не віднекуються від них, не зарікаються їх? Хіба ж не відстрашують їх, не відмовляють, а коли вони не хочуть залишити свого анафемського запиту, не нищать їх? Кожна ідея, теорія, світогляд, наука, установа, влада, устрій, лад ні перед чим так не дрижать, нікого так не бояться, як його, як перевірки своїх основ. Це настирливе питання виринає вряди-годи в історії людства, й тоді наступають розколи, революції, занепади могутніх потуг, загибелі шанованих поглядів, переоцінка святощів, розбивання бронзових статуй. Це каторжне, осоружне питання накоїло лиха, завдало чосу, осточортіло, остогиділо, дошкулило, наконопадило, досолило, набило памороки не одній величині цього світу. Звичайне, буденне, коротке, тихе, скромне слівце: чому? Адже ж не дурно людей, що його повторяють, звуть єретиками.

Вже отетеріли пальці, вже так довго пишу. Загруз в оці спомини та міркування. Тягнуть мене за собою, наче вода топільника на дно. В кімнаті душно. Повітря тяжке й згусле. Так важко зачерпнути його грудям. Віддих прискорений та нерівний. А там, за вікном сонце, вітер, широкий простір...

– Ігоре, будь ласка, відчини вікно!

Але ж... мій Боже... що я говорю?

Ти вже відчинив собі інше вікно... вікно на другий берег. Одночасно ти тут є, й тебе нема. Одночасно ти слухаєш моєї сповіді й належиш до іншої дійсності. Бачу виразно твою струнку постать. Пізнаю навіть цю чорну шовкову краватку, що в ній ти мене прощав останній раз. Тоді, коли від'їздив назавжди. Ця чорна краватка занепокоювала мене довго, хвилює мене ще досі, нагадується навіть у сні. Навіщо ти вбрав саме її? Власне чорну? Чи ж би це мало означати, що...

Встаю з крісла. Підходжу до вікна. За ним осінь. Золотоволоса осінь. Розхиляю віконниці. Осінь уливається струменем до кімнати.

Віддихаю глибоко. Розправляю руки. Хотів би випити жадібними устами ввесь запах, розтоплений у прозорому повітрі.

Над містечком синя парасоля погідного неба. На західнім краї кілька скуйовджених хмарин. Мають барву рожеву, перехідну між жовтою а червоною. Нагадують нею кленове листя, що від осені також почервоніло. Кленове листя хмар на ясній блакиті.

Ти не любив осені. Чую, мов би це було сьогодні, як говорив ти до мене. Була це осень перед двома роками. Чудовий вересень напередодні наших університетських студій. Ми стояли в вашім саді на селі. Ти завів балачку:

– Бачиш, Марку, листя, що паде з дерев, і айстри, що онтам цвітуть?

– Очевидячки.

– А мені здається, що це не є дійсне листя й дійсні айстри.

– Якже ж?

– Маю враження, що це поетичний трафарет, що це банальний образ з якогось віршика. Наша поезія жахливо розосеніла, набрякла, напухла цією осінню, нассалася її, мов бібула чорнила. Покажи мені в нашій літературі такого поета, щоб не поповнив вірша про осінь. Немає. Зів'яле листя та айстри. Айстри та зів'яле листя. Зів'ялі айстри та листя. Можна ці слова ще й інакше

digitized by ukrbiblioteka.org

переставляти. Наші поети осінь до краю зсонетили, зтріолетили, зоктавили, зтрохеїли, занапестили, оспівали, виспівали, розспівали, переспівали. Вичавили з неї все можливе, мов з цитрини останню краплю соку.

Я реготався на ввесь рот з цієї повені слів. Ти тягнув далі:

– Скажи мені тепер, що лишилося на бідній осені. Де є ці «золототканії шати», коли їх поздирали з неї таки самі поети. Вони збаналізували пожовкле листя та айстри в такому ступені, що коли сьогодні дивлюся на них тут у саді, видається мені, що це не жива природа, а лише сентиментальна поетична сценерія. Так загарбали їх собі, засвоїли, узяли на виключну власність, що тепер не хочеться мені вірити, що зів'ялі листки та айстри – це щось більше, як тільки постійний реквізит менше або більше вдалих, менше або більше милозвучних і солодкавих віршів.

Хвилину ти мовчав, а пізніше звернувся до мене з питанням:

– Яка є ціль існування поезії, який її глузд? Навіщо її пишуть?

– Щоб учила бачити, розуміти й відчувати світ. Щоб давала вище, сублімоване його відчуття.

– Гарно. А що ж ти на те, коли поезія замість це здійсняти, навпаки, вбиває в нас спроможність відчування дійсності та справжньої, несфальшованої краси?

– Це не є поезія. Правдива поезія не фальшує природи, є незалежна від її краси. Дійсна поезія має свою й тільки свою, власну й нічим незамінну красу, є суспільною потребою, як етика чи наука, й є фізичною потребою, як, наприклад, для собаки виття до місяця, творить вищі життєві вартості, як релігія. Є світською відміною релігії.

– Ага. Поети – жерці, шамани, друїди, кобзарі, вайделоти, бояни, Діоніс. Чув, чув... Одначе не в тому річ. Чи між цими сотнями осінніх віршів немає ні за шага правдивої поезії? Адже ж підручники літератури зачисляють не один з них до так званих перлин нашої лірики. І хто зна, чи не їм, цим «перлинам» завдячуємо передусім розвіяння чару осені, а бодай принад падучого листя та айстрів. Хто верне нам по прочитанні цих десятків і сотень віршів – не говорю вже про віршища – первісну, молодечу силу захоплення, хто вилускає зерно захвату з лушпиння метафор, хто дасть нам ізнов свіжість та безпосередність чуття, коли в нашій пам'яті застрягли поетичні трюїзми хоч би з найкращих, цих «правдивих» поезій?

– Отже, кінець-кінцем зайвість поезії, в недалекім майбутті її смерть. Чув, чув...

– О, ні. Тільки поети повинні зрозуміти, що їх співуче ремесло це не автомат, але жива хвиля, струя, електричний струм, що виходить із цього вищого світа й дрижить на чулих дротах душі. Смієшся, що я сам ліризую. Хай буде, яко фізик, шукаю метафори в своїй ділянці. Отже, поезії слід справді давати нам оці понадвартості, що про них ти перше балакав. Накінець, мале побажання: поети, віддайте нам осінь![6]

Ти підійшов до грядки, що на ній цвіли розкішні білі айстри. Зірвав одну з них і майже одночасно підніс із землі пожовклий листок, що впав з недалекої яблуні, та розтер його на долоні в мілкий рудавий порошок.

– Справді, Марку, автентичні, дійсні айстри та осінні листки є кращі від цих віршів. Не можу простити поетам, що вкрали нам осінь. Вона либонь гарна, а через їхню нахабність та влізливість остобісіла мені, мов стара, марудна тітка. Як часто поети мимохіть бувають чудаками та морочилами.

– Але ж ти сам марудиш, Ігоре. Далебі, торочиш, мов скучна тітка або наче.. співець айстер.

Так покінчилася наша гутірка. Ми про осінь та поезію вже більше не говорили. Одначе чи осінь – це тільки зів'яле листя та айстри? Чи осінь – це тема витиснена, мов макух, що з нього вже не можна видушити ані краплі олію? Чи взагалі можна вичерпати який-будь сюжет? Чи кожна хоч би найпростіша річ не таїть у собі стільки й таких можливостей, про яких не снилося поетам? Треба вміти дивитися на світ. Це перша заповідь майбутніх поетів. Але навіть і вони не зможуть добути з якого-будь явища всіх явних і таємних його сторінок. Кожне покоління й кожна людина приносить на світ власні готові окуляри й бачить що інше, без огляду на те, чи річ сама собою має ці прикмети, чи ні. Чи ми загалом бачимо дійсні явища та речі, чи тільки творива власних окулярів? [7]

Осінь налита міддю по береги. Дерева й земля наче обковані мідяною бляхою. Біла зима, зелена весна, жовте літо та мідна осінь. Але три перші є

щодо барви більш одноманітні. Пригляньтеся осені. Скільки тут відтінків основного кольору, скільки барвних півтонів, ніжних нюансів від літньої жовтості збіжжя аж до кривавого пурпуру, аж до темної бронзи. Скільки тут розкоші для ока. Вакханалія соковитих барв. Осінь – це малярська пора, навпаки, весна – музична.

Ти не любив осені, Ігоре, але не лише з причини її банальності яко поетичного сюжету. З тобою не погоджувалася архітектура осені. Бачу твій здивований погляд. Підносиш угору збентежені повіки. Так, ти чув гаразд: архітектура осені. Усе на світі є збудоване, а кожна будівля мусить мати свій стиль. В кожній речі проявляється якась основна думка. Її зовнішній вияв називають стилем. Це таємний, підсвідомий вислів цього, що складається на глузд кожної частини дійсності. Це вираз так званої душі явищ. Справді, великий Архітект Світу не творить нічого безстилевого. І природа має свою архітектоніку. Таку послідовну, про яку даремно мріють і мріяли інженери всіх часів, послідовну навіть у божественній химерності припадку, послідовну в непослідовності, єдину в змінливості та змінливу в однині. Мистецькі стилі є тільки висловом архітектури душі їхніх творців і будови середовища, що їх сприймає, й відбивають будівництво того кругу природи, який найкраще з психічним укладом мистців співдзвенить.

Чи ти коли роздумував про білу, мармурову класику зими, про досконалу гармонію простих, дорійських форм снігового вбрання? Чи ти дивувався з молодечої готики весни, коли все струнке, шпилясте, внебозривне, коли все підноситься, росте, прямує вгору? А могутній розгін ренесансу літа, пори широких, кручених, лагідних, повних, спілих форм? Вкінці з черги барокко осені – химерне, казкове, поплутане, неправильне, нерівномірне, нерівноположне, неодноманітне, багатобарвне, багатоформне й багатотонне. Повінь прикрас, орнаментів, позолочення, гарячі, ситі кольори. Півтони та чвертьтони... і якась нудьга. Знеохочення, пересит вражень, наче в людей, що багато пережили. Будівництво сучасся знову вертає до простих, прямовисних, могучих постатей без орнаментових витребеньків. Архітектура майбуття, може, нагадуватиме непорочним стилем дорійський мармур зими. Колесо природи й мистецтва є замкнене й обертається.

Ти не любив осені, бо твоя душа не була бароккова. Недоставало підсвідомої нитки, що в'язала б твій світ з осіннім оточенням. Це була внутрішня причина цього наступу на поезію осені.

Бо справді архітектура людської душі відповідає теж головним стилям, відомим з історії будівництва. Психіка справжніх мужчин є готицька або класична. Перші – це романтики, борці, завзяті визнавці ідей, ворохобники, люди, невдоволені з суспільного ладу своєї епохи, творці релігій, святі, пророки, подорожники, бродяги, бандити й руїнники. Другі – це будівники, організатори, державні й громадські діячі, мистці, класики, філософи, вчені. Зате дійсна жінка має нахил до барокко. Не диво, що в жіночій поезії переважає осінь.

Твоє «я», Ігоре, мало в своїй основі класичну простолінійність та гармонію, але з певним відхилом до готицької стрункості.

Хто зуміє бути приятелем так щиро й просто, як ти? Хто зможе любити й ненавидіти без застережень і без хитань, як ти? Хто зуміє так спокійно пожертвувати собою для друга, як ти? Хто зможе без слова скарги відійти для добра близьких осіб, як ти відійшов назавжди? Я не гідний цієї посвяти. Я та вона недостойні твоєї трагедії й твого чину. Вона... Що за жорстоке глузування долі! Як люто вона насміялася з нас. Не поталанило нам. Годі!

І це в той самий день, коли вона... А може, це був звичайний випадок? Такий, що їх бувають сотні й дають наживу газетам. Ні... Це прощання... цей стиск долонь... ця чорна краватка... Даремно хочу себе потішити.

Цей геройський чин сповнив так звичайно, природно, сіро, самозрозуміло, без великих жестів. Сумний припадок, як тисячі інших. Зайва річ багато балакати. Ти був такий спокійний тоді, коли прощав. Твоєї гармонії і безжури, здавалося, ніщо не каламутить. А може, це дійсно тільки нещасливий випадок? Ігоре, скажи! Вияв мені цю таємницю! Чому твоя тінь така тиха та спокійна?

Нагадав цей день і знов не можу без зворушення писати. Дарма бажаю себе заспокоїти.

Такий друг, як ти, трапляється один раз у житті. Уже такого другого

digitized by ukrbiblioteka.org

не знайду. Щойно від тебе я навчився, що на світі справді існує приязнь та любов. Інакше не повірив би. Поза тобою я її досі ще не знайшов. О, ти вмів приятелювати з товаришем і любити жінку.

У тебе все було на своєму місці. Кожний твій рух був гармонійний, ритмічний, вільний, невимушений, кожний твій усміх природний і щирий. Твоя хода була рішуча, самовпевнена, легка, гнучка, одночасно гостра й спокійна. Твоя ціла постать висловлювала справжню гармонію, гармонію сильних людей. Так, ти був сильний. Ти мав стійку, витривалу непсовану волю селюха, спроможність захоплення поета, первісну простоту вихованця природи й рівновагу людини великої культури.

Але ж я дав понести себе думкам, наче віз без візника рознузданим коням. Проте не випереджаймо подій. Хочу тобі висповідатися з усього нашого минулого й не можу пропустити більшої частини спільних дитячих днів. Вертаймо, отже, до тих літ, які були, може, й не найкращі в житті, але про котрі згадує кожний з найбільшим зворушенням, наче про недосяжне щастя. Віддаль ще не є велика й власне тому, може, не побачу всього виразно й докладно. Але ти, Ігоре, мабуть, пам'ятаєш це сам, сам переживав ти це зі мною, й тобі всього не треба описувати дрібничково, вистачить іноді натякнути й вже знатимеш, у чому річ.

Де я покінчив? Ага, народна школа... Це було так.

Ми мали тоді по дев'ять літ. Розкішний червень повівав зеленими гривами дерев. Наближався кінець науки. За два тижні ждало нас ледаче дозвілля, літнє дармування. Наша школа вибиралася на велику прогулянку. Тому, що метою був досить далекий ліс на горі, на другому березі ріки, брали участь тільки два вищі відділи. В годині восьмій ранком вийшли ми довгим походом по двох із шкільного подвір'я. Ми йшли, очевидячки, як звичайно, побіля себе. Підміські сади сміялися коралями черешень та вишень. Трухляві паркани скалили щербаті зуби почорнілих від дощів драниць. Наш похід розвивався, наче стрічка на вітрі. Стіни неба були ясно-сині, тільки на західній висів торочкуватий килим білої хмаринки. Колесо сонця качалося по мості й купало золоте проміння в срібній піні ріки. Пинявою, неспішною ходою добрели ми вниз до перевозу.

Ждали на нас два човни. Вуж походу звинувся, заметушився, скорчився в клубок на березі. Дитяча мурашня обсіла обі гапки. Перевізники закотили рукави й довгими дрюками відштовхнули нас з прибережної мілини на плесо. Човни коливалися ритмічно з боку на бік, юрталися, перехилялися, аж загрузли дном у пісок другого берегу. Рій хлоп'ячих голів висипався з них, мов з коша хмара голубів.

З радісним гамором обминали ми полатані хатини заріччя, з лункими вигуками гупали по камінні, з гомінким лепетом стрибали крутими стежками, що вели під гору до близького лісу. Поле прикрите настільником молодої озимини. Цвітуча гречка бджолилася й пахнула медом. Наче іскри з ватри, підлітала комашня з заквітчаних загонів. Жуки жужчали журливо над мокрими від роси стебелинами. Під небо шугнув сполошений перепел. Кілька хлопців бігло попереду, мов зграя хортів, що вирвалися із шворки. Решта тупцювала позаду й гомоніла, наче в вулію. Ми трималися за руки й широко розплющеними очима пили далекосяжний краєвид. Малі серця товклися в грудях, мов птахи в клітці.

Коли побачила темну лісову стіну, дітвора метнулася вайлом уперед. Бадьорий гам розлягся глибоким відгомоном. Наче в відчиненій брамі, зникнула наша ватага під першими деревами.

Хто висловить безмежну радість, що розпирає малі груди дитини, яка по довгих днях у душливих міських кімнатах та шкільних залах порине в нетрі лісу?

Діти в лісі. Хочеться кричати, кричати, кричати... На ввесь рот, на ціле горло, повними грудьми. Широко, щедро, гомінко, лунко, шумно, гучно, грімко, переливно.

Уга, уга! Тільки пугач на дубі відповідав: пуга, пуга, пуга... А може, це не пугач, лише відгомін. Уста повні крику, наче води. Крик застряг у гортані. Груди ширшають від розгону й вітру. Груди налиті криком молодості. Не чути тягару ніг. Немає ніг. Тіло пливе в повітрі, мов плесом ріки. Руки вихають на всі сторони, закреслюють якісь химерні спіралі. Серце хоче вистрибнути з грудей. Кинути своїм дрібним тілом, мов м'ячем, об мох. Качатися, котитися, мов колесо. Мов перекотиполе м'яким чатинням.

Вивертом, беркиць, ногами догори. Обняти пень дуба з усеї сили, наче кохану людину. Пригорнутися, притулитися до нього, мов до мами. Хай галуззям нас приголубить. Хай зеленою хмарою листя закриє нас, мов пір'ям Хай обійме нас гіллякою й піднесе понад усі дерева, понад ліс, під небо. Обдирати мох з його пня. Розкішний дотик моху. Наче вивірка гуп, гуп... З одної вітки на другу. Гойдатися на верховітті, мов на мотузі. Гиц на землю. Ноги згиналися, мов пружина. Закрутити собою, мов дзига. На одній нозі. Жук, жук! Ходи, сердего, жуче! Вивірко, щоби я був тобою. Але тебе зловлю, мушу зловити. Де ти куєш, жовно? Хочу тебе бачити. Мушу тебе бачити. Цвіркуне, навіщо пхаєшся за шию? Як смішно цвірінькаєш за вухом. Хі-хі-хі-хі-хі... А це що? Кучерява кучугура. Омела. Як вона вилізла на дуба? А хто цю березу побілив вапном? Листя шушукало під ногами. Шу, шу, шу... Набрати великий жмак листя, повне наруччя. Жбурнути ним перед себе. На вітер. Засипати ним тебе, Ігоре. Ха, ха, ха... Як ти смішно обтрушував себе з листя. А ти в відповідь оберемком чатиння. Просто на голову. Заплющив очі. Чатиння так лоскотало, лоскотало, лоскотало... Так приємно скоботало, мов мама попід бороду. Шишка. Хай живе шишка! Жбурнути високо, високо. Геть, геть вище дубового верхів'я. Де вона впала? Загрузла в повітрі, наче в болоті. Хі, хі, хі... В повітрі, наче в тісті. Хі, хі, хі... Щось свердлило в носі. Сміхунка, сміхунка, сміхунка... Цвігати патиком, мов батогом. Хвиськати з усеї сили. Бух, бух, бух... А то голота, ця пташня! Так утіче. О, я дістану вас. Нишком, тишком, визирцем, покрадьки, хильцем. Що там є в гнізді? Хі, хі, хі... Які кумедні ці маленькі! Як куняють собі! Дрижать, трусяться. Живі цурупалки. Хі, хі, хі... Яка гарна цяцька. Тріпочуть крильцями. І серце тріпочеться. Дерева кружляють. Довкола, довкола, довкола... Махають гіллям, наче руками. Як смішно. Ха, ха, ха... Дерева танцюють. Дуб із березою. Наче тато з тіткою. Квітки підплигують, наче метелики. Червоні, рожеві, жовті, білі, блакитні, сині...Завія квіток. Дощ листя. Зелено, зелено, зелено... На чуб, на чоло, на очі, на плечі... Зелений дощ. Цяпає за комір. Ні, ні, це не падає листя. Це я падаю. Гиц, гиц... Ноги над головою. Баламкають, мов два ціпи. Земля над головою, небо під ногами. Хвицати, мов кінь копитом. Копнути сонце, наче м'яч. Хі, хі, хі... Які дерева смішні. Ходять догори верхами. Упасти від землі на хмари. Де втече ліс? Усе перегинається. Падаю на плечі. Дерева ходором. Світ ходором. До уст поналазило моху. Так скобоче язик. Не хочеться вставати. Лежати, лежати, лежати на мохнатій подушці. Накритися ковдрою неба. Чиїсь долоні зсувають повіки докупи. Спа-а-а-ти. Гей, гей... Це ти кричиш? Ігоре? Де я? Земля підкидає мною. Кличуть, кличуть... Тут суниці. Скільки суниць. Лягай знов на мох. Відчини уста. Печені голуби будуть падати до уст. Ні, не печені голуби, тільки суниці та боровиці. Червоно й чорно. Нахиляю рукою кущ до уст. Зриваю ягоди зубами просто з билини. Пасуся, пасуся... Хі, хі, хі... Жива качалка, живий валок. Уліво, управо. Де більше ягід. Далі, далі. Укотився до баюри. Прсс, прсс... Витерти лице лопушинням, наче рушником. Що це горлає? Угу, угу... В трясовині рахкає, кумкає. Це жаба. Рябе брязкальце. Це жаба. Кум, кум... Хто твій кум, пані ропухо? Прсс... Не лізь на мене. До багнюки повертом. Я тобі дам чосу. Кум, кум... Я не твій кум, ані не твій дядько. Геть. О, гриби. Карлики, малюки. Добридень. Як живеться? Чому не здіймаєте переді мною капелюхів? Хто вас так причепурив? Що це? Шрр, шрр, плиг, плиг... Мабуть, зайчик. Ігоре, чуєш? Зайчик. Там з правої. Миг, миг... Куцохвостий. Хі, хі, хі... Клапоухий. Плиг, плиг... Клацає з ляку. Гиц, гиц... Понад кущі боровиць. Хватають за ноги. Плентаються, обвиваються. Беркиць. Де куций? О, вже з лівої миг, миг... Не втечеш, братіку! Ігоре, за тамтим буком. Забігаймо з двох сторін. Ой, але мене луснула якась гілляка. Чорт бери. Вперед, вперед. Бач, малини. Еге, зелепуги. Щоб лиш зайчик не чкурнув. А то шибеник дає тягу. Що? Шарнув за цим горбком. Знайдемо, знайдемо... Дерева женуть, мов навіжені. Пень за пнем навздогін. Тільки в очах мелькають. Чи це ми біжимо, чи дерева? Ми вперед, вони назадгузь. Навпростець, навмання, навскоки. Безбач, наввипередки, навзаводи. Гиц, гиц... Навскоси, навпрямки, навпомацки. Темно. Віддиху! Повітря! Де куций? Де ми?

Стій! Сті-і-ій ! Сті-і-і-і-і-ій ! Сті-ій !

Ні, цього описати не можна. Цієї безмежної розкоші малих дитячих існувань (душ та тіл) серед весняної гульні природи, цієї шаленої, безтямної погоні таємними нетрями бору. Мусимо стати на мить такими, як тоді, дітваками й вигукувати, як тоді, своє зелене щастя. Тільки сміх і крик

digitized by ukrbiblioteka.org

висловлять те, чого не вискаже спокійна мова. Не знаю, чи я відтворив гаразд цю хвилину. Ти, мабуть, зумів би це краще. Але я чую її в крові й ти, ймовірно, носиш її в пам'яті. Я лише хотів, щоб під впливом моїх недолугих слів ти пережив її ще раз. Я вірю, що твоя тиха тінь може ще відчувати, мов жива людина. А може, навіть глибше.

Ми очуняли. Навкруги нікого. Тільки дуби похитують пелехатими чубами, тільки сосни колихають сонно гіллям, обважнілим шишками. Зайця очевидячки немає. Він уже давно дременув, куди перець росте. Давно зникнув нам з очей, поринув у сіті гущавини, заліз в якусь яму й тепер, певне, десь спокійно собі відпочивав. Але ми цього не бачили. Ми гонили вже не його, тільки свою мрію, здоганяли не сердешного клапоуха, але щось, що не має назви, щось неокреслене, неосвідомлене, лише відчуте. Ми бігли за таємницею лісу. Нас узяв у свою владу, обняв своїми раменами, одурманив небачним куривом таємний чар бору. Він тягнув нас з непереможною силою в свої нетрі, він упивав нас, немов опій, відбирав нам на мить свідомість і, наче лунатиків, гнав уперед. Ми незчулися, коли відбилися від товаришів, залишили їх за собою й потопнули, наче в хвилях ріки, в непроглядній гущині.

Ще недавно лунав хлоп'ячий гамір, котився від дерева до дерева, наповнював собою порожню глушину, наче вода виповнює русло. Тепер тихо. Почув би навіть бзик мухи. Жахлива тиша. Ми поглянули один на одного. Неспокійно перетерли очі й розплющили широко повіки. Де ми? Обопільно питали себе наші багатомовні погляди. Відповіді не було.

Ми довго дивилися довкола. Шукали цієї відповіді в природі. Безслівно питалися дерев і хмар. І одні, й другі мовчали.

Ми довго стояли непорадно. Не говорили нічого. Мов би свідомість перестала правильно діяти. Думки бурхалися безпомічно, мов птахи в клітці. Думки невиразні, неясні, неозначені кружляли на грані свідомості та підсвідомості. Ми ще не знали, ми щойно прочували небезпеку положення.

Знову ненадійно наші очі стрінулися. Раптово в одну мить ми зрозуміли грозу становища. Твої очі питалися: ми заблудили? Мої притакували. Твої неспокійно ворухнулися: де наші? Мої відповідали: ми їх загубили. Накінець блиснула одночасно в наших мізках думка: що робити?

Досі ми стояли, мов зачакловані, мов закам'янілі. Водно з гадкою: що робити? – появилася потреба руху. Ми почали ходити довкола якоїсь сосни без освідомлення цілі, навіщо це робили. Щоб тільки щось діяти. Ми шукали чогось попід сосну. Чого? Ми не знали. Очима вертіли її порепаний пень, очима підносили вгору кожну чатинку й обзирали її на всі сторони. Ноги порпали нетерпеливо хвою. Мовби під шаром чатиння була закопана відповідь на зловідні, настирливі питання.

Ми стрепенулися. Прийшла думка: навіщо це? Це недоцільне, – відповіла друга гадка. Що треба робити, щоб знайти загублений гурток? Щось зашепотіло до вух свідомості. Щойно тепер ми нагадали собі найпростіший, найзвичайніший у подібних випадках спосіб рятунку. Пізнання майнуло в наших головах докладно в тій самій хвилині. Мов на один приказ, ми підняли одночасним рухом чола вгору й почали гукати. Гоп, гоп, гоп, гоп... Довго, протяжно, широко. Го-о-оп, го-о-о-о-о-оп... Пізніше гостро, неспокійно, коротко, поспішно. Го, го, го, гоп...

Відповідав тільки відгомін. Глибокий, розтяжний, придавлений, приглушений. О-о-о-о-оп, о-о-о-о-о... Більш нічого. Слухали довго, чи не почуємо відзов. Дарма. Тільки шум дерев повторяє за відгомоном, ще протяжніше: о-о-о-о-о... Тоді осяйнула нам жахлива думка: ми самі. Ми перший раз у житті цілком самі, перший раз віддані тільки на власні сили серед безпросвітної глушні. Ми почули щось тепле під повіками, щось гаряче, що палило нас, наче вогонь. І знов разом, наче на таємний чийсь знак, ми вибухнули плачем. Пальці стулилися в п'ястуки й піднесли машинально до очей. Ми голосили голосно, щиро, гомінко, захлистувалися власними сльозами, давилися їх солоним смаком. Світ помутнів, очі не бачили нічого. Тільки сіль в устах, вогонь під чолом і неспокійне, невгомонне дрижання серця.

Аж полегшало. Ми глибоко відітхнули. Мов би важкий тягар зсунувся з грудей, мов би каменюка скотилася з плечей. Ми широко розправили руки. Наче б хотіли зачерпнути багато, багато повітря. А може, ми цим німим жестом кликали підсвідомо помочі. Чиєї, коли не було біля нас нікого? Хіба синього неба, що усміхалося до нас сивими хмаринами, мов мати. Моя мати теж має сиві очі.

Приплила до нас хвиля бодрості. Здавалося, що наші очі вилили ввесь засіб своїх сліз і більше з них уже не могло витекти. Поволі сохли, хоч ще трохи пекли й червоніли. Світ ізнов роз'яснювався. Сосни приязно простягали до нас долоні свого галуззя, немов би хотіли заспокоїти ними наші розбурхані думки. Шуміли колискову: засни, засни, засни-и-и-и-и-...

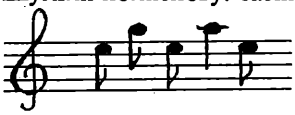

І ми справді мали тепер охоту заснути, хоч був ще ясний день. Плач зацитькав на мить наш переляк, але й утомив нас ще більше. Голова тяжіла, мов кам'яна брила, руки й ноги розледащіли. Набігли на нас сонливиці. Одначе, згадка про сон привела за собою спомин дому. Знов закликало в грудях: додому, додому... Ми почали бігти безбач перед себе. Дивна річ, гін приніс нам забуття. Ми гонили, не думаючи про ніщо. Тільки обминали підсвідомо пні сосон. Біг давав сам із себе молодим тілам таку безмежну розкіш, що вона поглинула всі інші враження.

Але навкруги простягався широкий, глухий ліс. Здавався не мати кінця. Довкола все ті самі колони сосон. Рівні, прості, стрункі, задумані. М'яка, грузька хвоя вгамовувала розгін. Цей новий біг дотомив нас до краю. Ми станули.

Кудою йти? Може, власне гонимо в противну сторону. Сумнів невгомонно закрадався до свідомості. Раптом заблиснув у тямці спогад, з прочитаних книжок. Як це давно пізнавали, чи хтось не наближається, чи хтось недалеко не йде або не їде. Ми обидва одночасно попадали на землю. Одначе вухо приклали до чатиння, а друге заткали долонею, щоб ліпше було чути. Одначе ані не шушукнуло. Це, мабуть, хвоя заглушує, відізвалося щось під розпеченим чолом. Ми стали завзято порпати, шарити пальцями пожовклі глиці, гребти долонями, мов лопатами. Відкинувши на боки чатиння, ми слухали жадібно землі. Впивалися в неї, бажали потопнути в ній, наче в воді. Але вона мовчала, спокійна, холодна, байдужа. Перший раз розчарувала нас земля.

І знов піднесли ми очі на небо. Коли не земля, то, може, воно. Щойно тепер завважили, що непорочна блакить, яка висіла над нашими головами, утратила свою чистоту. Досі кришталевий блиск сонця незавважно помутнів. Перед хвилиною золоте кружало набрало мосяжної, злегка рудавої, темнопомаранчевої барви. Брудна мішанина, жовточервона з перевагою густого карміну. Здавалося, що сонце сяє з-за грубої шиби. Такий колір бачимо, коли дивимося на нього крізь пляшку з темного скла. Довкола соняшного колеса появився кучерявий, стріпаний обруч з блідої міді, наче ореол навкруги голови. Краска цієї обв'язки була трохи рідша, по краях майже білява, й невиразними обрисами переходила в сивину хмар, що не знати звідкіля виринули й широкими льняними рушниками обкутали пшеничний коровай сонця.

Ліс обгорнула глибока тиша. Ані шиширхне. Ані сосна не ворухне віткою, ані глиця об глицю не зашорошить, ані падуча шишка не гулькне, ані вивірка гіллям не шасне, ані заєць під кущем не зашарудіє, ані ворона не залопоче крилами, ані пробуджена сова не закрикає, ані муха не забзикає, ані оса не забренькає. Тиш-ш-ш-ш-ш-ш-ша.. Чути приспішений стукіт власного серця, чути прискорений булькіт власної крові. В голові гуло, наче в порожній скрині.

Раптом з-під сонця, що лежало непорушно на західнім похилі неба низько над рискою овиду, наче джерело з-під каменя, бризнула срібна струя. Пляма брудного срібла, зразу невелика, сливе непомітна, стала хутко поширюватися, з кожною миттю більшати, аж блискучою імлою, немов абажуром, прислонила лампу сонця й велике півколо західнього небосхилу.

Нагло безшелесна тиша луснула, мов надутий пухир. Грюкіт перекотився лісом, наче повінь. Вітер зірвався, мов кінь з припону, заіржав хрускотом ламаного галуззя, гупнув копитом у піскові галяви й підняв непроглядні тумани куряви, потряс буйною гривою хмар. Зубами хватав сосни, наче стеблини трави, й торощив їх. Хвостом, немов помелом, змітав бовдури хвої. Стрінувши тверду стіну гущі, ставав дуба, підносився вгору й падав своїми грудьми на густе верховіття, що пригиналося, мов під ударом молота. Задніми ногами рив яруги, розпорпував верству чатиння та листя, що обтулювали пні дерев, роздирав одежу моху, що вкривала чорне тіло землі, й

digitized by ukrbiblioteka.org

сипав високі кучугури. Вихор казився. Ревів, вигукував, свистів, гоготав, голосив, сміявся, грюкав, гутарив, брязкав, деренчав, виляскував, порскав, пирхав, мугикав, рипів, рюмсав, рокотав. Наче волосся з голови, видирав з дубових чубів гілля, крутив ним, закреслював у повітрі химерні колеса й жбурляв у далекі багнюки. Хватав берези за коси й гнув їх білокорі в'юнкі шиї аж до самої землі. Торгав сосни за пелехате віття, віддирав шишки й розсівав їх, наче сівач зерно, відщібав чатинки, мішав їх з піском і насипував з них надми. Верболози, тернина, молоді вільхи, кущі малин, боровиць та вся інша лісова голота принишкла, причикнула, покорчилася, мовби бажала запастися під землею, зникнути, потахнути в глину, сховатися, знайти під мохом захист від вітру. Сосни горбилися, перегиналися, стріпували вітками, наче долонями, й журливо жалілися: а-яй, а-яй, а-я-а-а-а-ай...

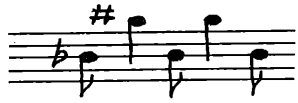

Одноманітно, рипливо, сумно. Заєць навіть оком не моргне із своєї схованки, навіть ухом не мелькне. Вивірка загрузла в глибокім дуплі, пташня пірнула в свої гнізда, мушва прищухла в луб'яних щілинах. Тільки зловісний вітер лютував у біснуватім герці.

Довгий час ми стояли безтямно, не розуміючи, що круг нас діється. В першій хвилині несподівані переміни на небі нас майже бавили. Побіч цікавості нічого ми не відчували. Попередня тиша стала нам така осоружна, така дошкульна, що вже воліли вихровицю. Хай уже гуде, щоб тільки це навісне безгоміння не чавило нам грудей, не стискало горла. Перший падух вітру ми сприйняли сливе мовби пільгу. Його дотик охолодив наші розпечені, розігріті чола. Ми не думали про ніщо. Ловили устами животворний холод.

Одначе легіт миттю перейшов у бурун. Ми мусили шукати підпори, щоб не впасти на землю. Я підсвідомим відрухом насунув шапку геть аж на очі. Тобі вихор зірвав моментально капелюх з чуба. Ми кинулися його здоганяти, але, розуміється, даремно. Твої кучері розвіяв подув, куйовдив їх, торгав і телепав ними, мов повісмом прядива.

Ми пристанули знов, наче одубіли. Нечайно виринула в нашій свідомості осяйна думка. Ми відчули всю нашу малість, непорадність, безпомічність супроти могутніх сил природи. Ми почули себе зернами піску, полосканими бурхливими хвилями, листками, вирваними бурею з дерева й несеними в безвість, стеблинами трави, розчавлюваними величезними колесами. Два людські цуцики серед скаженої оргії розперезаних, розпутаних стихій.

Бо поки ми змогли очуняти, перетяли споловіле небо зигзаги блискавки, заблищали, наче вночі вовчі балухи, майнули ракетою, а їм навздогін зарокотав грім. Один, другий, третій... Сосни мовби підірвалися з землі, здригнулися з переполохом, залопотали вітами, мов людина руками, коли її гримнути п'ястуком у чоло, стряслися від коріння до вершка й ще пронизливіше заголосили, наче б відчували фізичний звірячий біль.

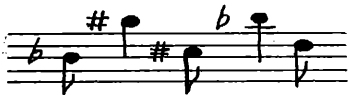

В їх шумі вив якийсь скажений дисонанс. Ми стерпли на всім тілі. Ноги й руки отетеріли й висіли на суставах без чуття. В ушах лящало. Грім уже давно прогоготів, а уші повні були ляскоту. Лускотня вертіла череп наскрізь від одного вуха до другого, мов здоровенний цвях, вбитий в голову. Оголомшена свідомість перестала на кілька хвилин діяти. Підсвідомий відрух пхав нас непереможно в гущавину. Потопнути в листі, залізти в якусь дуплавину, в якусь нору, зникнути з поверхні землі. Ми стали ліктями розпихати найближчі поплутані кущі. Але схованка здавалася нам замало охоронна. Почали далі бігти якоюсь непрохідною гущею. Колючки ранили нам обличчя й долоні до крові, розривали на лахміття наше тонке літнє плаття, кусали нас у ноги тернами, наче собаки зубами, пороздирали панчохи на дрібне руб'я. Батогом гнав нас уперед сліпий, самозбережний гін. Слабий дитячий розум не провірював нашої поведінки. Жах відбирав йому спроможність якої-небудь діяльності. Ми були віддані під владу відрухів. Нічим не різнилися від малих, загублених у великім світі безпанських щенюків. Беззахисні звірятка, що не вміють навіть знайти собі нори.

Тимчасом попелястий колір, що появився зразу тільки на заході, розлився наче ріка, яка виступила з берегів по всьому небі, вирівняв кострубатість, цундравість скуйовджених хмар, замазав їхні обриси й заволодів усевладно, куди лише сягне око. Над землею здіймалася одностайна, однобарвна, темно-срібна сіра баня, позбавлена найменших відтінків, гладка, наче лід , непорушна, мов кам'яна гора. Здавалося, що дах світу був побитий грубою залізною бляхою, блискуче цинкованою..

На мить вітер трохи ущух, мов би його головна хвиля вже переплила. Ще підлітали за нею, здоганяли її дрібні вітри-паростки. Наче би у ковальському міху, що дув на світ цією пекельною струєю, забракло більше повітря, наче б він захлистувався власним віддихом. Вихор дійсно душився, мов би хотів щось конче висказати, а ніяк не міг. Буря втомилася й тепер посвистувала, сапала, сичала, зикала, чмихала. Коротку хвилину відпочивала, набирала нового розгону, нового розмаху.

Раз-у-раз миготів на стелі неба смолоскип блискавиці. Горів коротко, блимнув набіглим кров'ю оком, видовжився в вогняну змію, перековзнувся гладкою ожеледою небосхила й в'ївся клином у біле тіло дуба або сосни.

Хуртовина причаїлася драпіжно, ладнаючися до нового скоку. Хвилево прищухла, зачерпнула до уст свіжого повітря, надулася, наче велетенський піхур і враз пустила на світ нову течію вітру. Слідком за нею жбурнула могутню пригорщ граду. Срібні, холодні кулі роздирали теплу зелень листя, шугали поміж гілляки, дзвонили об твердий, порепаний луб, вбивалися в жилавий м'якуш під корою, зсувалися вниз по пнях. Клекотіли, мовби тисячні деревляні калатайла. Шматували плахти лопухів, торощили ніжні нитки моху, штовхали гнучкі парості верболозу, шолопали в чатинні, ламали билини лісового зілля, пололи храбустя, дзеленькали об пруття гущавини, немов об залізні шпуги, шорошіли на камінні, розбивалися в дрібні кусні, товклися, наче скло, й танули. Гострі, тверді кулі перемінювалися в брудну воду. Хурдига сипала без угаву, без відпочинку сніжним горохом, калатала ним об пні, хлюпала в млаках, талапала в струменях каламутної води, що повставала таки з градовиці, лупала по кущах, ковтала по піскових галявинах, цюкала в вивернені колоди. Дуби постогнували глухо під ударами, а сосни зойкливо ремствували, мов хвиськані батогами.

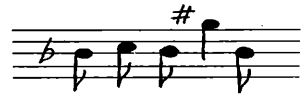

Ми сиділи карачки під вільховим кущем. Задержані градом у бігу, майже попадали на землю. Ноги грузли в болото. Під невеликим тягарем наших дитячих тіл хиталася зрадлива трясовина. Її верхня тверда шкаралуща безмаль що не луснула. Під тонкою паволокою хлюпотіла похмуро багнюка. У волосся в'їдалися срібні оси граду, кололи в шкуру, метушилися по раменах. Піт, спричинений страхом, мішався з розтопленими градинками, й ця мутна рідина спливала бурими струмками за комір на груди та плечі, заливала очі, уливалася до носа й уст. Тіло здригалося щохвилини під холодними, мерзенними поцілунками, Мокре плаття прилипало до шкури. Ставало гидко.

Шувір вистукувала невпинно свій скажений ритм брилками граду. Цмоковина під нами м'яко вгиналася, підносилася й западала. Це нагадало нам ліжко. Кладемо голови на пухкі подушки. Поринають у пір'я. Долоні гладять ніжний, шовковий верх ковдри. Червоний шовк. В очах мерехтить червінь. М'яка червінь. Щось лоскоче під бородою, щось скоботить під пахвами. Це мати так похилилася над нами. Цілує в чоло й очі. Чому такий холодний цілунок? Брр... Так холодно. М'яко, але наче взимі. Що це стукає? Раз-у-раз, раз-у-раз... Стук-стук, стук-тук, стук-тук... Це, мабуть, віз. Вистелений м'яко пахучим сіном. Колихає нас, гойдає спокійно, повільно,ритмічно. Стук-тук, стук-тук, стук-тук... Тільки чогось холод. Буцім літо, а мов не літо. Не відати, чи літо, чи зима. Може, одночасно одне й друге. Їдемо кудись, але не знаємо куди. Колеса грюкають об шутер. Стук-тук, стук-тук, стук-тук... Раптом віз станув. Перестало гупати.

Ми пробудилися. Справді, градобій припинився. Свою одноманітну пісню покінчив протяжним, стишеним акордом. Наступила коротка перерва, хвилина глибокого спокою. Тільки водою обтікало гілля. Дерева піднесли похилені чуби, розправили погнуте галуззя. Градинки танули в свіжих

digitized by ukrbiblioteka.org

калюжах, мов кістки цукру в гарячім чаї. Руді хвилі рили собі русло в грубому кожусі чатиння й торощили його в шматки.

Але зрадлива хуртовина ще зовсім не притихла. Тільки принишкла на мить, щоб ще раз, тепер дійсно останній раз перегомоніти над лісом, ще раз перепугусити його нетрі. Линув нагальний дощ. Сік великими краплинами, вихорився, ішов млинка, курбелив, хлюпотів, бовтався в калюжах, наливав нові калабані, виглиблював водориї, викопував водотоки, клубився, булькотів, чуркотів, наче сотня балаболок, гаморив, воркотів, мов старий дід, мимрив невдоволено. Обливав листя, протікав крізь луб, сочився жилами пнів та коріння. Бороздив у довгі рівчаки чатиння та пов'яле листя, що лежало під деревами. Колотив його, виносив спідні шари на верх і навпаки, перемішував з піском та глиною. Земля глитала воду ласо, жадібно, спрагло, а коли від надміру захлиснулася, виплювала її джерелами на поверхню. Ішла густа, тепла злива й злагоджувала рани, завдані градом.

Далі сидіти під нашою вільхою ніяк не було можна. Вода заливала нас сливе до пояса. Ми випорпалися, мов два морщаки, з грузької баюри, хватилися долонями за вільхове галуззя, що висіло над нами, й вискочили на якийсь пень, а з нього на стійкий пролісок. Трістя забовталася, запінилася й застогнала похмуро на прощання. Тільки моя шапка лишилася в ній назавжди. Багнюка ковтнула поволі чорними устами свою добич.

Ми йшли навмання перед себе. Дощ полоскав нам волосся й змивав з обличчя сльози. Убрання налигалося води, мов губка, й тяжіло грубезним кожухом. Стало туге, цупке, наче каучук. В черевиках бризкала каламутна рідина, що витікала з них струмками, мов із сита. Підошви хлюпали глухо на мокрім піску. Думки борюкалися, вовтузилися самі з собою без ладу й пуття. Ані одної ми виразно не освідомлювали собі. Товклися щойно в передсвідомості, ворочалися вперто, повертали завзято до порога пам'яті, але ні одна не виринула наверх. Самозбережний гін витягнув нас із драговини й волік наосліп по якомусь бескетті.

Туча не вгавала. Камертон вітру строїв ліс і піддавав деревам понуру, хмарну мелодію. Темну, мов попелясте небо над ними. Пронизливу, наче скрипіт шибениці. Кажуть, що в таку грозу чорт вішається на дубі. Хай собі! Громи грюкали в рівних інтервалах і приглушували на мить голосіння вихру. Вистукували повільний розтяжний ритм, наче барабан в оркестрі. За кожним їх лускотом дерева похилялися в одну сторону, мовби присідали з перестраху. Коли відгомін розтанув удалині, підносили недовірливо пригнуті чуби, наче б шукали нової жертви й питали одне одного, коли на них прийде черга. Дуби харамаркали басом гнівно, люто, з досадою, сосни трепетали всім гіллям, всіма шишками та шпильками, не могли вичавити з себе скарги й тільки невпинно заїкувалися.

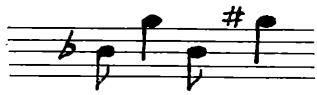

Одностайна досі срібна сірина неба стала незавважно розкладатися, розриватися на частини. Закучерявилися хмари. Поволі виторочувалися, відокремлювалися, вилучувалися з однобарвної площини. Хтось роздирав плахту неба на дрібне шмаття хмарин. Метушилися, куйовдилися, сум'ятилися, заходили одна на одну, ударяли об себе, перегиналися, звивалися й розвивалися, розколювалися й зливалися, роздроблювали й єднали водно. Мандрували поплутаними шляхами, потопали за обрієм, виринали з-під нього, коливалися, мовби бажали впасти на землю.

Дощ рідшав. Тратив темп, переривався, знов хотів здоганяти первісний ритм, але це йому не вдавалося. Наче би хмарам недоставало вже води. Відстанки між одною блискавкою а другою більшали. Вихор уже не дув одним подихом, але зривався щохвилини з новою силою й зараз ущухав. Підкидав тоді краплинами дощу, наче туманом пороху, й разом з ними припадав до землі. Хватав спорохнявілі колоди, мов флейти, й свистав на них глумливо. Казився ще короткий час поміж пнями, поки не застряг в обіймах гущавини. Йому навздогін котився молодший брат, але й цього стрічала та сама доля. Кахикав уривчасто спересердя й лягав упродовж у мокравину. Бір підніс гордо чоло. Тепер він став перемагати. Верхів'ям, наче долонями, гальмував розгін бурі, спиняв її зразу несміливо, пізніше набирав відваги, протиставився рішуче

й завзято. Роздирав вихровицю на дрібні паростки й чавив їх у своїх раменах. Хуртовина й ліс змагалися сплетеними в тисячні вузли галуззями й струмками вітру. Висилала їх в його нетрі, наче ватаги верств, але старий, могутній бір топтав їм голови й впихав їх у трясовину. Це була його пімста за вивержених дітей, за вирваних з корінням братів, за поламане гілля, за подіравлене листя. Сопів з утоми, але опирався твердо й доцільно відбивав усі удари ворога.

Негода ступнево брала назад і завертала. Дощ кілька хвилин ще росив, переривав, починав наново, цяпав дрібними краплинами. Хмари виливали останні засоби води, скидали їх, мов зайвий тягар, з неба, що з тьмяного ставало блідо-ясним. Накінець невидимі ножиці перетяли дощеві нитки. Хлюпіт калабані відіграв їм прощальну приспівку.

Вітер пручався востаннє. Уряди-годи шамотів, сіпався з гілками, але це були вже останні дрижки безсилого велетня. Погрожував без надії сповнення своїх загроз. Укінці побачив , що даремні дальші зусилля, що не видержить такої довгої натуги, угамував свій біг, зашипів з розпукою й ущух.

Сосни піднесли вітки вгору й струшували краплі дощівки. Пирхали, здригалися, дрижали, порскали шишками, мовби вийшли з купелю. Свою сумну, наболілу пісню покінчили одночасно з буревієм. Дуби поважно замовкли й віддихали з перевтоми. Сушили вимите начисто луб'я. Кущі повставали з землі й роздивлялися навкруги цікаво, мов би пробудилися з міцного кошмарного сну. Тільки на галявах клекотіли десятки нових джерел, потоків, калюж. Дзюрчали, дивувалися з свого несподіваного народження, шепеляли, шаруділи, шушукали, пошепки висловлювали свою молодечу бадьорість і буйність.

Раптом серед свіжої, радісної тиші, яка настала по останніх зривах вітру, луснув грім. Слідком за ним, наче відгомін, розлягся чийсь пронизливий, дзвінкий, боязкий вигук.

Усе з острахом підірвалося, задрижало, стрепенулося з переляку й зчудування, застугоніло, мов під ударом велетенського молота. У тремтінні бору стенулося збентежене питання: чи хуртовина зривається наново? Ні, це таким могутнім акордом покінчила вона свою громодзвонну пісню. Останнім прощальним жестом поклала полум'яну долоню на горде верховіття й вогняними устами випалила чорний поцілунок на стрункім чолі найвищого дуба. Залопотала крилами хмар, мов птах, що відлітає, червоним дзьобом блискавки розколола грубий пень, наче лушпиння горіха, блиснула кривавими очима хижого крука й широким помахом вітру покотилася за обрій. Ракетою звуків розсипалася, хвилями відгомону розлилася, іскрами відблисків розтанула. Спалахнула на мить і потухла, мов пожежа, нагло облита струменями води.

Сиза туча з розхристаним, скуйовдженим волоссям облаків від'їхала чалим, баским конем вихру й замкнула за собою двері неба сліпучим ключем блискавиці.

Тоді на заході розплющило око сонце. Докладніше кажучи, тільки одна його половина, бо друга вже загрузла глибоко під рисою овиду. Усміхалося задумливо, майже не здивоване своєю несподіваною перемогою. Воно здавна призвичаєне, що останнє слово належить йому, що з кожного горя вийде переможцем. Дивилося добряче, вибачливо, лагідно, заспокійно, людяно, усетямуче й усепробачно. Усе розуміло й з нічого не дивувалося. Знало глузд бурі й суть своєї непереможної сили, тямило закритий зв'язок між ними, невсипущу й необхідну гармонію ясного та темного, конечне доповнення погоди й негоди, світла й темряви, дня й ночі. В його погляді не було ні сліду обурення на щойно принишклу громовицю. Немов би говорило відлітним хмарам: ви сповнили своє, можете відійти. На грані обрію половиною заглиблене в невідомім, половиною опукле над крайнебом подобало на великий золотий гудзик, що ним зістебнуто з собою небо та землю.

Навкруги розкидало великі золоті плями, обливало медом листя дерев, обмазувало ясною смолою галуззя, покривало мідною бляхою далекі гори, наче дахи якогось міста. Золоті цятки тріпоталися на листках побіч сивих крапель, що залишив їх дощ, і придавали їм сріблястий відтінок. Сонце обкутувалося ясно-жовтою блискучою пряжею, мов павук павутинням. Золоту сіть накидувало на чуби дерев, наче би хотіло вгамувати їхнє дрижання й заспокоїти їх на сон. Грало барвами, співало золотими звуками пісню всезмінливого й всеодного життя.

Вечоріло.

digitized by ukrbiblioteka.org

Ми брели кругойдучими лісними стежками саме біля місця, куди бахнув останній найлютіший грім. Лункий відгомін тріснув нас п'ястуком поміж очі. Ми захиталися на ногах, мов би розгнуздалися сустави в колінах, стріпнули руками, роззявили губи й подалися взад. Якась сила обійняла нас цупко за плечі, задержала в ході ноги, що ми їх даремно намагалися піднести вгору, потрясала нами, мов осикою, й жбурнула назадгузь на кілька кроків до гущавини. Перестрибнувши вивертом кучугури ріщі, ми лягли горілиць на чатинні в невеликій мокрій улоговині. Разом з нами летіли шкереберть наші думки. Краще кажучи, не думки, а мінливі невпійманні блиски свідомості. Тільки підсвідомий гін приказував долоням шукати підпори, щоб не розчахнути собі голови об пень або каменюку.

Людський крик, змішаний з відгуком грому, несподівано торгнув розстроєні струни свідомості. Це дійсність давала знічев'я гостро відчутний знак. У платах мізку щось ворушилося, закаблучилося, закружляло. Зразу щось неясне, невиразне, туманне, мряковинне. У цю мить пробила заслону освідомлення вимовна думка: побіля людина, жива людина, правдива людина...

Підкинуло із землі й поставило на рівні ноги. Рвонули нас два суперечні почуття в дві протилежні сторони: ляк перед чужою людиною й страх перед самотою. Дитяча полохливість заговорила двійною мовою. Дві сили торсали нами: одна пхала вперед, друга відштовхувала назад. Ми метнулися бігцем у напрямі, звідкіля прогомонів чийсь гострий визов, по хвилині дітвацька боязкість задержала на місці, прийшла застанова, розум підшепнув, що, може, цей невідомий виведе нас укінці з лісу, дивовижна пригадка обізвалася, що, може, це чарівниця надить; може, циганка манить, зашипіло знову десь на дні покладеного в шпихлірі пам'яті зайвого вантажу казок. Чудні образи станули перед очима й страх заклацав зубами над вухом. Дивна річ, ми вже кілька годин блукали лісом серед лютої хуртовини й почули дійсний, доглибний, в'їдливий переполох щойно тоді, коли саме мали стрінути людину. Свідома думка рятунку й усесильне бажання повороту додому стали до боротьби з підсвідомими відрухами остраху.

Перше перемогло. Ми підтюпцем, із зупинками бігли кілька хвилин. Найперше побачили жахливо розколений удвоє могутньою сокирою грому, увесь обсмалений, обгорілий, із спопелілою частиною гілля, перехилений, сливе вивернений дуб. Чорна кров – попіл змішаний з краплями недавнього дощу – спливала широкою борозною, виритою вздовж пня долотом блискавки. Пізніше вздріли дебелу галузь кореня, що, вирвана кліщами грому з нутра землі на поверхню, стриміла, наче рука топільника над плесом ріки. Хиталася повільним ритмом туди й назад, мов не могла по свіжому потрясінні досі очуняти й дійти до рівноваги. Був у ній закам'янілий безслівний крик розпуки, наче в жесті, що довго й даремно взиває рятунку. Розпорпана глина й пов'яле листя метушилися довкола нерівними горбками, наче кротовиння. Накінець угледіли ми щось, що схвилювало нас докраю.

Побіля дуба лежала молода сільська дівчина: видавалося, що спить на постелі з моху. Поторгана в шкамаття, коротка спідниця й розхристане брудне веретище, що його годі було тепер назвати сорочкою, напівспалені, майже зотлілі на попіл, сливе й не заслонювали тіла. Почервоніле, набігле від потрясіння кров'ю, пузате обличчя потопало в чорних хвилях скуйовдженого волосся. Поплутані темні жмутки поринали в грязюці, що повстала з мокрої хвої, гнилого листя, обірваних стеблин моху й болота. Минулорічні пожовклі листки повпліталися між мички розпущених кіс так, що голова подобала на заквітчану рудим квіттям. Очі заплющені, піднесені на небо, уста розхилені в німім крику. Довкола губ задубіла судорога пронизливого переляку. На непорушнім обличчі розлита голосна, кричуща мовчанка. У горлі застрягли невисловлені оклики. Повні груди піднеслися сторчма в раптовім переливі гарячої крові. Коліна підведені трохи вгору, зігнуті злегка ноги творили тупий кут. Залишки спопелілого вбрання, подертого, мабуть, у часі бігу гущиною, звисали з них торочками, відкривали круглі, виточені пухкі бедра. Права рука відкинена взад поза голову, мовби закам'яніла в охороннім жесті. Здавалося, що перед хвилиною боронилася нею від грому, що хотіла його долонею охопити, наче вужа, й відштовхнути від свого тіла. Пальці затиснені цупко в п'ястук, наче б ще досі тримали гнучку шию хижого ворога. Ліва долоня, звернена вниз розпачливим рухом, сіпала густе клоччя моху. Може, в його хитких, ніжних ниточках шукала підпори, може, бажала видерти з землі мокрий жмут зеленого прядива, щоб ним тушити полум'я.

Побіч неї на кілька кроків віддалік лежав вивернений глиняний горщок з малинами. Червоний струмок витікав поволі й уливався в близьку калюжу.

Звичайна подія, що їх сотні. Як нас, застала її туча в глибині лісу. Туманний переполох приказав їй шукати захисту поруч найвищого лісного велета. Під могутньою парасолею його верховіття знайшла тихе, але зрадливе місце. Сліпий самозбережний гін не завжди є непомильний. Саме тепер утратив справжнє чуття, помилився в виборі шляху й завів її туди, де якраз висіла найбільша небезпека. Загибель глипнула червоною зіницею-блискавки й задзвонила в порепане луб'я лісового сторожа столунним грюкотом грому.

Перший удар несподіваного образу дослівно оголомшив нас. Ми станули остовпілі. Крик переляку й подиву захлипав у гортані, задрижав на голосницях, але не міг видобутися затисненим горлом. Наче б ми набрали в уста води й не могли її вихрякнути. Щось невисловлене, невисказане, неозначене лоскотало нам боляче піднебіння, полоскало терпко губи, мов гірка слина. Язик бовтався в якімсь осоружно слизькім олії. В ушах гудів рій ос, у черепі дудніла нестерпна порожнеча. Серце торгалося, наче спійманий на гарячому вчинку злодій. Здавалося, що хоче поламати ребро й вискочити з грудниці. Майже чути було шум розбурханої крові в тонких дитячих жилах. Малі ноги стали тяжкі, немов дубові колоди. Першою свідомою думкою, що виринула по довгій хвилині отетеріння, було знову відчуття нашої безпомічності. Ми схаменулися й почули яскраво, виразно свою безборонність і неміч. Гостродійсне почування безсили розлилося нервами навіть досить приємно. Ми вже не боялися. Страх, наче камінь, кинений до води, поринув на дно підсвідомості, натомість із неї виплили поверх зовсім нові відрухи. Дивна річ, освідомлення власної непорадності, власної малечі супроти великих подій, що проти них ми ставали самі самісінькі, принесло нам глибоку пільгу, сливе спокій. Зате на поверхню тямки виринула звичайна дитяча цікавість і десь з невідомих, долішніх шарів психіки виковзнувся притаєний, неназваний, невинно безіменний, приспаний відзов полу. Справді, він не дійшов до постаті ясної думки, але став отак несподівано новою пружиною поведінки, досі під цю пору недіяльною, пружиною підземною, сливе несвідомою, і все ж таки сильною й чутливою.

Стануло руба найзвичайніше з питань: що робити? Підійшли ми ближче до незнаної, що лежала непорушно горілиць. Подивилися на попелясте катрання, що лишилося з її одягу, й скоро розчовпали, у чому річ. Блимнула гадка, наче полумінь свічки: може, ще жива. Адже вражених громом завжди рятують. Так нам оповідали, так ми десь... колись читали. Це святий обов'язок рятувати того, що гине, вихопився з пам'яті вивчений вислів. Хто це говорив? Байдуже. Мати чи вчителька? Хай собі! Настирлива думка знов повторила два прості, але гостровимовні слова: що робити? Що це значить: рятувати? Як це треба перевести в діло? Знічев'я виплинув з плеса пам'яті новий спомин, мабуть, із шкільної науки. Поражених громом роздягається, пізніше наступає з черги штучне віддихання тощо. Навчені фрази заметушилися під чолом.

Ми глянули мовчазно один на одного. Спільну гадку вичитали із своїх поглядів. Одначе не так легко прийшло зважитися на її звершення. Ми вихали безпорадно й збентежено руками. Довга боротьба ляку й стиду, з одної, а почуття обов'язку й підсвідомої цікавості врешті вирішилася. Я був би ніколи не спромігся на це, але ти, звичайно, сміливіший та моторніший, зціпив зуби, приплющив повіки, наблизився рішуче до невідомої й жвавим полохливим жестом сіпнув на грудях останки лахміття, що колись були сорочкою. Посмикане в гущавині, спопеліле вереття обсунулося миттю з тіла, мов порох, звіяний вітром з каменя.

Ми перший раз у житті бачили голе жіноче тіло. Ми досі навіть не прочували його таким, яким воно неждано нам об'явилося. Дивовижна примара, що являлася іноді в неспокійнім дітвацькім сні, що її з відразою виштовхували геть із свідомості, що про неї стидалися навіть думати й не хотіли признатися перед самими собою до її привиддя, була багато різна від дійсної постаті, котру ми саме оглядали. Наші очі горіли нездоровим вогнем, пальці дрижали, наче в лихоманці, а вряди-годи затискалися майже драпіжно. Чудні почування хвилювали грудьми. Ми мали враження, мов би одночасно сповнювали злочин й обов'язок, гріх і добрий учинок, щось заборонене й щось приказане. Почуття умовності, двобічності сливе кожної речі й кожної події лишилося в нас з цього часу назавжди. Ця дитяча пригода навчила нас

digitized by ukrbiblioteka.org

бачити чи не в кожнім явищі щонайменше дві сторони, дивитися на кожну дійсність уявну й справжню помірно й відносно. Цей казковий і моторошний день, повний яскравих, одночасно блискучих і гидких уражень, зоставив нам відчування множини речей, множини дійсностей. Цей незабутній їдко-розкішний вечір уперше вбив клийном у наші дитячі голови правду, що всяка вартість є умовна й змінна залежно від перспективи, правду, як усі правди, теж умовну [8]

Ми шукали на тілі пораженої слідів грому, одначе їх сливе що не було. Тільки в кількох місцях виднілися зрідка малі смугляві корости, зрештою, дуже легкого обпіку. Звичайно, блискавка вдарила в дубову розсохату колоду, а дівчина мусила бути в цей скрутний момент уже досить далеко від свого зрадливого захисту. Саме тоді дощ принишк і, мабуть, уже готувалася до повороту. Незважаючи на маловажні рани, лежала тепер безтямно й не ворушилася. Нам убачалося, що уже не живе. Ти пробував перевірити, чи віддихає, але скоро лиш похилився над нею, обвіяв тебе п'янкий запах свіжого тіла, і ти відскочив, жахнувшись, назад. Мені не було навіть на гадці йти слідком за тобою. Лежала перед нами навзнак без ніяких заслон, розгорнувши руки й ноги, німа, безмовна, непорушна, кам'яна й одночасно гаряча від недавнього вогню, неземно невинна, мов уже з другого берега життя й одночасно звіряче нахабна в яркім жесті розхилених колін.

Тоді вперше витягнула до нас свої кігті таємниця смерті й полу, потрясла нашими серцями, наче тонкими вітками, станула навпроти нас у всій своїй гостроті й зашепотіла жорстоко до вух: таке є життя, боже й тваринне. Дві найбільш незбагненні тайни об'явилися нам передчасно в горючому від грому дереві, дві найстарші загадки, й обидві завеликі, щоб могли їх подужати наші дитячі голови. А ми були тільки самі, віддані на власні хлоп'ячі сили. Зрештою, людина завжди є сама, навіть у приязні та любові[9] .

Ми відчували своєрідну дошкульну, болючу, сувору, шорстку, гостру, діймаву, різку, проникливу розкіш, змішану з вразливим, зворушливим стидом. В устах полоскав язик гіркий полин, чули ми терпкий смак першого глибокого розчарування й млосний запах першого знеохочення. Негадано впала перед нами заслона й вікрилася таємниця. Замість її пізнати, ми зрозуміли тільки її невпійманність і побачили її гидку осоружну наготу.

Думки ходили ходором, у мізку вертлюжило свердлом. Ми стояли мовчки з викидами на обличчі, напів-тямучі, що довкола діється.

Спрожогу дівчина ворухнула ногою. Досі піднесене вгору коліно впало нагло вниз. Яка була причина, невідомо. Може, вітер, може спричинив це закон тяжіння й рівноваги. Друга нога осталася зігнена, як перше.

Несподіваний порух, як нам здавалося, мертвої, відбився в нашій свідомості хвилею переляку. Ми почули зовсім виразно, як волосся на чубах підноситься нам угору, дибиться, дерев'яніє, стає туге, наче шерсть. Коліна захиталися. Якась сила підвела нас від землі, закрутила нами, наче вертілками, й стусонула нездержливо вперед. Ми кинулися навтіки. Не відчували тягару тіла, не відчували втоми ніг, що ними сьогодні перечалапали вже не один кілометр дороги й бездоріжжя. Бігли навскоки поривчастим, дрібним, нерівним підтюпцем. Стихійний, невгамований жах гонив нас сліпма перед себе. Здавалося нам, що біла костиста мертва рука переслідує нас без перестанку, без хвилини відпочинку, без угаву. Вже, вже здоганяє нас... вже, вже хватає за волосся... вже, вже вбиває нігті в шию... вже, вже сіпає за плаття...

Марево вічної таємниці мстилося на нас, що посміли заглянути в її чорні очі. Щось кликало за нами, кугикало, мов сова, пугало, мов пугач, стугоніло, наче порожня бочка, свистало, наче попсована флейта. Щось гукало, щось узивало до задержання, щось скавуліло, наче бита собака, скиглило, жебоніло, квилило, мов покинуте немовля. Якісь вужі сичали під ногами, обпліталися довкола черевиків і намагалися затримати наш розгін. Навкруги горла почули ми щось слизьке, ковзьке, млосне, душливе, скоботливе. Зверещали й бігли далі. Знову оце нестерпне враження дотику чогось вогкого, холодного, лоскотливого.

Терня ранило нам долоні, кущі пробивали колючками тонке літнє вбрання, карлючки ріщі встрявали між поплутані волосинки, сустави колін обтовкувалися, мов м'ячики, об тверді пні й вивернені колоди, мокре листя обліплювало нас, мов перепаски покалічених. Зударення обсипували нас

натовками та синяками. Круглі, напухлі, чорні тавра виприскували на чолах.

А біла долоня вже, вже доторкала плечей. Страх виповняв кожну клітину, кожну вітку нервів, підходив від стіп до голови морозом попід шкурою, полоскав чоло холодним потом, тяжів на плечах брилою олива. Німий, сліпий, безумний, тваринний жах малих цуценят перед жорстоким дотиком загадки життя. Відрухова втеча свідомості перед питанням, що, наче скеля, звалилося на наші голови.

Тимчасом повечоріло.

Поволі доспіло чорне яблуко ночі й зернами тіней розипалося по лісі. Виросли високі стовбури темряви. Виповзли обережно з гущавини, з дуплавин пнів, з клоччя моху й папороті, з заглибин, випорпаних розхристаним корінням, з-під кучугур густого листя, з надбагонного аїру, з крислатих сплетених кущів. Крадькома, визирцем, нишком-тишком, хильцем, причаївшися незавважно. Позолоть дня вилиняла, мов старий килим. Кучеряві тумани піднеслися з чубів дерев, наче з димарів хмари диму. Мутно-сині, сірі, схожі барвою на плісняве залізо. Гойдалися, колихалися, хилялися, поки тьмяним прядивом не обкутали всього. Легкий вітер розмотував їх поплутані повісма й скуйовджені нитки, затирав їхні обриси й розмазував темінь навкруги, немов пензель розпливчасту краску.

Це вечір обсипував крайнебо сивим попелом присмерку. День догоряв на заході золотавим пружком. Вогняний капелюх сонця, що перед хвилиною накривав західний вершок обрію, здійняла ніч лагідною долонею й кинула його за параван гір, наче в плесо ріки. Тільки полум'янопера китиця блиску стриміла ще короткий час понад овидом. Одначе й вона незабаром помутніла, з яснозолотої стала руда, мосяжна, пізніше бронзова, накінець чорно-червоним сутінком розплилася в довколишній темряві.

Над скринею світу запало щільно тяжке віко ночі, набиване цвяхами зір. Замкнула його кругла колодка місяця.

Було спокійно. Ліс віддихав широко, вільно по недавньому дощі. Уста пили жадібно свіже повітря, мов джерельну воду. Пахло терпко озоном. Лоскотав слизові оболони приємний чад.

Весняна погідна ніч.

Ми звільнили бігу зовсім безвільно й без застанови. Зрештою, свідомість і воля вже давно не діяли. Утома впала, наче сволок, на малі дитячі плечі. Сколочені, розбурхані думки зацитькував цілющий спокій сну. М'яка долоня ночі гладила наші чола й стирала з них мерзенну вогкість поту. Очі, заслонені млою сліз, не бачили в темнощах нічого. Ми чалапали, очманілі, грузьким болотом. З черевиків текла брудна юха, наче з губки. Закляклі від холоду пальці човплися в них, наче бовкальця в калаталі. Коліна гнулися, мов знесилені пружини. Тіло здригалося від доторків мокрого плаття, що обліплювало нас щільно з усіх сторін. Тугішало, ставало цупке, висіло на нас, мов тяжка бляха.

Бажалося впасти на землю, покласти голови на подушки з чатиння й заплющити невидючі очі, хоч би назавжди. Перевтома пригинала нас додолу, наче в'юнку вільху. Здавалося, що земля розступиться під нами й листя накриє нас, мов тепла пушиста ковдра. Вже, вже западаємося...

Одначе страх виринав наново з нетрів підсвідомості. Стоокий, чулий, невгамовний, невтишенний, невсипущий. Увижалося якесь дивовижне чортовиння, звичайні дерева перемінялися в стораменні, стоніжні тварюки, галуззя простягало тисячу хватких, зазіхливих, грізних долонь. Казкові змії хлюпали хвостами в млаковинні.

Жахливий вовк вискочив перед нами з гущі й уп'ялив на нас свої страшні балухи, набряклі жадобою крові. Клацає люто зубами. Ей, ні... Це тільки стара дубова колода блищить яскравим порохном, а побіля кує невтомна жовна тупим дзьобом. Не потураємо власним очам та ушам, власному змислові дотику. Перетираємо пальцями слізні очі, дивимося, бачимо, це мабуть лише звичайнісінький пень, доторкаємо його руками, розтираємо в жмені трухло, розсипуємо довкола блискучу порохнявку... і не хочемо вірити. Це не колода, це вовк... це таки справжній вовк... це безперечно вовк... це напевно вовк... О, рятунку!

І знов чкурнули ми, відбігли трохи далі й знов безпорадно пристанули. Кудою? Спати.

Пугу...пугу... Зверещав на сосні пугач, зареготав глумливо й стріпнув крилами дощ хвої. Написав своїм летом на небі нечиткі, вигинисті букви.

digitized by ukrbiblioteka.org

Пугу... пугу... Покотилося далекосяжним відгомоном. Волосся підвелося над чолом. Смерть... смерть... Стукнуло глухо в мізку. Різкий вигук смерті. Звук, що має чорну барву й колючу, гостру поверхню. Гидкий образ, що ми його недавно бачили, переплив дрижанням нервами. Чуємо, що грузнемо в глину. Глибоко, глибоко, аж на дно землі. Корчимося, меншаємо, стаємо малими, смішно малими... Мов дві шпильки, дві мурашки, два зерна піску... Кам'яніємо піщинами в найглибших підземних шарах. Нас уже нема. Яка жорстока розкіш не бути, не існувати...

Знов те саме влізливе, настирливе почуття власної малості. Довкола все безмежно велике, могутнє... Прожогом підриваємося до нового бігу. Дві дрібні, безсилі пташки в велетенській клітці світу. Утікаємо перед самими собою, перед своєю маленькістю. Лопочемо слабими крилами об стіни безвісті, що нас зусюди оточують. Б'ємо п'ястуками об двері невідомого.

Поплутані стежки обмоталися, наче галуззя, довкола наших ніг. Підсвідомість не дала нам упасти й знайшла несподіваний лік, негаданий вихід із скрутної небезпеки.

Казка починається так.

Давніми, днедавніми часами за сімома горами, за сімома ріками лиха чарівниця, бісова чаклівниця двоє дітей завела в глухий, таємний, темний бір.

– Ще сьогодні пам'ятаю, як мати співним, сонним, одноманітним голосом розказувала довго, довго, похитуючи ритмічно головою.

– У темному борі, в таємному дворі малюки-лиходії жили, що людей в блуд водили, що дітей не любили. В темному, таємному лісі, на порожньому горісі малюки – смішні це були хлопчини, на головах червоні шапчини – баламути манливі пісні вигравали, дітей за руки брали, блимавки їх світили, та й блудними шляхами, безлюдними стежками їх носили. Де кінчався цей бір, тихо спав їхній двір. Це була проста хата, мала, небагата, на курячій нозі стояла, перед дітьми усе втікала, хата-омана, квітками вбрана.

Казка кінчиться так.

Коли надокучили нам герці химерних карликів та їх рухлива хата, ми відштовхнули від себе малих перелесників, метнулися бігцем за їх дімком і гримнули в нього затисненими жменями.

Грюкіт пробудив нас. Ми стукали в дійсні двері дійсної хати. Перед нею широка галява, побіля справжня дорога, навпроти високий дуб, а над його верховіттям висить золотий жолудь місяця.

Тиша. Пізня, глибока ніч. Сливе й невдовзі зарання.

Стукаємо. Мовчанка. Кличемо. Мовчанка. Копаємо ногами. Мовчанка.

Безгомінно. Німі двері. Німі стіни. Німі вікна.

Ні шиширхне, ні шубовсне.

Темно, хоч очі виколи.

Навкруги немає жадного світла, жадного вогника.

Ні блимне, ні мигне, ні майне.

Чорна, глуха пустеля.

Хоч гризи пальці.

Хоч бий лобом об стіну.

Знов защеміло в серці безпорадне, боязке, дитяче, невтішне. Ми посідали на поріг, притулилися до ссбс, пригорнулися, мов двоє писклят, обняли один одного й заплакали голосно, дзвінко, з усеї душі, так, як ще досі цього дня не голосили.

Уперше приснула казка дитинства під жорстоким ударом дійсності. А може, навпаки, сповнилася, тільки перестала бути казкою. Ми стрінули справжню казку, але неказкову.

Знічев'я заскреготів над нашими головами ключ. Золотий жолудь місяця впав з дуба на землю.

Відчинилися обережно двері, й станула на порозі молода дівчина... та сама, що ми її недавно знайшли вбиту громом. Мала на собі нову сорочку, а в долоні тримала ліхтарню.

Ігоре, скажи мені, чи справді бувають чуда. Ти на другому березі знаєш це хіба краще.

А може, вчинити чудо є власне найлегше? Скільки разів дійсні події

є більше заплутані й дивні, чим десятки чудес. Де є таємна пружина механізму життя? Чи оці всі примхи, каверзи, химери, вереди, що ми їх називаємо припадками, мають узагалі яку-небудь пружину? І, може, саме тому життя є гарне.

У тій своїй безпанській вередливості, у тій ніким не кермованій, химерній грі, у тій необлічальності пригоди, у тій загадочній змінливості, у тій бунчужній зачіпливості, у тій солодкій розкоші небезпеки. Коли б дійсно кожною найменшою подією керувала з стислою послідовністю одна непомильна рука, життя втратило б свій чар, свій безглуздий глузд. О божественна, велика Пригодо, найвища мріє юності! О, яке надлюдське щастя чути, що ти від ні кого не залежиш, тільки від нас і що також ми від ні кого, від ні кого не залежимо, лишень від твоєї примхи. Пригодо! Будь для мене завжди найдивніша, найзмінніша, найхимерніша. Яка хижа насолода бути тільки одним звуком незбагненного капричіо. Життя має вартість лишень тому, що його основа є невпійманна. Знайомість глузду кожної пережитої події остогидла б нам кожний день[10]

---

[1] Яка це приємна річ – могти спізнюватися.

[2] Автор повісті забув раз адресу своєї коханої і втратив тому найкращий день. А що буде, як душа по смерті забуде адресу до неба?

[3] Автор у дитинстві ніколи не хотів пити какао.

[4] Справжня розкіш отак стояти собі в хвилях золотого вечора при вікні (руки обов'язково в кишенях від штанів) і співати мурмурандо.

[5] Починаючи з цього фрагмента нумерація розділів у рукописі відсутня, натомість над кожним з них у кутку рукою Антонича написані робочі заголовки. Їхній зміст не завжди збігається з реальнмим змістом відповідних текстів, переважно незавершених. (*Прим.ред.*)

[6] Автор застерігається, що його герої не вирішили питання. Передусім треба би визначити докладніше питання «вищих вартостей».

[7] Пахне злегка Кантом. Мартович починає грузнути в філософію. Видно, не є вродженим повістярем.

[8] Герой моєї повісті говорить тепер трюїзм, одначе не забуваймо, що кожний трюїзм саме тому, що є трюїзмом, є завсіди новий. А чи найбільшим трюїзмом є загальна правда, що кожна правда є трюїзмом? Читачу, ти, певне, знизуєш плечима.

[9] ...що Мартович у найбільш дратуючім місці свого оповідання перестрибує ні сіло ні впало до загальних міркувань. Автор повісті також невдоволений на непоправного свого героя, але кращого не міг знайти. Це вже така вдача Марка, така його письменницька снага. Простіть неприкаяному нишпоркові у власних думках!

[10] Це є думка героя повісті, а не автора. Зрештою, хіба кожна справді молода людина знає, що це є бунт проти детермінізму.

Роман «На другому березі», новела «Три мандоліни» та поезії «Міст над любов'ю», «Осінь» (сонети), «Дороги», «Зов», «Моя кохана вчиться деклінації», «Поема про вітрини», «П'ятий кут», «Сентиментальні строфи», «Байка про вудженого оселедця», «Страйк мишей», «Сулейка й соловейко» друкуються за авторськими автографами, що зберігаються в рукописному відділі ЛНБ ім. В.Стефаника АН України; стаття «Література безробітної інтелігенції» – за авторськими гранками, що зберігаються там же. Джерела інших есе: «Криза сучасної літератури» – Дзвони, 1932, № 12; «Як розуміти поезію» – Назустріч, 1935, № 15; «Сто червінців божевілля» – Діло, 1935, № 156. Джерела решти віршів: «Грає вітер в щирім полі...», «Ікар», «Поет» – машинопис з архіву Є.О.Поповича; «У січневе свято» – Життя й знання, 1936, № 3; «Листопад» – Просвіта, 1936, № 8–9; «Крутянська пісня» – Дорога, 1938, № 1–2; «Угору стяг» – Календар Просвіти, 1939; «Ощадніш на слова, прозоріше й гостріше...», «Похмурим чорним талмудистом...», «Навпроти тьми, неволі, горя...» – Дніпро, 1968, № 10; «Похилилась над нами стіна...» – Український календар на 1969 рік. Вірші «Напис на книзі», «Марш», «Американський фільм» та 9 поетичних фрагментів подаються за виданням: Б.-І.Антонич. Зібрані твори. Зредагували С.Гординський, Б.Рубчак. – Нью-Йорк – Вінніпег, 1967.

digitized by ukrbiblioteka.org

Богдан-Ігор АНТОНИЧ

ВІРШІ

Напис на книзі

Я – слів різьбар і мрій коваль,
цю книгу вам передаю.

Понеділок, 22 травня 1933.

Марш

Б'ють тарабани, б'ють тарабани.
Понад тумани б'ють нам серця.
Кожен мов п'яний, кожен мов п'яний,
Іскри з лиця.

(Це твоє зелене свято, Україно).

Неділя, 19 березня 1933.

Фрагмент

Днів табун.
Це іскри зір на синім небі
запалили в серці бунт.

Понеділок, 13 березня 1933.

Фрагмент

Де срібнолентний Сян пливе,
там юність моя й моє серце.

Цвіли літа дітвацьким герцем.

Середа, 8 березня 1933.

Фрагмент

Горить під ногами земля,
колеса холодного полум'я
мають в невидних очах,
в розгоні – чорні коні
(їх гриви, мов китиця іскор)
у мозок, мов свердлом тне різко
(це, може, є розкоші крик,
може, скарга розстань),
туманами стелиться шлях.
Стань.
Вже спалене серце на попіл,
на губах замерзли слова
вже наші . . .

Фрагмент

Вийди, вийди, п'яна юрбо, на бульвари,
вийся в радощах і болю, мов змія.
У моїй кімнаті чорні дві примари:
я і тінь моя.

Вийди, вийди, п'яна юрбо, на вулиці,
веселися, радій, і смійся, смій.

Болем дрижатиме голос мій.

(До склянки чаю вкину аршенік
і вип'ю отруту до дна).

Ощадніш на слова, прозоріше й гостріше. . .

Ощадніш на слова, прозоріше й гостріше
наростають у серці пісні,
а життя невпійманне стає та складніше
і з–під рук утікає мені.

Щораз глибше та ширше сягаю словами,
може згодом діб'юся до дна.
Але поки що гордий стою перед вами,
мов напружена криком стріла.

Навпроти тьми, неволі, горя. . .

Навпроти тьми, неволі, горя
за честь, за волю, за свободу
ми – лицарі із Чорномор'я,
козацького нащадки роду.

digitized by ukrbiblioteka.org

Ми друзі, вірні побратими,
не роз'єднало нас життя.
Ми іскрами вогню святими
напишемо свій глузд буття.

Над нами гордий прапор має,
вперед сміливо йдем.
У серці правда лиш одна є,
наснажена дзвінким мечем.

Честь власна й слава України –
нам мріється лицарський чин.
Не вміє пригинати спини
козацький вільний юний син.

Похмурим чорним талмудистом...

Похмурим чорним талмудистом
підходить морок до вікна,
кудлата ніч виходить з тьми.
Дітей невинних рабин ріже,
співучий папа з Ватікану поезії
зелену буллу до мене шле:
пане Антонич, – так пише папа, –
у Ваших віршах слов'янський чорт.

У січневе свято

Рік вісімнадцятий – надії і тривоги –
родився в куряві надхненних, віщих бур.
Не маки – це стяги квітчались на дорогах,
і військо підіймалось на шляхах, мов мур.

Рік вісімнадцятий – тривоги і надії –
здіймався в сяйві здійснених, прадавніх мрій,
і Київ, місто над містами, знов завії
і війни зустрічав, полки відважні й бій.

Нові бійці, нові поети виступали,
вночі Грушевського хилилась голова,
коли складав рядки нових універсалів
і змістом буряним запалював слова,

такі близькі, й далекі, й прагнені до болю,
і найдорожчі, й надуживані найбільш:
Вона – одна і самостійна, правда й воля –
слова, що палять і п'янять, мов темний хміль.

Горіння літ, що буйним спалахнули палом,
коротку славу, що дзвеніла по землі,
згадаймо мовчки й перед тінню днів минулих,
задумавшись хвилину, чола похилім.

Крутянська пісня

Спом'янімо в пісні славу Крутів,
найсвятіше з наших бойовищ !
Крути ! Крути ! – смолоскип в майбутнє.
Підіймімо наші душі ввиш !

Крути ! Крути ! Це за батьківщину
стати муром, шанцем душ і тіл.
Крути ! Крути ! Мужньо, воєдино
прямувати в найсвятішу ціль.

Крути ! Крути ! Час розплати близько,
вже червоний ворог кари жде.
Крути ! Крути ! Вічне бойовисько
за майбутній, за світліший день.

Крути ! Крути ! Мужність і посвята,
вірність, що міцніша понад смерть.
Крути ! Крути ! Горда і завзята
кличе пісня і веде вперед !

Весна 1937 р.

Угору стяг !

Вперед ! Ставаймо разом поруч !
В неволі темряви не спіть !
Просвіти прапор має вгору,
Проти темнóти всі в похід !

Вперед, вперед ! Настав цей час:
Просвіти сонце розганя тумани.
Угору стяг ! Святий приказ:
незломна праця на просвітнім лані !

Вперед ! Єднаймось в дужі лави –
до праці спільної усі !
Всі для народу щастя й слави,
щоб сяв він в сонці і красі.

Вперед, вперед ! Настав цей час:
Просвіти сонце розганя тумани.
Угору стяг ! Святий приказ:
незломна праця на просвітнім лані !

Зберімо всі зусилля наші,
щоб стали дужі та міцні.
Єднаймось у свідомій масі,
ми, вістуни світліших днів !

digitized by ukrbiblioteka.org

Вперед, вперед ! Настав той час:
Просвіти сонце розганя тумани.
Угору стяг ! Святий приказ:
незломна праця на просвітнім лані !

Міст над любов'ю

Між очами завішений тополевий міст
а на тім мості вії гості подають собі руки
з улію неба рійний вироївся рій звізд
тремтячим блеском тихим плеском получив лук
сполуки

та уста мовчать не треба слів
слова не висловлять безслівний крик розкоші
що тне нитки якими місяця гнів
прив'язав крила туги до землі
суконка твоя з чорної жоржети
заяснів усміх уст на темнім тлі
поклались тихо на срібні ноші
сумерків померклих фіолети

а з того мосту так попросту
впало наше щастя до води

Літо 1930.

Осінь

(Сонети)

I

Осінь
Холод
Бóлот
Косінь

Росінь
Голод
Зóлот
Осінь

Піль сон
Обрій
Б'є дзвон

Вирій
Дін дон
Смерть мрій

II

Осінь
Квіти
Мліти
Просінь

Носінь
Віти
Сіяти
Осінь

Віти
Дерев
Сіти

Марев
Квіти
Дощ рев

III

Осінь
Імла
Лягла
Млосінь

Глосінь
Пряла
Дрягла
Осінь

Дін дон
Жур сів
Б'є дзвон

Дум сплів
Дін дон
Смерть снів

Дороги
(Сонет)

Дороги,
Тумани,
Та лани,
Та стоги,

Та глоги,
Кургани,
Бур'яни.
Ой ноги !

digitized by ukrbiblioteka.org

Один хрест
Зчорнілий,
Десь берест

Зімлілий.
Та до мети
Мусим дійти.

Зов
(Сонет)

Вже
Час
Нас
Зве

Ще
Раз
Нас
Жде

Кров
Біль
Зов

Піль
Це
Я

Моя кохана вчиться деклінації

Моя кохана вчиться деклінації:
давальний, знахідний, на -е, на -і.
Заулками відмін химерний шпацір
і зубчиками шелестівки вщент гризе
м'які й тверді.

Орудний, однина, двійня та множина . . .
Немов ядро в горісі, зміст заклятий в слові.
Сьогодні є для нас відміна лиш одна:
любов, любови, любові, любов, любов'ю, в любові.

Похилилась над нами стіна. . .

Похилилась над нами стіна,
і хвилює розспіваний килим.
Ось, побачивши місяць з вікна,
ти назвала дорадником милим.

Подивилась, і місяць з вікна
покотився в долоні твої.

Синій місяць заблисне з вікна,
сині іскри в кімнату кине.
В фіалковість блідого вікна
глянеш оком розмріяно милим.

Поема про вітрини

шкляні очі кам'яниць
над ними чола бальконів
рійний мрійний стрійний танець
світла красок тонів

о місто місто місто
титанський каміння та цементу тин
о місто місто місто
задивлене в неба блакить алмазними зіницями вітрин

очі шкляні кам'яниць
над ними шильди фасади
мінливий реклям танець
пестить трійлом принади

о місто місто місто
гігантний заліза та бетону тин
о місто місто місто
розбавлене рельєфами вітрин

о так глядіти в ваші прозорі шиби
о прямовисні озера закляті
чи се плюскотять срібні риби
з місячного сяєва натяті

так добре
так добре
так добре

ой є
ой є
ой є

о скорбе
о скорбе
о скорбе

п'є
ллє
б'є

digitized by ukrbiblioteka.org

так добре
так добре
так добре

де – еге
де – еге
де – еге
гей – ей
ей – гей
ще – ще й
ще – ще й
гей

так добре глядіти в ваші безплямні шиби
о скорбе перерізана площиною вітрини
в дощі рефлексів розцвіли казок гриби
шоколядові дрібні мелюзини

ах – тах – тарах
ох – тох – торох
ух – тух – турух

по тисячкрать пристрасні очі водять по вас трус
та ви хихочетесь рожевими лямпами
по тисячкрать вдаряєте цілунками покус
мерехтливі в блиску зливі спокусливі плями

в жоржети шовки брокати крепдешини
убрані цвітів кльомби
вічно всміхнені деревляні манекіни
квадрати прямокути ромбоіди ромби

очі шкляні кам'яниць
рельєфи шильди фасади
блідий місяць каганець
ярких ліхтарень громади

о місто місто місто
гігантичний заліза та бетону тин
о місто місто місто
кричи квадратами вітрин

камяниць шкляні очі
сном зашуміли будуари
вилялись темні тіні ночі
на сквери парки тротуари

о місто не треба лякатись її конклюзій
о місто тебе прощають на добраніч вітрини
брязкотом жалюзій

П'ятий кут

Наші очі, два голуби, післані в невідоме.
В чотирьох стінах дійсності не бачать нічо.
Щодня відвалюємо з уст каміння втоми
і здіймаємо обрій з трьох вимірів, наче капелюх з голови,
не знаю нащо.

Даремно зв'язуємо події в снопи епох
і викидаємо до клуні історії.
Мимохіть овиваємо власні дні в забуття мох
і випадають нам з рук календарними числами,
і тануть, мов краплі в морі.

Це є глузд кожного змагання:
в чотирикутнику п'ятий кут знайти.

Сентиментальні строфи

Прилетів до мене вітер,
приніс мені запах лісів.
Зашуміли смерекові віти
в високостаннім лісі снів.

Зашуміли віти смерек
шумким, безслізним блакитом,
наче б ллявся перламутровий смерк
крізь перлово–хмуре сито.

Прилетів до мене вітер,
прошепотів під мур вікна,
воню живиці в тишу мені втер,
похмілля хвої й пах рум'янків.

Тоді в прямокутах брудних шиб
побачив я зелені руні,
почув зідхання покинутих скиб,
заговорили спомином лемківські бруні.

То буря верхи вершить,
то води крають.
Під колесами розгойданого трамваю
заплакали дитячих літ забуті вірші.

1931

digitized by ukrbiblioteka.org

Байка про вудженого оселедця

Один молодий оселедець, граючись із морськими водами,
марив про буйні хмари диму, що стелились над кораблями,
подивляв його сувої, його форми пошарпані, романтичні,
наче якісь піднебні скелі, якісь будівлі гігантичні.
Мудрі, добрі, милосердні люди, щоб мрії морського романтика сповнити,
зловили його та дали до диму підвудити.

Страйк мишей

В одній коморі жили миші бадьорі.
Їли шинку, ковбаски, булочки, солонинку.
Та ось
попсовалось щось.
Щораз гірше
мишкам жить.
Щораз менше
стали жить.
Роби, що хоч,
хоть іди проч,
а їсти треба,
само не впаде з неба.
А їжі все меншає,
а шлунків все більшає.
Роби, що хоч,
хоть іди проч,
та де іти ?

Ось був між ними один тугий мишур,
мудрий, неначе щур.
Він на блискучу думку впав,
написав летючки в мишачому діале(кті).
Між товаришів їх роздав,
на мітинг всіх скликав,
а на мітингу так сказав:
«Товаришки та товариші,
годі зносити людський визиск,
використування нашої мишачої
продукції» (оплески на залі),
і так далі, і так далі, і так далі.
На таку революційну орацію
загуділи усі: «Робимо страйк».
Та найперше поставали рядами
і вчинили маніфестацію.

Потім
шість днів страйкували.
Воздух їли, ідеї пили, вітер сьорбали, марсельєзи
співали.
Ще потім
всі на сьомий день поздихали.
Накінець
вийшов товариш Сірко.
Він не вмер. Він революцьонер.
(Він нишком-тишком де-не-що їжі собі наховав,
він вартість своїх ідей знав, тому за себе дуже дбав).
Розкішно при шиночці сів,
та їв, та їв, та їв.

Сулейка й соловейко
або турецька листівка

(Бурлеска)

На дні ріки співає соловейко,
булькоче солов'їним співом дно.
Цей дивний спів принаджує Сулейку,
мов опій, мов заказане вино.

Сулейка – це кохана соловейка,
з кохання соловейко утопивсь в ріці.
Сумує і банує, нудьгує Сулейка,
соловейка щоночі у кімнаті ждучи.

До Сулеймана, свого пана йде Сулейка,
соловейко Сулейманові набрид.
І заздрісний став Сулейман за соловейка,
немов за гроші жид.

Без соловейка спить Сулейка
і мертвого коханця вже не жде.
Тільки місяць – закатарений євнух –
Сулейку в ліжку стереже

Фрагмент

Мідний місяць потопає в хвилях вечора.
Розливається срібне вино,
пахне далеч кавова, як кава печена,
та зливається водно
завтра, нині і давно.

digitized by ukrbiblioteka.org

Фрагмент

Рожі будують з атомів сну радісний силогізм
і це
срібної пісні логіка.

Фрагмент

А ніч, мов мати, над тобою, долоню на чоло кладе.
Тоді, щасливий, навіть кривди забудеш і простиш
найгірші,
тоді думки квітками пахнуть, і чуєш серце молоде.

Фрагмент

І будуть двері співати
і будуть тіні на стіні (. . .) гуляти
і буде жито на стелі шуміти
і буде вітер на (. . .) гудіти
і будуть вікна вінками вінчатись
і будуть чмілі в похміллі мчатись

і буде серце мріями пільних маків співати.

Американський фільм

Тисяч сюксів в темнім ярі
лютих, диких жде,
Том Мікс грає на гітарі:
«Мері ! Де ти, де ?»

Ніч поклала катаракти
вже кругом з імли.
Там у лісі шварцхарактер
демонічно злий.

Небезпека хижим кроком
лине з двох сторін,
з яру, з лісу блиска оком.
Сюкси там, тут він.

Грає вітер в щирім полі. . .

Грає вітер в щирім полі,
повіва дерев тінями.
Я не чуюсь від нестями,
думками гуляю в полі.

Хоче вітер тіні кволі
понести геть полями.

Хмари, шиті з білої ляни,
окутують мій сум, мої болі.

Виходить вітер понад гори,
і гоїться всяка рана
сонцем, сонцем цілувана.

Являються на яві явори,
шумлять минулі хвилі в унісон,
уже не знаю, де є дійсність, а де сон.

28 січня 1931 р.

Ікар

Над Гелеспонтом небо є прозоре
і грає вітер в білих пін вітрилах.
До сонця Ікар полетів на крилах
і неба синь кришталько ними оре.

Орел лиш так високо хмари поре,
та топить жар віск крил. Кров б'ється в жилах.
Даремним кожен рук стається вимах.
Свою глибінь, мов гріб, відкрило море.

Буває, серце розгорить людини,
та остогидне їй життя плебея,
та сірих днів тяжать години.

І відродити людськість Прометея
огнем бажа, сяга аж верховини,
та власна тут вбива її ідея.

3 березня 1931 р.

Поет

Цвітуть в городі рожі,
годинник б'є на вежі,
снігів весни сміх крають нóжі,
на небі зір горять пожежі.

Ідуть у даль стовпи прохожі,
шляхів порозкиданих межі.
Сни пахнуть сіна гожі
у денькітливих кіс мережі.

На наших бажань всіх кінці
висока, молошна дорога
всміхається тихо, привітно.

digitized by ukrbiblioteka.org

Блідий молодий сухітник
лаврові плете вінці
й кладе їх на чоло Бога.

14 березня 1931 р.

Листопад

Пригадуються дні минулі, давні
вітри і війни віють понад нами.
Гриміли, ой гриміли бурі славні,
війська, мов ліс, зростали над шляхами.

Походи виступали в довгі лави,
земля покірно клалась їм під ноги,
і клались голови вояцькі в трави,
в шорсткі обійми подруги–дороги.

Ой, не калина, не червона в лісі,
а людська кров, мов дощ, у голім полі, –
і тільки небо, наче прапор, висить
блакитне з сонцем золотим у колі.

Вмирать не ляк, коли за чесну справу,
не зайвий засів крові, хоч буває,
що по роках аж сходить зерном слави
і наслідками буйно розростає.

Роки, що розгортались сторінками,
письмом червоним писаними віщо,
неправда, що вони для нас на ніщо,
дороговказом світять перед нами !

Для Батьківщини жити – обов'я'зок,
для Батьківщини вмерти – славно й гідно !
Згадаймо світлу пам'ять днів далеких,
і тих, що впали за країну рідну !

1936.

Фрагмент

Це Львів, це місто є моє !
І занімів
зловісний спів,
і тиша йде на мури.

Тільки на святому Юрі
годинник історії б'є.

Богдан-Ігор АНТОНИЧ

ТРИ МАНДОЛІНИ

Новела

Зав'язую краватку. Уперше в житті. Роблю це з такою повагою, наче виконував би якийсь урочистий обряд. Ніяк не йде. Затялося, засукалося, переплуталися кінці. Ніяким чином не можу схопити відповідної довжини обидвох крил. Зашморгую раз – правий кінець закороткий, зашморгую другий – тепер занадто довгий, пробую втретє – перекрутився лівий. Роби що хоч. Перекидаю ще раз через шию – краватка виковзнулася з гладких рамен комірця. Хоч губи кусай з люті. Тугий комірець нестерпно гризе. Струшую з досади головою. Що знову? Ти завзялася на мене, ряба зміє, але й я завзятий. Не відступлю свого, хоч мав би морочитися з тобою ще дві години. Кінець кінців вийшов переможцем. Правда, краватка викривлена, наче в паралічі, вузол не може поміститися між твердими рубами комірця й хоче вискочити, мов камінчик з метавки. Але я гордий з довершеного діла й віддихаю вдоволено. Шапки не беру – навіщо? Сьогодні теплий вечір, а втім, тягатися з учнівським кашкетом трохи незручно. Пальцями вигладжую непокірливу гирю. Гребінчик десь загубився. Обшукую кишені. Немає. Хай його побере... Відкидаю поза уші капосну мичку й, підсвистуючи пісеньку, відчиняю двері. Господині в кухні нема. Хай собі. Хіба ж за кожним разом, коли виходжу й приходжу, мушу її про це повідомляти?

Вечір обіймає мене холодним подувом. Щось невідоме тягне до себе. У другому кутку обзивається ледве чутний шепіт: вернися. Здвигаю плечима. Це з дитячих літ якийсь нерозумний і неоправданий ляк перед темрявою. Не пам'ятаю, звідкіля взявся, й загалом не думаю про це. Чого боятися? Срібного гомону травневих хрущів над кущами бузку в городі? Улесливого шороху мишей у мрячних челюстях відчинених сіней? Розмірного стукоту власного серця? Спокусливого усміху місяця? Широкого відгомону власних кроків? Споловілого погляду старої ліхтарні? Химерного танку своєї тіні? Віддай себе вечорові, мов дівчина коханцеві. Без спротиву й з солодкою тишею в серці. Уста й волосся подай поцілункам леготу, очі – лагідним дотикам присмерку. Розпливися в шевелінні хрущів і стань відгомоном тиші. Хай веде тебе твоя власна тінь. Обійми її, наче кохану, й дивися вгору. Вечір саме підносить чарівливу паличку серпастого місяця, хрущі гудуть: абракадабра, гокус-покус... Ти заворожений.

Хай потім ще раз народиться з нічого почуття твоєї окремішності, сильніше й виразніше, як перше, хай з шепоту хрущів випливе твоє нове «я».

Мимохіть, підсвідомо навертаю кроки на вуличку, що лагідно котиться вниз і поволі спливає до ріки, що в її сріблястих хвилях купається місяць, черпає з неї живе срібло й розливає його на дахи домів, наче з вузької скляної карафки. Знаю містечко, немов шухляду в свому табуреті. Іду безбач перед себе.

digitized by ukrbiblioteka.org

Праворуч темний, крутий провулок, на горбку похилий дім. Перед домом довгий рундук оплетений широким поруччям. На рундуку сірі тіні, намальовані невиразними мазками на чорному тлі оточення.

Три мандоліни.

Хто ти є? Чорнявий хлопець із сивими очима. Архітект скляних веж, відкривець не існуючих на мапі світу островів, власник синьої загортки з витертими рукавами на ліктях, неслухняної чуприни, піджака з двома відірваними гудзиками й копалень срібла на місяці. У шухляді лежать безцінні скарби: том Мая з видертою останньою карткою, світлини трьох кінових зірок і стара кальоша, вкрадена в господині, що її – очевидно кальошу, не господиню – я різав на дрібні кусні й уживав їх до латання дірявого м'яча. Під столом валяються зіпсована помпа до надування футболу, прорвана пилочка до тонких дощинок і клаптик рисункового паперу, поплямлений киноваром. Мріяв ще довгі місяці про мандоліну, але забаганка ця не мала ніколи здійснитися. На стіні паперова тапета з вимальованими яскравими пташками, на вікні – глечик з бегонією. Над ліжком вилинялий пейзаж, а за ним схований зшиток з віршами й засохла квітка бегонії.

Дівчина перша й перші вірші,
і місяць – мідний перелесник.
Слова палкіші, віддих ширший
і терпко мандолінні весни.

Налита радістю година,
Найбільший скарб – весінні чари,
захоплення снага єдина,
на все зелені окуляри

Рундук над вулицею.

На рундуку грають.

Три мандоліни.

Хто ти є? (*Пропуск в автографі. – Ред.*) в чар-колесі першої молодості. Під твою подушку підложило життя макові зерна весни. І тепер усе в твоїх очах двоїться й троїться. Доми мають не вікна, але риб'ячі очі. Відчиняють темні брами й сіні, наче щелепи велетенських китів з підручника зоології. Навпроти мене виринає з них старий філософ – сивобородий щур. Хочеш утікати, – я завжди в дитинстві боявся пацюків, – але щур, плісняв́ий від столітньої мудрості, усміхається лагідно й вибачливо. Сиві вуса хитаються спокійно, а в глибоких скляних очах таїться якась невисловлена спокуса. У кутках грубих щічок ховається терпка судорга розкоші, й слина млосно спливає бородою. Чи ти є гріх, що мене страшили ним колись батьки? Підходжу ближче, але це вже не пацюк, тільки старий дірявий черевик лежить, викинений на вулиці. Підношу його, оглядаю із усіх сторін і відкидаю з погордою на смітник. Спадає мені на думку, чи надалося б викроїти з нього лату на м'яч, але згодом махаю легковажно рукою й відходжу далі. Щур, м'яч і гріх переплутуються в уяві й виходить з цього лилик. Чому (*Рукопис уривається. – Ред.*).

Богдан-Ігор АНТОНИЧ

СТАТТІ

Криза сучасної літератури

1. Література перед судом

Вислів, що його вживаю в заголовку, це вже фраза. Стільки напсовано паперу на тему занепаду сучасної літератури, стільки набалакано, що питання стало ще більше заплутане, ще туманніше. З книжок, розвідок, статей, що кружляють довкола нього, повстала б окрема велика книгозбірня. Проте всі ці голоси не принесли ніякої певної розв'язки. Лікарів знайшлося багато, а одначе не тільки, що не вилікували, але навіть не розпізнали хвороби. Усі теорії залишилися безпорадні супроти дійсних явищ, не добулися до ядра проблеми. Можна навіть говорити про кризу дослідів над кризою. Загалом погоджуються, що в сучасному мистецтві, а зокрема в сучасній літературі, не все в порядку. Проте обвинувачення є такі суперечні, залежно від світогляду та вихідної точки критика, такі відмінні, далекі від себе й розбіжні, що губляться в завороженому колесі й не ведуть до ніяких тривалих вислідів. Літературу поставили перед судом, але на один присуд не можуть чи не хочуть рішитися. Аж нудно повторювати фразу – сучасна література переживає кризу – фразу, що стала вже трюїзмом, та одначе треба приглянутися питанню ближче. Спробуймо зібрати разом важніші закиди обвинувачів.

2. Обвинувачення

Сучасна література не в силі наздогнати життя. Коли його темп неймовірно прискорений, вона лишається позаду й тому затрачує безпосередні зв'язки з ним, відокремлюється від нього. Література мусить завжди висловлювати свою добу, її дух, настрої, питання, а коли цього не робить, стає для неї чужа. Література повинна завсіди відбивати ритми своєї епохи, бо нерівномірність витворює між ними віддаль, а пізніше навіть пропасть. Мистецтво без животворних подувів дійсності замикається в собі, дебеліє, а далі замерзає. Сучасна література не відтворює сучасного життя, воно не впливає на неї, а знову вона не діє на нього. Це дві ріжні, окремі царини, що між ними немає мостів. Сучасна література не розуміє свого часу, а тому він відвертається від неї, не хоче також її розуміти. Вона не сповнює одного з перших своїх завдань, тому поволі викидають її поза дужки життя. Попросту стає нікому не потрібна. Хто сьогодні супроти таких суспільних та моральних перемін, супроти скаженого темпу подій, що змінюють світ, має час розчовпувати абракадабру складних із зовнішньої сторони та внутрі

digitized by ukrbiblioteka.org

беззмістовних віршів, хто сьогодні схоче займатися дріб'язковими питаннями літературної техніки, що за ними не ховається ніяка вища ідея, що за ними тільки звичайна порожнеча? Література, зашкарубла в свому малому обмеженому світику, поставлена віч на віч проблемам і завданням реальної дійсності, стає безпорадна. Вона не співзвучить почуттям, бажанням, хвилюванням психіки сьогочасної доби. Вона не розв'язує нічого, що цікавить сучасну людину. Ті питання, що їх вона ставить і хоче розмотати, є нам зовсім байдужі, є далекі й вартісні тільки для неї самої, лише для вузького круга спеців.

Вона не тільки не спромоглася наздогнати життя, але що більше, свідомо цього не хоче вчинити. Вона з власної волі обмежується до свого вузького світика з його дрібними питаннями й осягами. Література доцільно зрікається вищих вартостей[1] та, одночасно, безпосередніх зв'язків з довколишньою дійсністю. Це буцімто велика скромність письменників, але, по правді, це втеча перед завданнями, котрим не можуть зрівняти, перед дійсним життям, що їх перевищило й випередило, що йому не вміють додержати ходу. Не оправдує поверховна відраза до пози, бо великі дні, що в них живемо, вимагають великої поезії, а не тільки «добрих віршів» на байдужі і маловажні теми. Письменники не пишуть для себе (коли тільки для себе й «для муз», то навіщо друкують), тому те, що говорять, повинно бути важне й вартісне, а сучасна література не має нічого до сказання. Тож хто буде її читати чи слухати ? Її вага й суспільна доля зводиться до забавки для нечисленних смакунів, до виставної цяцьки, й на цьому кінець. Сьогоднішнім суворим та гострим часам не лицюють штукарські блискітки літературних жонглерів. Суспільність питається: що ви нам приносите, про що говорите? Вони відповідають: розв'язуємо вам питання, що є краще, чи коли в любовному акті момент напруги виступає в обидвох коханців рівночасно, чи коли неодночасно.[2] Суспільство відвертається: ваші питання та розв'язки без змісту, без душі й без мети. В середньовіччі була така проблема. Селянин веде на ярмарок осла за мотузок. Повстає тепер питання, чи селянин тягне осла, чи мотузок тягне осла, чи, може, навпаки, осел тягне мотузок. Над цією загадкою ломило собі голови багато давніх учених. Ваші питання нагадують своєю вартістю славну проблему осла та мотузка.

Література нашої доби не має ідейного та морального стрижня, щоб об'єднував поодинокі хвилі й струмики в одну суцільну течію. Звідсіля така розгубленість, такий великий хаос, що в ньому годі знайти якусь провідну думку, якусь однонапрямну лінію. Сучасне мистецтво на має, властиво, окремого обличчя. Десятки напрямів і напрямків, усяких ізмів, кожний інший, кожний на погляд зовсім новий, кожний уважає за свій обов'язок боротися з усіма іншими. Війна всіх проти всіх. Між ними, здається, немає спільних прикмет, немає переходу від одного до другого. Не тільки кожний напрямок, але навіть кожний поодинокий творець бажає за всяку ціну бути новаторським, зовсім оригінальним, неподібним до інших, кожний намагається винайти щось нового, чим зумів би зачудувати весь світ. Найбільші зусилля йдуть на те, щоб здивувати («епатувати буржуя»). Думають, що штукарством чи любовними збоченнями вирвуть його з зашкарублої дрімоти. Але під ногами міщанина горить земля, його хвилюють далеко важливіші справи, він привик до всього, на його шкуру не діє вже ніякий «shocking». Він лишається байдужий та холодний. Навіть обурюватися, сердитися вже не має охоти. Він, звичайно, позіхає. В модерній літературі замість поважної праці й напруги почувань погоня за сенсацією, а навіть за скандалом, щоб тільки звернути на себе увагу, щоб вибитися понад інших. Ніхто не бере серйозно свого покликання. Мистецтво зійшло з височини натхнення на базар низьких амбіцій, на ярмарок

снобів та чваньків. Усякими програмами, теоріями, ізмами торгують між собою, наче вуличним крамом. Кількість напрямків є така велика, що при найкращій волі годі їх від себе відріжнити, годі розпізнати їхні прикмети та їхній зміст. Хоч не хоч, а загубишся в цьому лабіринті й не вийдеш із нього. Не розмотаєш цього клубка тонких ниток, а може й не варто розмотувати. Поза гучними, бундючними, багатословними маніфестами не знайдемо нічого, дослівно нічого. Порожнеча, закривана зверху фразами. Витворити щось зовсім нового по тисячоліттях існування європейської літератури не так легко, тому модерні літератори хватаються кожної дивовижі, щоб тільки придбати собі ознаки новості. Не прикладають ваги до якості, рішає тільки кількість. Надмірна плодючість знаменує більшість сучасних витворців мистецтва. Надпродукція краму, що його не в силі зупинити навіть найбільші маси сприймачів. Що й говорити, коли покупці втічуть перед цим крамом. Зайвий вантаж сучасної культури. Книжки йдуть «до коша».

Сучасна література не дала й не не може дати синтези. Вона розгублена в подробицях, хвора на аналітизм. Розпорошеність, роздрібленість, розкладництво, атомізування може діяти лише в тому самому напрямі, себто також на спосіб розкладницький. Розклад є першим ступенем до занепаду. Сучасне мистецтво має всі прикмети занепадництва, а його вплив є й може бути тільки негативний. Новітня хвора душа видала й може видати лише хвору творчість. Треба вилікувати найперше нездорові основи нашої епохи.

Цілющій лік міг би, може, принести досвід минулого, але модерна література відвернулася зовсім від нього. Цілковитий розріз із традицією є виявом гордовитості та снобізму сучасних творців і дає, очевидно, лихі наслідки. Сучасне мистецтво саме собі замикає двері до відродження. Безідейність, аморальність, вузькість обріїв, безпорадність супроти завдань нашої дійсності, хаотичність, недостача спільних дороговказів, істерична нервовість, розгубленість, відсутність зв'язків з сучасним і минулим – ось прикмета сучасної літератури. Зайшла вона в сліпу вулицю, скотилася майже в безвихідь. Криза новітньої літератури є органічна й виросла з неї самої.

3. Оборона

Це більш-менш усі закиди, що їх раз-у-раз підносять супроти сучасної літератури. Є в них багато слушного, але не з усім можна погодитись. Обвинувачувати новітнє письменство стало просто модою, але треба послухати й другі сторони. Найперше вирішім остаточно, як є в дійсності. Безперечно, сучасна література переживає кризу, себто непевність майбутнього й деяке обниження свого рівня, але не є воно такої величини, як думають усякі обвинувачі, та його причина не лежить виключно в самому нутрі мистецької царини. Самі скептики не годяться між собою. Одні (з лівого боку) бачать занепад сучасного мистецтва в його . . . ідеалізмі, говорять про втечу митців перед жахливою міщанською дійсністю в надреальне. Інші, навпаки, вичувають у новішій літературі сильне матеріалістичне наставлення. Мусимо вибрати посереднє: є течія й одна, й друга. Суперечність діагнозу указує, що справа є далеко складніша, ніж це видається однобічним лікарям. Перейдім чергою поодинокі закиди й приглянемося їм по змозі об'єктивно.

Чи справді сучасна література втратила всі зв'язки з життям? Хіба навпаки. Нова «революція» в мистецтві, що почалася напередодні світової війни, вийшла саме від заклику: ближче до життя. Адже ж навіть у такому футуризмі, що на погляд буцімто відірваний від реальної дійсності, одним із перших гасел було: мистецтво на вулицю. Цей яскравий визов протиставляли саме давньому нежиттєвому: мистецтво для мистецтва. Славні три слова, що

digitized by ukrbiblioteka.org

їх виписав на свому прапорі футуризм (в слов'янських краях можна би їх називати три М), а саме: місто, маса, машини, були висловом крайнього змагання до актуальності. Ця тенденція лежить на дні майже кожного сучасного напрямку. Інша річ, що актуальність розуміють не всі однаково. Більш академічний, спокійніший вияв знайшла вона в німецькій новій речевості (die neue Sachlichkeit) або в французькому популізмі (очевидно, від слова populus, зворот до народу, до простого, буденного, реального життя). Загалом бачимо в повоєнній літературі великий підйом реалізму в ріжних його відмінах та паростях. В найяскравішому випадку доводить він властиво до заперечення літератури самої в собі. Це так звана література факту, що відкидає уяву, видумані особи й події, а вимагає тільки простого опису дійсних, реальних подій з науковою точністю історика чи економічного справоздавця. Це або модерний репортаж, або життєписний роман (очевидно, історичних постатей). Цей напрям уважає навіть літературну форму за зовсім пережиту й перестарілу. Бажання якнайтіснішого зв'язку з життям веде аж до того, що література вирікається сама себе. А проте сучасне мистецтво має далеко менший вплив на дійсність, як давніше. Це парадокс, але, може, власне, надмірне бажання актуальності, занадто велике намагання впливати на реальне життя спричинює, що дійсність переходить понад головами мистців. Загорільці актуальності не розуміють і не хочуть розуміти, що література має свої цілі, що її першим завданням є бути справжнім мистецтвом. Зведення мистецтва тільки до злободенно суспільницької ролі суперечить його суті й очевидно обнижує його вартість.

Література є безсильна супроти пекучих проблем наших днів. Це безперечна правда, але чи тільки вона одна ? Сучасна дійсність вовтузиться в майже безвихідних суперечках, і не так легко вивести її на простий шлях. Безпорадними виявилося багато інших царин культури, що є більше покликані до цього, ніж література. Не можна так гостро обвинувачувати її в тому, що вона не розв'язала загадки сучасності, бо це не є її головне завдання, й не подужали йому більш до цього підготовані ділянки.

Новітня література має бути після думки декого крайньо аморальною, а в найкращому випадку байдужою супроти моралі (індиферентною). Такий погляд дуже багато причинився до упаду літератури, але й він не є найголовнішою причиною сучасної літературної кризи. Приклади розбещення знайти дуже легко, але вони не рішають справи, бо порнографія існувала сливе в кожній добі розвитку літератури. Правда, що в неоднаковій кількості й натузі. Досі ще «недосяжним» її взором є славний «Декамерон» Боккаччо та повісті Петра Аретіно (помер 1556) з епохи Ренесансу. А дальше, що дуже важне в шуканні джерела лиха, аморальність не є питома всій модерній літературі, передусім не охопила її шпилів, її найкращих сил. Навпаки, маємо й відрадні явища. Рік за роком зростає нова католицька література. Коли перед війною були тільки поодинокі одиниці, що симпатизували з католицизмом, сьогодні маємо в багатьох краях організовані групи католицьких письменників (найкраща саме в Франції, в тій Франції, що колись перейшла першу велику революцію), до котрих належать творці найвищого мистецького рівня. Під цим оглядом справа мається навіть краще, як давніше. Кількість і якість католицьких авторів росте навіть у некатолицьких народів (Честертон, Белок, Сигрид Ундсет, з давніших Сельма Лагерлеф). Також і в байдужих релігійно кругах маємо в останніх часах деякий відступ від надмірної еротики. Передусім у суспільницькій повісті та драмі останніх днів стало своєрідною модою нехтувати любовну дію. Мовляв, повага й важність справи не відповідає романсовій плутанині.[3]

Хаос новітньої літератури не є знову такий великий, як це видається

деяким постороннім глядачам. Коли їй ближче придивимося, знайдемо в ній виразні напрямні й не буде нас жахати безліч ізмів, бо їхнє число буде можна значно поменшити. Багато назв іноді витворилося для одного й того самого напрямку. Сучасне мистецтво має своє обличчя, хоч, може, ми його сьогодні так докладно не бачимо. По літах з певної віддалі виступить воно далеко ясніше. Ми заблизько наших днів, ми не маємо ще потрібної перспективи. Тому давніша література видається нам така суцільна, а сучасна така розпорошена. Це тільки оптична омана.

А одначе сучасне письменство переживає кризу. На це зложилося багато складних причин і в ньому самому, й передусім з-поза нього. Важкі дні сьогоднішньої літератури можна пояснювати лише в якнайтіснішому зв'язку з загальною кризою нашої культури. Візьмім порівняння з господарської царини, напр., з промислу. Криза сучасної літератури є подібна до кризи сучасного бавовняного промислу. Хоч піднеслася в ньому й кількість, і якість, хоч введено ряд нових поліпшень (раціоналізація), переживає він свої найважчі часи. Хоч у сучасній літературі бачимо навіть зріст, хоч немає недостачі визначних одиниць, справжніх таланів, а одначе . . .

[1] Існує навіть окремий напрямок що його програмою є найбільша «скромність» (у Франції Іван Кокто). Самозречення з усяких «вищих завдань», з усякого оббріхування, пози, патосу. Писати добрі вірші (слово «поезія» вже занадто патетичне) і більш нічого. Слід пригадати теж, що, напр., молоді польські поети так оголошували свої виступи в «Пікадорі»: «Tu można usłyszeć dobre wiersze». Мов товар у крамниці.

[2] Роман Д.Г.Лоуренса (D.H.Lawrance): «Коханець леді Чатерлей». Критика зараховує цього письменника до передових повістярів новітньої Англії. Це не лубок, це таки «поважна» література. Це не якийсь бруковий писака. Що більше, Д.Г.Лоуренс признається навіть . . . до католицизму.

[3] Крайнім прикладом такого наставлення є відома драма Шеріфа «Кінець мандрівки», що в ній зовсім не виступає ні одна . . . жінка.

Як розуміти поезію

Розмова в редакції з Богданом І.Антоничем.

Дістаємо від наших передплатників і читачів багато листів з усякими запитами та заввагами про наш журнал. Буває й таке, що заходять до нас у редакцію у тих справах. А то й на вулиці чи де-небудь доводиться відповідати на багато запитів, вияснювати те чи інше. Радіємо тим, бо ж це доказ, що наші читачі цікавляться тим, що пишеться в «Назустріч».

В останніх часах мали ми великий клопіт. Вмістили ми поезії Богдана Антонича, що викликали «бурю». Стрічає нас, наприклад, один наш прихильник на вулиці і вже здалека махає руками:

– Ні, ні ! Дайте собі спокій з тим вашим Антоничем.

– Ну ? !

– Та як ви можете друкувати такі речі ? «Антонич був хрущем . . . ». Ні, то вже якесь безголов'я . . . Ну скажіть мені, що це значить? Як це має бути поезія . . .

Важко було переконувати схвильовану людину, до того ж на вулиці.

Або дістаємо листа.

«Знаєте, «Назустріч» мені подобається, але не можу стравити поезій

digitized by ukrbiblioteka.org

Антонича . Скажіть, будь ласка, що це значить: «Антонич був хрущем і жив колись на вишнях», або «росте Антонич і росте трава» або «червоне сонце продають на ярмарку в Горлицях».

Ну, й «хрущ з травою»! Зайшов до нас Антонич, а ми до нього:

– Слухайте, або ви будете писати вірші по-людськи, як Бог приказав, або давайте до кожного вірша коментар, бо інакше від "Назустріч" повідскакують всі передплатники.

Антонич скривив по звичці уста.

Та ми вже по-доброму:

– Справді, може б так щось з тим зробити. Чи не дали б яких пояснень ?

– Пояснювати поезію, це не така проста справа, як би на перший погляд могло видаватися. Зрозумілість поезії, як узагалі зрозумілість літературних і мистецьких творів, річ умовна й суб'єктивна. Те, що для одного незрозуміле, для іншого аж занадто просте й прозоре. А втім, зрозуміти мистецький твір - це ще не все, це навіть не найважніша річ. Механізм діяння мистецтва куди складніший. Саме зрозуміння, це тільки допоміжний ступінь, допоміжний засіб до властивого сприйняття мистецького твору. Засіб потрібний і важний, але не конечний.

Розмова розгортається. Всі присутні беруть участь і атакують Антонича.

– Як же це можливо, що мистецький твір, хоч його не зрозуміємо, проте, може діяти на нас ?

– Можливо просто тому, що зрозуміння – це дія розуму, а мистецтво й поезія в загальному належать до царини почування. Простіть, що пригадую Вам цей погляд. Стільки разів повторювали його у критиці й естетиці, що став аж банальний. Проте його деяка банальність не суперечить його правдивості. Мистецтво може діяти на розвиток розуму й вимагає для свого повного сприйняття деяких розумових умовин, але не менш звертається в своїй основі до емоційних сторінок душі. Правда, годі механічно відділювати від себе, як окремі світи, розум, почування й волю. Нормальна людина живе завжди всіма складниками своєї психіки, але в поодиноких хвилинах, в поодиноких діях раз той, а раз цей, висовується на перший план. Хоч у літературному чи мистецькому творі всього не зрозуміємо, проте можемо цей твір відчути, піддатись його сугестії, сприйняти й оцінити його загальну вартість, признати йому високий рівень чи навіть геніальність, признати його високомистецьким або навіть і архітвором. Хочете прикладів? Прошу дуже. Існує низка загально признаних архітворів світової літератури, що їх або в цілому, або бодай частинно не розуміємо. Багатьох розділів і уривків «Божественної Комедії» або другої частини «Фауста» зовсім не можна вияснити. Щодо загального розуміння «Гамлета», ще досі учені не погодились. Маємо в «Слові про Ігорів полк» так звані «темні місця», що їх досі ніякий дослідник остаточно ще не вияснив. Зайво навіть згадувати про новішу літературу. По рецитаційному вечорі Степана Малларме вчинив галасливу авантюру якийсь генерал. Домагався звернути йому гроші за білет, бо з усього вечора не зрозумів ані речення. Проте Малларме зараховують сьогодні до майстрів французької поезії, майже до класиків. Подібних прикладів можна назбирати досхочу. Коли привілей бути бодай у частині незрозумілим мають найбільші архітектори всесвітньої літератури, то чому з такою безоглядністю домагаємось зрозумілості від усіх творів сучасного письменства?

– Отже, Ви обороняєте незрозумілість мистецтва й поезії?

– Властиво, ні, тільки вияснюю її як явище. Незрозумілість може бути потрійна: або історична (не розуміємо історичних алюзій, не знаємо подій,

що про них натякає автор), або органічна (не розуміємо задуму, суті, змісту, не розуміємо цілості твору), або врешті формальна (формальні засоби утруднюють нам зрозуміння). Не дивлячись на її тип, незрозумілість не зможе погасити вогню натхнення, що жевріє в кожній поезії і в кожному справжньому мистецтві.

– Так, але мистецтво побіч естетичних завдань має ще національні, суспільні, виховні тощо.

– Це нічого не шкодить. Мистецький твір, хоч частинно незрозумілий, може сповнювати ці свої завдання зовсім добре, іноді не гірше від тих творів, що прозорі, наче вимиті шиби. Коли мистецтво виконує якусь національну, суспільну чи виховну функцію, то виконує її, вдаряючи, очевидно, передусім у струну емоції, своїм релігійним пафосом. «Слово про Ігорів полк» своїм лицарським духом, «Фауст» своєю філософією, своїм так званим «фаустівським світоглядом», своєю концепцією «фаустівської людини» діють на читачів на свій лад і у свому напрямі без огляду на свою частинну незрозумілість. Навіть національні та революційні гімни мають такі уривки, що потребують доконче ріжних, здебільша історичних пояснень. Маса співає оці гімни, п'яніє ними й піддається їхній сугестії без огляду на зрозумілість усіх уривків, усіх історичних алюзій. Польський малоосвічений селянин, чи взагалі поляк без історичного знання, співаючи своє «Єще Польска нє згінела», піддається свому гімнові без огляду на те, чи розуміє, чому кажуть йому сьогодні йти «з зємі влоскєй до Польскі». А проте гімн свою виховну ролю сповняє.

– Який з цього висновок?

– Існує формула, на перший погляд непорушна й невідклична: треба писати (малювати, компонувати, взагалі творити) ясно й зрозуміло ! Вимога здебільша слушна й оправдана, але в світі мистецтва формули складають на те, щоб їх ламати. Кожна має стільки виїмків, що в кожну починаємо сумніватись. У царині поезії існує тільки одна безвиїмкова формула, а саме, що немає більше ніяких безвиїмкових формул.

– Погоджуюсь з Вами, але читач здебільша бажає знати, що письменник хотів висловити в свому творі.

– Це знову складна справа. Дійно, ідеальне сприйняття мистецького твору було б тоді, коли сприймач пережив би все, що при творенні переживав автор. Але це ідеал, у дійсності недосяжний. Кожний читач чи глядач сприймає твір на свій лад, по-своєму. Важне передусім те, що дано в самому творі. А втім, чи Ви думаєте, що мистець творить завжди свідомо, за попереднім задумом? Не завжди й не кожний. Знову існує формула: письменник, коли пише, мусить знати, що хоче сказати. Бодай у ліриці це неправда, це просто психологічний фальш. Лірика буває тоді найбезпосередніша й найсвіжіша, коли народжується в коротких, емоційно сильно насичених проблисках. Якийсь один образ, один вислів, якийсь ритмічний уривок, зачутий припадково фрагмент мелодії, неозначений, безіменний перелив настрою – все це може стати засновком вірша. Що поет хотів у ньому сказати? Зайво й питати. А проте такий вірш має свій глузд, може мати навіть свою так звану глибоку думку. Вона виблисла тут, наче припадкова, наче заблукана, легка й яскрава, тому свіжіша, що несподівана. Смуга тіні від крил перелітної птахи. Або вірш буває вибухом, несподіваним проривом якогось гнітучого почування, мовби з твоїх плечей скинув хтось неждано тяжку брилу, звільнив тебе від чогось важкого, що тиснуло за горло. Хтозна, може найглибші поезії великих майстрів народились отак . . . безцільно.

– Але Ви мали пояснити свої поезії, а ми в розмові ще досі до цього не дійшли.

digitized by ukrbiblioteka.org

– Власне. Читачеві здебільша важко дізнатись, як повстав читаний вірш. Деінде існують окремі видавництва, присвячені проблемам психології творчості, деякі чужі журнали систематично поміщують відповідні матеріали (польською мовою «Наука Польска»). Тут не йде про особу творця, тільки про цікавість самого матеріалу. Хоч в очах декого мали б стратити на вартості, мушу признатись, що значна частина моїх, і то бодай найкращих поезій повстала . . . напів у сні.

– Як це?

– Зовсім просто. Найкраща пора писати для мене, це ранній ранок. Напівпробуджений, ще в ліжку складаю вірші. Тоді уява викликує образи небагато ріжні від сонних мрій, тоді маю дослівно враження, мовби мені хтось у сні нашіптував якісь дивні слова. Вуджуся вже цілком, одягаюсь і записую якнайскоріше зложені в цей спосіб поезії. Так повсталі вірші здебільша не потребують згодом майже ніяких поправок і змін. Все на свому місці, нічого не можна переставити. В інших порах дня, при повній свідомості пишу назагал важко й багато виправляю. Мав я цікаву пригоду. Одного ранку пробуджуюсь і маю враження, що саме народжується бодай найкращий мій вірш. Встав, одягся, хотів записувати, але закликали до снідання. Коли згодом вернувся й сів писати, переконався, що вірша зовсім забув, не пам'ятав ні одного рядка. Довгий час ходив дослівно в розпуці, що забув, що не встиг записати свого досі найкращого твору.

– Ну, а тепер вернімся до того, з чого ми вийшли. Поясніть тому читачеві, що не розумів «Росте Антонич і росте трава» та «Антонич був хрущем . . . ».

– Окремі вислови, образи, порівняння набирають повного значення тільки на тлі цілості віршів, що до них належать. Знов окремі вірші часто виступають ясніше щойно в товаристві інших подібних віршів, на тлі цілих циклів. Перший вислів – це вияв мого відношення до природи. Про це писав недавно І.В.Дубицький.

– Так, маємо саме книжку «Ми» (ч. 4): «Цей поворот до первісної невинності душі і світу, те незвичайно глибоке відчуття природи, що інколи доходить до якогось пантеїстичного злиття із нею, є в нашій літературі чимось зовсім новим», «можна бачити в ньому поворот до прадавніх передхристиянських часів нашого минулого», «здається, що саме так, як Антонич, мусили відчувати світ і наші забуті поганські предки».

– Антонич така сама частина природи, як трава, вільхи, зозулі, лисиці, тощо, частина органічно зв'язана з загальним біологічним ритмом. Другий образ, цей з славним уже хрущем («Назустріч», ч. 9) до деякої міри також має джерело в подібному відношенні до природи. Але його зміст таки інший. Вірш «Вишні», що в ньому виступає цей образ, висловлює зв'язок поета з традицією нашої національної поезії, а зокрема з шевченківською традицією. У цій традиції поет почуває себе одним дрібним тоном (малим хрущем), але зате врослим у неї глибоко й органічно, наче б сягав корінням ще шевченківських часів. «Червоні шиби моря в олив'яних рамах» у вірші «Арктика» («Назустріч», ч. 14), це простори арктичного моря між льодовими скелями, освітлені полярною зорею. «Як з праці (не «праці», як це змінив друкарський чортик) ранку вилітає сонця куля» в «Океанії» («Назустріч», ч. 14), це схід сонця, що виринає з півкола обріїв, подібних до лука рамен праці. Сам заголовок відноситься не до островів Тихого океану, але, коли можна так висловитись, має символізувати первінь морськості, суть океанізму. Вірш у мітичних (тризуб бога океанів) і баладових образах хоче дати синтезу моря. Взагалі всі ці морські вірші («Океанія», «Арктика», «Проповідь до риб» тощо) не мають нічого спільного з модними тепер під знаком Влизька моряцькими

мотивами (я назвав би це: моряцький крицевізм або дредноутизм). В мене скоріше, так сказати б, океаністичні вірші. Поет, намагаючись сягнути до дна, до самого кореня, до ядра, углиб природи, зустрічає воду, море (море саме в собі), як правічну царину природи.

– А як пояснити Ваші великоміські поезії ? Звідкіля в Вас нові мотиви ?

– Властиво, не нові, бо вже зазначались у «Привітанні життя» – морські й технічні. Це теж місто саме в собі, місто – суть, місто – майже царина природи, місто – майже біологізоване. Тут виступають два типи: один («Монументальний краєвид», «Площа янголів») монументалізований з лейтмотивом статуї, другий («Концерт з Меркурія», «Апокаліпсис», «Сурми останнього дня»), так сказати б, апокаліптичний. Окремі реалістичні образи складає в цілість, освітлену сяйвом Божої кари (комети, потоп, судний день). Якийсь надреалістичний натуралізм.

А втім, оця інтерпретація моїх поезій не обов'язує читачів. Як завжди, кожний розумітиме читаний твір по-своєму. Оці пояснення властиво походять теж не від автора, а тільки від одного з читачів.

– Як це?

– Бо роля автора кінчається, коли він написав твір. Далі він уже тільки читач (може бути й критиком), це не має нічого спільного з авторекламою, що звичайно проявляється в іншій формі, своїх власних творів.

Кінчаємо розмову. До редакції, де одночасно й адміністрація, входить найбільш побажаний гість – передплатник, що приніс передплату.

Література безробітної інтелігенції

Підхід до літературних явищ із суспільного боку не втратив досі і ніколи не втратить своєї вартості, хоч би скільки разів знеохочували до нього своїми спрощеннями так звані марксівські критики, що намагаються взяти монополь на суспільницьке літературознавство. Хіба не треба повторювати загальноприйнятого погляду, що література розвивається на суспільному тлі, що вона сама теж суспільне явище, звичайно, в ширшому розумінні того слова. В такому випадку мусимо признати оцінку літератури з суспільного становища за зовсім виправдану й навіть конечну. У нас небезпека комунофільства відстрашила критиків дослівно від усяких спроб у цьому напрямку. Наша критика на західніх землях за останні роки проціджена крізь сито політичної контролі так точно, що не лишились у ній майже ніякі – а втім, і давніше не такі сильні – суспільні складники. А шкода!

Суспільний підхід міг би вияснити, а бодай поглибити нашу знайомість не одного явища в сучасному літературному рухові. Власне, сперечаються критики й письменники, як би це відродити й обновити нашу літературу, а проте ніхто з них не придивиться ближче, яке її *суспільне тло,* хоч би, наприклад, якої *суспільної верстви вона творець.*

Старше покоління письменників відійшло сьогодні здебільша на задній план. Причини цього складні, й тут замало місця, щоб їх висвітлити. Літературному рухові проводять молодші й молоді. Неважко ствердити, що більшість із них уявляє собою такий характерний для наших часів тип *зовсім* або *напів безробітного інтелігента.* Звичайно, це мусило відбитись у якийсь спосіб на їхній творчості.

Давніше наше письменство було стисло зв'язане з селом. Тільки що за наших часів із кожним роком зростає між письменниками відсоток

digitized by ukrbiblioteka.org

інтелігентів не тільки з освіти, але й з походження й виховання (діти інтелігентів). Психіка інтелігенції спрямована завжди на витоншування, аналізу, складність. Цей щораз більше інтелігентський у свої суспільній суті характер нашої літератури – це теж одна з причин її розриву з широкими читацькими кругами. З одної сторони набирає вона щораз більше типових прикмет витвору дрібної інтелігенції і дрібного міщанства, з другої – інтелігентського читача обмаль, і він ще не зовсім підготовлений її сприймати.

Але важніша інша справа. Письменники виходять здебільша з кругів молодої безробітної інтелігенції. На Заході настрої безробітної інтелігенції виявляються в різнонапрямному суспільному радикалізмі (не конче правовірно комуністичному, існують теж напрямки сильно протикапіталістичні серед молодшого покоління фашистів і католиків). У нас, безперечно, грізна, з великим зусиллям поборена примара комунофільства загальмувала природний для безробітного інтелігента розвиток і вияв цих тенденцій. Давати безпристрасний, спокійний образ своєї дійсності не дозволяє молодшому письменникові висока температура нашої доби, ну й молодість. Спиненим в обох напрямках поетам з безробітної інтелігенції лишився тільки один шлях: *втеча від своєї дійсності в казку.*

На наших західних землях, в країні, далекій від моря, найпопулярніший сьогодні в поезії мотив: життя моряків. Коли якесь явище відокремлене, коли має характер наскрізь індивідуальний, не можна з нього робити ніяких загальних висновків. Це справа даної індивідуальності. Але в нас моряцькі поезії пише тепер добрий десяток поетів, що з них більшість, може, й корабля не бачила. Зустрічаємо тут речі досконалі, зустрічаємо слабші, але в загальному моряцька поезія прибрала масовий характер. Не заперечую впливів політичних і літературних, але оця моряцька масівка мусить теж мати деякі підсвідомі суспільні причини.

Друга сьогодні найпопулярніша тематика – це історизм, і то історизм своєрідного типу, з обов'язковою крицею (дозволю собі назвати його крицевізмом). Суспільний підклад той самий. Це безробітні інтелігенти перемальовують свою дійсність у казку з обов'язковими одчайдушними матросами, потужними дредноутами й вогнекрилими скреготами, з обов'язковими варягами, мадоннами, крицею й римськими легіями. Гарно? Так, справді гарна казка. Казка – лік від дійсності. Річ самозрозуміла, що ні в кого не можна вбачати свідомого, обдуманого формування казки на місце дійсності. Але, власне, в тому справа, що суспільні спонуки діють теж підсвідомо, майже незавважно, так сказати б, підземно.

Безробітний інтелігент дуже скоро попадає в почуття меншевартості. Тоді шукає розпучливо якогось опертя, рятунку перед примарою непотрібності, перед суспільним спадком. Міжінтелігентський люмпен і намагаєтся доказати хоч би тільки перед самим собою свою важність і потрібність. Це просто відрух самозбережного інстинкту. Письменник з безробітної інтелігенції здебільша зневірюється в свою творчість, у суспільну важність свого мистецтва й старається знайти для нього виправдення в ідеологічній підбудові. Дуже часто важний стає вже не зміст цієї підбудови, але щоб вона взагалі існувала. Тому так легко можна ці підбудови міняти, наче рукавички або капелюхи. На цьому тлі стають зрозумілі такі часті й раптові переходи деяких молодих письменників із табору до табору, з доктрини в доктрину, з націоналізму до комунізму, з комунізму до католицизму, з католицизму назад до націоналізму тощо. Це мандрівки безробітного інтелігента від одного бюра посередництва праці до другого. Коли, як каже один молодий поет у недавно виданій збірці, «ніщо мистецтво» та поезія сама собою тільки «словоблудіє», то від цього тільки крок, щоб усю вартість мистецтва оцінювати виключно на основі

ідеологічної підбудови, що її так легко до нього механічно приклеїти. Тоді треба доконче літературу, наче спорохнявілий пень, підперти кийком офіційного підпису, що його можна досхочу змінювати. Підбудова стає для безробітного інтелігента ліком від почуття суспільної меншевартості й зайвості.

Як бачимо, суспільне тло зв'язане дуже тонкими й важко помітними нитками з деякими сучасними літературними явищами, що досі були для нас іноді мало зрозумілі. Шукаючи для них, мов для векселів, суспільного покриття, доходимо до глибшого їх зрозуміння. Тут мушу застерегтись, що не вважаю суспільних спонук за *єдині* причини згаданих літературних явищ. Вони, як узагалі кожне мистецьке явище, вислід діяння різних, іноді суперечних складників і сил. Суспільні спонуки одні з них. Взагалі, суспільницька метода в критиці, коли має бути плідна, мусить пам'ятати, що вияснити сама всього не зуміє, що лишиться завжди щось поза нею, передусім індивідуальність мистця. Цим різниться незалежне суспільницьке літературознавство від марксистського догматизму.

Цією статтею не хочу теж поменшувати вартості сучасної молодої літератури, а тільки вказати на її суспільний бік.

Сто червінців божевілля

До дискусії про світогляд і розуміння поезії

Вже більш місяця ведуть у нас оживлену дискусію на тему «Чи письменник мусить мати світогляд?» Сама дискусія виявилася назагал безплідною, тупцюючи на одному місці, зайшла у сліпу вулицю й не може з неї вилізти. Обмежуюся до того, що один за одним заявляють дискутанти: я за потребою світогляду, я теж за світоглядом, і я теж! Але набрала дискусія неабиякої ваги – і то з зовсім несподіваної причини. Мимохідь і, так сказати б, по дорозі виявила вона бодай найслабшу сторінку нашого літературного руху, розкрила, мабуть, найболючіше місце нашого мистецького життя. Саме в тому річ, що так завзято й пристрасно сперечаються за світогляд – і тільки за світогляд.

На саме поставлене питання відповідаю банально, як усі інші, позитивним «так». Іду за звичайним, популярним розумінням слова «світогляд»; якийсь світогляд має кожна людина, ну й письменник чей же також людина ! Властиво, зайво за це сперечатись. Тільки в тому справа, що світогляд для мистецької творчості письменника зовсім не найважніша річ. Далеко важніші: творча індивідуальність, світовідчування, світосприймання чи як це там назвати.

М.Гнатищак почав дискусію такою казкою: раз зійшлися звірята, зв'язали орла й почали надумуватись, чи він мусить мати крила. У цьому часі орел розірвав пута й полетів собі. Тоді всі зрозуміли, що орел ні що інше, тільки птаха, а кожна птаха має крила, щоб на них літати. Порівняння влучне, але не до самого кінця. Саме найбільше лихо в тому, що в нас кажуть письменникові літати на крилах . . . світогляду, а в дійсності кожне справжнє мистецтво, кожна справжня поезія виростали з емоції і зі світовідчування. Світогляд – як ми не будемо його називати – належить до царини розуму; це вартість інтелектуальна, це завжди якась система думок, «поглядів», якась більше або менше оформлена система розуміння дійсності. Зате враження, що їх викликує мистецтво, чи це будуть враження творця, чи сприймача, мають завжди характер передовсім чуттєвий, емоційний. Це ніяка нова думка,

digitized by ukrbiblioteka.org

це здавна відома й признана правда, але в нас майже десяток критиків і так званих прихильників мистецтва сваряться тільки за світогляд!

Тут ядро справи. У нас майже нема критиків, що дійсно відчували б літературу, щоб справді вміли сприймати мистецькі спонуки й відповідно на них реагували. В історії літератури майже самі бібліографи, списувачі, примітькарі, довботексти або знов дослідники розвитку таких чи інших ідей, в критиці це здебільша інтелектуалісти, розумовці, «світоглядники». Навіть тоді, коли вони застерігаються і кажуть про натхнення, «внутрішню правду», суб'єктивізм тощо, шило вилазить з мішка. Говорять про «огонь в одежі слова», а насправді думають про «думки в одежі слова».

Ось кілька прикладів. Уявім собі таку сцену: на відкриття малярської вистави приходить якийсь Доктор Дальтоніст (це збірна назва, їх багато), стає перед публікою і говорить: «Пані й панове! Малярство — це мистецтво барви. Вартість малярського образу в силі, красі й доборі барв. Це найважніший критерій оцінки». По цих словах підходить до стіни, де висять образи, стає перед найбарвнішим, найяскравішим з них, показує на нього й пояснює: «Цей образ, бачите, якийсь «модерний». Я його зовсім не розумію. Він сірий, брудний, безбарвний. Дивуюсь тільки, що дозволили якомусь претензійному мазунові його тут повісити». Публіка похитує головами, що їй не йде до тямки, адже ж бачить: червінь, зелень тощо, але це ж Доктор Дальтоніст, поважна людина, учений знавець. Глядачі здезорієнтовані, не знають, кому вірити, чи «знавцеві», чи своїм очам.

Доктор Дальтоніст говорить про натхнення в поезії, про «суб'єктивну правду», про «внутрішню красу», а згодом бере вірш молодого поета О.Ольжича й цитує з нього:

Напинайте рогожі вітрила!
Океан прокидається злим.

Доктор Дальтоніст не «розуміє» цього. Це якийсь «дадаїзм» чи «футуризм». За всяку ціну старається осмішити поета. Протираємо очі з дива. Приходить інший доктор і цитує:

Співають теслі, бубни б'ють.
Розкрию таємницю:
червоне сонце продають
на ярмарку в Горлицях.

Можу заложитися з докторами дальтоністами, що прочитаю цей вірш якому-небудь анальфабетові з глухої закутини – хоч би й з моєї далекої Лемківщини – чи той не «зрозуміє» вірша краще від нашого доктора.

Де вечори з Євангелії, де світанки,
де небо сонцем привалило білі села,
цвітуть натхненні вишні кучеряво й п'янко,
як за Шевченка, знову поять пісню хмелем.

Доктор знову цього не «розуміє»; на його думку, це «купа змістово не пов'язаних зі собою слів». Тут немає «жадного вищого настрою». Критика завжди суб'єктивна, але є також і якісь межі «суб'єктивізму». Інший «світоглядник» називає автора цих віршів «безрозсудним поганином самого почування» («Дзвони»). Цей, хоч також спрощує, але бодай не дальтоніст. Тепер автор у клопоті, бо не знає, чи в нього надмір почування, чи брак. Але справа не в цьому. Обидва критики говорять про «почування», «натхнення», а

хочуть просто «глибоких думок», що потверджували б їхні власні переконання. Коли б у цих віршах були якісь науки, зазиви, гасла, трохи абстрактного туману, то все було б у порядку. Доктор Дальтоніст не «розуміє» цих віршів тому, що вони зовсім ясні і прості, а відчувати їх не може, бо на те він дальтоніст. За звичкою старого емерита звик щоденно по обіді розв'язувати шаради, а тому, що згадані вірші не є шарадами, він розчарований. Що багато уступів з другої частини «Фауста», «Божеської комедії», а навіть і «Слова про Ігорів похід» справді зовсім незрозумілі й їх ніхто не вміє вияснити, це нічого не шкодить. Його навчили в школі, що має ці твори вважати за геніальні. Але багатьох віршів сучасних поетів він не «розуміє», бо цього ще в школі за його часів не брали, і вірші читає він раз на рік, коли пише статтю про поезію.

Так між мистцями та громадянством стають усякі «критики», інтелектуалісти, розумовці, дальтоністи на мистецьку емоцію, «світоглядники», трутні в літературному будинку, вчать письменників, як мають писати, а читачів, що мають «не розуміти». Повстає заворожене коло. Публіка каже, що не має що читати, письменники, що не мають для кого писати. Щасливіші малярі й різьбарі, бо можуть бодай відкликатися до оцінки чужинців. Яке це дивовижне, але щойно тоді місцевий Доктор Дальтоніст починає злегка «розуміти».

Тиранія розумового «світоглядництва» викликує ще й інші лихі наслідки. Коли я недавно писав про «векслі без покриття» деяких наших поетів, то стояв на становищі, що мистецька творчість повинна мати подвійне «покриття»; в оцій «внутрішній правді» творця і в правді дійсності. Може письменник писати про Китай, коли має якесь – хоч би тільки емоційне – відношення до Китаю й коли цей Китай справді існує. Але буває: живе собі молодий поет, симпатичний юнак, до речі, ще з дуже хиткими й невиробленими поглядами, а вірші складає за зразком: «Іду крицевий і залізний, а за мною мільйони таких, як я, крицевих і залізних». Це світоглядне акторство, а ним не заступити правди мистецтва й правди життя. «Партія веде» Тичину й Рильського, але не раз і навпаки поет хоче вести партію. Коли знецінюється «чисту» чи «незалежну» поезію, амбіцією письменника стає становище партійного піїти, сурмоголосого кольпортера. Коли бачить, що позиція його партії захитана, за тиждень переходить в іншу і в ній робить те саме. Можна такий «трік» повторити кілька разів. Тоді світоглядницька критика пише про «шукання світогляду».

Ніхто не виступає проти «ідеї» в мистецьких творах. Навіть агітка в деяких випадках може бути потрібна і талановита. Але кожний, хто розуміє і відчуває вартість літературного твору, мусить бути проти примітивного, розумового світоглядництва та його диктатури. Велика творчість родилась завсіди з великих емоцій. Не можемо вірити в мистців і поетів, що для них творчість – це тільки справа свотогляду, що не зуміли б для свого мистецтва посвятити самих себе, виректися для нього так званого особистого щастя, не спати ночей і будитись серед сну в сяйві нових задумів. Бо своє мистецтво треба таки протерпіти. Справжнім мистцям дає на дорогу найясніший бог Діоніс коли вже не «сто червінців божевілля», то бодай одного.

Публікацію всіх творів Б.-І.Антонича, друкованих у цьому номері «Сучасності», підготувала Лариса ГОЛОВАТА (Львівська Наукова Бібліотека ім. В.Стефаника АН України).

digitized by ukrbiblioteka.org

Марина НОВИКОВА

МІФОСВІТ АНТОНИЧА

Дотеперішні видання творів Богдана-Ігоря Антонича (1909 – 1937) – пряшівське (1966), нью-йоркське (1967) та обидва київські (1967 і 1989) висвітлили біографію поета, його найближчу та більш далеку літературну генеалогію, його стилістику. Вже існують серйозні критичні студії про Антонича – і в Україні, і поза нею. Що ж іще можна в такому разі сказати не про окремі тексти – поетичні, прозові, есеїстичні, – а про світ Антонича?

Можна спробувати вдивитися в нього на фоні не десятиліть, а тисячоліть: на тлі слов'янської і європейської духовної традиції від язичництва до християнства включно.

Видатних письменників ми охоче (і безтурботно) наділяємо титулом «письменник всеєвропейського масштабу». Антонич право на такий титул заслужив усерйоз. Але що ми, власне, вкладаємо в це визначення? Славу? Новизну тем? Експериментальність стилю? Звичайно, і їх. Але передусім, мабуть, закоріненість у культурі: національній, європейській, світовій. У культурі не як «освіченості» (хоча і з освіченістю у Антонича, знавця декількох мов, філолога, есеїста, перекладача – все в порядку). У культурі як «образі світу», який відклався у найзаповітніших символах, сюжетах, духовних цінностях даного народу – або багатьох народів.

«Міфологізм» Антонича (про який одностайно згадують критики) – це не лише стиль. Це український «образ світу», що виходить до своїх європейських та індоєвропейських першокоренів. Сьогодні «в широкий світ» виходить сама Україна. І світові саме час, мабуть, побачити себе в українському світовидчому дзеркалі, а нам – українського письменника Антонича в контексті не лише європейської літератури, а й європейської «історії духу».

*

Істотна характеристика всякого культурного і художнього світу – його простір: як він організований? Чим виповнений? Для Антонича лейтмотивним, особливо значущим простором є ліс. За ступенем символічності цей ліс має декілька рівнів. Цілком конкретний: ліс Лемківщини і, ширше, Карпат. Рівень фольклорно-культурний: той образ лісу, який знайомий нам за українським фольклором і «лісовими» літературно-мистецькими мотивами. Проте з першопочатків язичницьким гомоном («прадавнім шумом загуло») озивається «міф про Ліс».

Ліс – полюс Антоничевої світобудови; його, Лісу, антипод – Місто. Інші ділянки «природного», «поганського» світу Антонича, Сад і Село, – це немов передлісся, підходи до лісу. Антоничеве село часто-густо прагне перелитися в Сад – або прямо в Ліс: «на схилі гір, неначе лата, пришите до лісів село». А вже Сад – і поготів лагідне й радісне обличчя лісу. Його

молодший, менш грізний, більш усмішливий брат.

Різні рівні символічності Антоничевого лісу відтворюють і загальну еволюцію його поезії. Перша книжка, «Привітання життя», ще втілює, сказати б, «особистий ліс» Антонича. Гімназійні спогади про рідні місця: «Запах води плив, гори нагадував й ліс» («Зелена елегія»). Ліс дитинства набуває виразної портретності в наступній книжці «Три перстені»: «Дрижать ялиці в вітру лапах», «течуть униз краплини шуму, немов з гарячих пнів смола. Сповитий в зелень і задуму, п'є олень воду з джерела». Але вже тут крізь ліс біографічний, ліс елегійний почнуть проглядати значно архаїчніші шари: ліс міфологічний, що сягає «в прапервісний природи морок».

Саме цей прапервісний ліс виповнить книжку «Зелена Євангелія». А книжка ця перетворить Антонича з поета талановитого, але цілком порівнянного з іншими «співцями Карпат», на унікального візіонера язичництва. Реставратора найглибинніших надр української, загальнослов'янської і навіть індоєвропейської міфосвідомості.

Міфологія народів світу (слов'янська зокрема) знає образ лісу від сивої давнини. Порівняно з нивою, пасовищем, тим більше селом, ліс – місце і більш дике, і більш можновладне. І більш небезпечне, і більш священне. Там живуть духи стихій, магічні володарі звірів. Туди відходять після смерті душі мертвих: одна з найархаїчніших форм поховального обряду полягала в тому, що тіло небіжчика залишали в лісі. Ліс лежить за межами обжитого, окультуреного Космосу – це пограниччя Хаосу, якщо не саме його царство. До лісу українські замовляння відсилають трясовиці й змій, напасті й біди. Ліс населений найдавнішою демонологією: лісовик і лісові мавки культурологічно давніші від біса; Баба Яга походить ще від жіночого божества матріархату, богині-шаманки, повелительки звірів і мертвих.

Відхід до лісу, поїздка крізь ліс, зустріч у лісі назавжди залишаться в людській культурі сюжетом про вирішальне випробування людини. Ці ситуації відтворюють «відхід у ліс» – елемент обряду посвяти («ініціації»), через який проходив кожний член роду, стаючи дорослим. А оскільки сам обряд зображував смерть колишньої людини і воскресіння-народження людини нової, то й сам ліс ставав символом одночасово смерті і чудесного відродження.

Антоничів ліс певною мірою символічний, а з кожною наступною книгою – і все більш містеріальний. Лише недосвідчений читач здатний милуватися лісовими краєвидами Антонича як малюнками з натури, ба навіть малюнками з уяви. Чи не кожна деталь тут, попри свою фактурність, не «зображує», а символізує. Не всяке дерево, наприклад, допущене до цього лісу, а лише символічні: дуб, липа, явір, бук... Не всякий звір, тварина або плазун, а звір-міфознак: лис, олень, бик (вельми схожий тут на доісторичні символи потуги – зубра або «буй-тура»), змія... Не всяка година доби, а наймагічніша: ніч, полудень, або пограниччя дня і ночі – захід сонця, схід місяця.

Орнаментально-магічні і закони, згідно з якими сплітаються між собою окремі «лісові знаки». Помічено, що людина в Антоничевому лісі легко перетворюється на звіра, на рослину або камінь. Однак і зворотне відбувається так само легко. Якщо хлопці в цьому просторі – «джмелі на луках», дівчата – «хміль весняний» або «квіт», закохані – «два голуби», які «співзвучно й тужно затріпочуть», а сам поет – «звіря», «лис», – то дерева тут читають, корови моляться, липа грає на кларнеті.

Далі – більше. Звуки в цьому лісі мають колір, зате колір звучить. Запах може стати дотиком, а дотик звуком. Невидиме видно передусім, а звично помітне поглинається або перетворюється нічною пітьмою, полудневим

digitized by ukrbiblioteka.org

маревом або призахідним полум'ям. Абстрактні поняття пульсують ярою кров'ю, відчуваються на дотик (такими є зростання, народження, смерть, туга, ляк, захват, шал і т.д.). Конкретні ж предмети розріджуються до повної фантастики.

Це не примха Антонича і навіть не чисто індивідуальна особливість його стилю. Саме таким, згідно з міфом, і є стан буття у найбільш переломні його моменти: коли стають на двобій сили Хаосу і сили Космосу. Смерть і життя. Розпад і новий устрій світу. Причому Хаос загрожує Космосові розпорошенням на роз'єднані форми і – в той же самий час – мобілізує життєві, плодющі потенції Космосу, «омолоджує» його в цій боротьбі.

Звідси поєднання ляку й захвату, з яким сприймається Антоничів ліс. Звідси ж і синтез «розсипаного» зображення (навіть граматично кожен рядок, будь-який образ прагнуть тут бути самостійними) з нашим читацьким відчуттям того, що все суще в цьому «неготовому» бутті якось взаємопов'язане. Не логічно, не причинно-наслідково, а «дологічно» (Л.Леві-Брюль): через співучасть у єдиній світовій містерії.

Ось чому перші християнські (але й перші радянські) рецензенти Антонича абсолютно даремно угледіли в язичницькому лісі поета лише біологізм, стихію та емоцію. Антоничів епіграф до «Зеленої євангелії» («Із всіх явищ найдивніше явище – існування») свідчив зовсім не про «натуралістичну свідомість», а якраз навпаки: про свідомість суціль символічну. Існування тут – не факт, а явище, і не просто явище, а диво: таємниця, космічний «обряд буття». Разом з тим ніхто з тих критиків не звернув уваги на разючу невідповідність: «дика» природа у Антонича постійно асоціюється з явищами культури.

Місяць тут ковалі перековують на підкови; сонце – таріль і годинник, але й хмари – гучні тарелі. Ніч – колесо, що його котить вітер, а вечір платить дневі червінцем зорі. Нічні голоси лісу – не просто пісня, але й концерт зі складною партитурою труб, скрипок, флейт... І щойно ми зануримось у, здавалося б, чисту емоцію, чи то буде «темний ляк», чи «екстазний шал», – як вірші видобувають нас із неї і раптом дають «формулу екстази» – чітку й афористичну. «В час, коли найтонша, роздерти вглиб свідомості запону» – може закликати лише той, хто сам аж ніяк не роздер у цю мить свою свідомість. «Де поза роздумом чуття провалля... незрозуміла мова вір прадавніх нас оточить», – сказано якраз мовою дуже й дуже зрозумілою.

Тому не варто оманюватися. Коли поет, у свою чергу, бачить себе лисом, птахом, змієм, каменем чи вугіллям, коли він вгрузає корінням у землю чи то заростає листям, мов кущ, – він небагато чим «людським» поступається. Адже цей лис уже був «людинолисом», камінь – «людинокаменем», кущ – «людинокущем».

Антоничева «лісова» образність доводить щонайменше дві речі. Першу: природа у Антонича не так «біологічна», як саме людська – хоча б тому, що символічна і міфологічна. І друге: все-таки «бездомішкове» міфологічне мислення сучасній людині (навіть карпатському лемкові) вже недоступне. Вона може тільки «пережити» міф – але не жити ним. Що добре видно і на іншій ділянці Антоничевого художнього простору: в його Селі.

Село Антонича також підсвічене пам'яттю тисячоліть, і всі його прикмети теж заломлюються крізь цю пам'ять. Хоча – не всякі сільські прикмети до Антоничевого світу допускаються.

Наприклад, його Село мало «соціологічне». Йдеться, само собою, не про «відтворення класової боротьби» і не про «розшарування селянства у Західній Україні 1930-х років». Таких вимог тепер, слава Богу, ніхто не поставить. Проте інші запитання існують. Чим, наприклад, пояснити, що Село

у Антонича, за нечисленними винятками, не оре? Не сіє? Не косить? Не пече хліба? Навіть корови блукають тут немов самі по собі, не відаючи ні пастуха, ні господарки-доярки. Або ж прогалина ще більш помітна: чому з міфо-язичницьких вірувань повністю «зник» у Антонича культ предків? Поховальні обряди? Колядування як прихід прадідів, гостей з того світу?..

І знову простежується знайома закономірність. Чим більш рання Антоничева книжка, тим «біографічніше» його село, і так само тим «соціологічніше» (як «географічніший» його ліс). Мало хто з тих, хто писав про Антонича «на цьому березі», в 60-70 роках, – не цитував рядків із «Трьох перстенів»: про змучених працею селян, які просять у Бога «на хліб, на сіль і на сивуху». Антонич справді жалів цих людей. Але скільки таких рядків ми наберемо у Антонича в цілому? І чи багато їх у пізніших книжках?

Антонич дедалі рішучіше віддає перевагу міфології над соціологією. І ситуації з людського життя обирає саме такі, що стоять на грані між «побутом» і містерією: ярмарок, весілля, похорон. Причому і те, і друге, і третє взято радше в плані космічному, аніж соціальному. Ярмарок у Антонича, наприклад, не місце звичайної, «господарської» торгівлі, а місце, де продають сонце. Діє та сама логіка, що й у суцільно залитому сонцем «Сорочинському ярмарку» Миколи Гоголя. Всякий ярмарок – свято життя та його щедрого достатку, «день» буття; він і має бути позначений сонячною символікою.

А як же з культом предків? Тут ситуація інша. Культ предків та обряди, пов'язані з ним (поховальні, поминальні, колядні, ворожильні) – це, як показали історики культури, перший місток людини від міфу космогонічного до міфу родового, тобто вже власне соціального. Далі стародавня язичницька космогонія переходить в етику. Ось перед цим містком від Космосу до Соціуму Антонич і затримує крок.

Характерно: та сама логіка пояснює і професії Антоничевих сільських персонажів. З усіх сільських занять найчастіше в його світі згадуються ремесла. Втім, і ремесла переважно обираються ті, які й донині ближче стоять до магії, до сотворення речі яко «сотворення світу». Та й тут іде відбір. Антоничеві теслі споруджують храм охочіше, аніж стіл, а стіл – імовірніше, аніж вориння (загорожу). Принцип зрозумілий. Чим символічніший, сакральніший предмет, тим швидше візьмуться його виготовляти Антоничеві майстри-маги. Якщо вже тесати сани, то не прості, а срібні, щоб їхала ними Ясна Пані – Божа Мати...

Так що селян Антонич жаліє не дуже часто – не через брак сердечності, а тому ж, чому не подоба жаліти Іллю Муромця або Микулу Селяниновича за їхні труди. Самі ж ці труди ще напівмагічні... А етичних норм села митець не відтворює не через абстрактну нелюбов до етики. А через те, що магія давніша від етики: вона ще «доетична». І саме «прапервинні» взаємовідносини людини і світу ваблять Антонича.

Ще одним міфологічним простором у світі Антонича є Місто – від «Мурашника» в першій книжці «Привітання життя» до посмертно виданої книжки «Ротації».

Місто за ступенем символічності також багаторівневе. Є в нього рівень конкретний, географічний: місто Львів. Є рівень вищий: львівський «культурологічний краєвид» немов підсумовує аналогічні краєвиди Ваймара, Варшави, Праги, Відня – стародавніх центрів європейської культури. Сама «міська оптика» Антонича також спирається на впливові художні традиції європейської урбаністики, від імпресіонізму до сюрреалізму. Проте найвищий (або найглибший) рівень – це Місто-міф.

digitized by ukrbiblioteka.org

Для глибокої архаїки всяке земне місто мислилося відбиттям свого прототипа та істинно реального взірця – міста небесного. Вавілонські міста вважалися «двійниками» сузір'їв. Їхній план був відкритий людині богами уві сні. Згідно Біблії, Бог на початку часів сотворив небесний Єрусалим, накресливши його «на долонях Своїх» (як скаже пророк Ісайя). Тому місто – це ще й модель раю. Недаремно і в язичницьких міфах, і в християнських видіннях, і в ренесансних утопіях рай нерідко постає у вигляді чудесного Міста.

Втім, і поцейбічне, земне місто є для архаїчного мислення віссю світу – центральною віссю, яка пов'язує верхню, середню і нижчу зони світобудови: Небо, Землю і «преісподняя землі». Інакше кажучи, це вертикальний канал космічного зв'язку всього сущого. Але й по горизонталі Місто є центром світу, а значить – це осереддя священної сили. Концентричне планування стародавніх міст недаремно перегукується з концентричною ж «топографією» магічних замовлянь: море – на ньому острів – на ньому гора – на ній священний камінь-вівтар – при ньому володар стихій, що допомагає від хвороб та бід. Місто – свого роду кам'яне замовляння і оберіг наших далеких предків.

Лише одне місто у Антонича цілком відповідає «райському місту» стародавніх людей – «неземний царгород – Чаргород над заливом». У ньому, як і в раю, «тече дванадцять рік»; у ньому на варті стоїть сама повітряна стихія – «вітрів дозорець»; його хранить незримий магічний «музики білий мур»; у ньому дружно мешкають «достойний лев, слаба людина й вірні зорі». Знаменною є назва цього вірша: «Чаргород, або як народжуються міти».

Всі інші лики і втілення міста можуть лише наближатися до свого вічного прототипу. Так, при заході сонця «монументальний краєвид» Львова відступає з побутової конкретики в сяйливі височіні та в сутінкову далину міфу: «Герої сходять з п'єдесталів, сиплються з пузонів іскри, і сонце на гарматі, й прапори з музеїв у вогні, і леви з прапорів рядами йдуть маєстатично містом, і їде мармуровий вождь на кучерявому коні». Те ж саме вібувається у «Площі янголів»: «Коли з наказу ночі стануть веретена» завмерлих фабрик-ткалень, «господар міста – лев, що спить під арсеналом, підводиться поволі, йде в пустиню площ».

Однак нічне (найчастіше) місто Антонича – це не місце, де «народжуються міти». Вірніше, це – місце, де народжується «міт» особливий: він будить тугу і навіть «стародавній жах».

Справа в тому, що в цьому місті ми не знайдемо ні священного центру, ні світової осі, ні трьох зон світобудови, сполучених між собою. Нічгород Антонича – децентралізований «мурашник», що розпався на окремі предмети і постає в невірному світінні ліхтарів, у сполохах автомобільних фар, у зламах пітьми. На кожному кроці тут зустрічається смерть. Від самогубства закоханих («Балада про блакитну смерть») – до цвинтаря автомобілів («Мертві авта»). Від уже готової «шовкової кулі горлорізів» – до глобального і тотального Апокаліпсису : «Гримить підземний лоскіт здаля, вдаряє в мури буря дзвонів, і місто котиться в провалля під лопіт крил і мегафонів» («Кінець світу»).

Над цим містом царює – і загадково ним володарить – місяць. Причому також особливий. Він миє обличчя в'язнів «синім і холодним сяйвом». Він – «білий птах натхнення злого». Він – «розп'ятий на антенах» і «рудий лоб обмотав шматками міді».

Щоб зрозуміти роль місяця у Антонича, знов доведеться зазирнути «у дно» міфу та фольклору. В українських замовляннях місяць – «нічне сонце», «князь» ночі. А ніч – це «потойбічний» день, «день навпаки». Але й простір мертвих – це протилежний, «інший» стосовно живих світ. Тому місяць – це і сонце мертвих. З їхнього магічного світу він приносить свої чаклунські

– лікувальні та ясновидчі – властивості. Проте дволикі, амбівалентні чари місяця можуть бути й небезпечними, бо нічне царство – це «другий берег» упорядкованого людського Космосу. Володіння Хаосу, який ще не відає ні людської етики, ні – взагалі – розмежування добра і зла.

Але Хаос (за уявленнями стародавніх людей) лежить не тільки поза Космосом-простором. Точнісінько так само він розташований і поза Космосом-упорядкованим часом: до «початку часів» і після їх кінця. Так вибудовується ланцюг уподібнень: царина Хаосу – царина «сплутаного», або скасованого, або «навиворітного» часу і простору – царина мертвих – царина ночі. І, таким чином, нічне місто Антонича стає водночас «допотопною», доісторичною «камінною пущею»: «Живуть під містом, наче у казках, кити, дельфіни і тритони в густій і чорній, мов смола, воді, в страшних пивницях сто, примарні папороті, грифи і затоплені комети й дзвони. – О пущо з каменю, коли тебе змете новий потоп?» («Сурми останнього дня»).

І воно ж стає містом «кінця світу», Апокаліпсису, вторгнення мертвих у світ живих. Тепер нам зрозуміліше, чому таке дволике місто Антонича. Денне і нічне. Сонячне і місячне. Радісне і страшне. Одним своїм боком воно тяжіє до Чаргорода, міфологічного рай-города, що лежить у до-історії: у ранковому, сяючому, гармонійному початку буття. Другим – і найрізкіше виявленим – боком воно поринає в такий же міфологічний Нічгород: у нічний хаос після-історії, кінця буття, розпаду всіх і всяких моральних норм і міжлюдських зв'язків.

Характерним є те, які саме міські ситуації потрапляють до поля зору Антонича. Соціальні? Їх практично немає. «Верблі по казармах» вояків? Вони виявляються «бубном ранку», «круглим сонцем», це, виявляється, «прикази радісні й крилаті нестримних перемог, осяяних оман». Тюрми? Вони теж не так соціальні інституції, як матеріалізований простір неволі, загальної байдужості, смерті: «Спротив розбився безсило об мур, ніч залила камеру вщерть. Виповз із темряви чорний щур – смерть» («Остання ніч»). Трудові, робочі ситуації? Їх також дуже мало. «Дівчата від станків», наприклад, з'являються у віршах лише тоді, коли «вертаються додому і мріють в сласних снах»; «робітник в блузі, наче блиск пожеж» – це не робітник, а західне сонце. З другого боку, і «антибуржуазні» пасажі Антонича, що їх з таким ентузіазмом ще недавно було цитовано нашою критикою, також мають досить далекий стосунок до соціології. Читаємо: «Церкви, цукерні, біржі – духові і тілу. Для зір і для монет», – і готові вже повірити, що це Антонич «викриває» буржуазне місто. Почасти воно й так. Але тільки в тому сенсі, що Антонич показує неістинність механічного, утилітарного, «рахункового» життя («коли міщанський бог» – підряд, через кому, – «рахує зорі, душі і монети»).

Ось тому й типові міські ситуації, міські деталі у Антонича завжди є вивернутими, знеціненими, позбавленими сенсу уламками священних діянь. Найважливіших людських обрядів. Найсимволічніших речей.

Вулична катеринка була колись не органчиком, а справжнім органом, – музикою меси. Корчма у «світі недійсному» – трагічна пародія на родове застілля: ритуал єднання роду. П'яний плач «горлорізів» ї «касопорців»-зломщиків – профановане таїнство сповіді («знічев'я плачуть горлорізи і сповідаються горілці»). Лотерея з папугою – спустошена травестія стародавнього вивідування долі. Навіть запах міського бензину дурманить, ніби слабка пам'ятка про пахкі речовини, вживані колись із ритуальною метою.

Апогей цієї профанації священного – сценка на міській площі («Весна»). Один тільки раз змирщене сучасне місто у Антонича цілком вкладається у модель міста-міфу. Але як іронічно (хоча й незлобиво) змальовує Антонич їхній позірний збіг! Магічний круг-оберіг міста зробився круговертю,

digitized by ukrbiblioteka.org

«каруселлю летючих площ». У центрі його не святилище, не вівтар, а полісмен, «капельмейстер авт». І функцію жрецького жезла, цього варіанту світової осі, спрямованого від землі до піднебесся, виконує «полісменська палка».

Воістину перед нами «недійсний світ». Він виповнений уламками тисячолітніх міфів і символів, але вони в ньому не діють, оскільки сам цей світ уже не відчуває священності та взаємопов'язаності всіх елементів буття.

*

Отже, новітню «рахункову» цивілізацію Антонич не приймає. А новітню історію? Які взагалі стосунки Антонича з історією?

Це питання нерідко підмінялося іншим: як ставився Антонич до сучасної йому політики? Відповідь коротка: ніяк. На «аполітичність» Антонича вказували вже найперші його рецензенти. Таким він лишався до кінця своїх днів, твердо заявляючи: «Я не мандолініст ніякого гурта». Чим, зрозуміла річ, дратував різні тодішні та прийдешні «гурти», провокуючи їх на відповідні соціальні оцінки. Не забудемо до того ж, що оцінки завжди давалися в певному – так само соціальному – контексті. А нерідко просто диктувалися тактичними міркуваннями моменту. Наприклад, перші публікації поетичної спадщини Антонича в радянській Україні не могли б побачити світ, якби у вступних статтях не наголошувались обов'язкові «номенклатурні» чесноти: оптимізм, співчуття простому людові й ненависть до обивателів – або ж не критикувалися «окремі хиби» поета.

Номенклатурні міркування відійшли, але проблема залишилась. «Гуртовий» її аспект сьогодні можна проминути. Проминути ж Антоничеве ставлення до історії не можна: надто багато воно визначає в його творчому світі.

Концентровану відповідь на «виклик історії» містять дві поезії Антонича, які в радянських передмовах згадувались обов'язково. Одна – як максимально «правильна». Друга – як та сама «окрема помилка», промовчати про яку було ідеологічно неможливо. Перша – «Слово про чорний полк» – присвячена абіссинському опорові інвазії італійського фашизму. Друга – «Слово про Альказар», завершальна частина диптиху «Слово про золотий полк» – навіяна епізодом громадянської війни в Іспанії, затятими боями за фортецю Альказар (причому події зображено аж ніяк не очима республіканців).

Щоправда, оцінка «Слова про Альказар» зазнавала змін. Спочатку воно правило за сухе дерево в саду Антоничевої поезії. Згодом акцент перейшов на протест проти братогубства, взагалі – проти воєнного безуму. Що є, те є: жахів кровопролиття у «Слові про Альказар» задосить: «трава колюча – ворса на кожухах скель, слизька від крови», «лежать покошені тіла – рясні джерела з них булькочуть, джерела струменів червоних». Але хіба менше жахів у «Слові про чорний полк»? Їх навіть більше: «у черепах почавлених булькочуть мозки, як олива жовта», «слизька смертельна піна з уст, розтерзаних гарматним поцілунком», «хриплять горлянки глухо, і мерзка ядуха пальці криво корчить...»

Збентежити критиків мусило б і саме місце двох «Слів» у «Книзі Лева». А включені вони обидва в єдиний цикл. Туди ж увійшли й інші поезії, адресовані «усім, що з пристрастю цілують сестру-смерть на бойовищах», кому «у серці, мов зоря, застрягла біла куля».

Тобто, виходить, що вірші циклізуються не політично (або далеко не тільки політично). Хто ж адресати циклу, ці «всі»?Це і розстріляні у грудні 1934 р. українські письменники – жертви сталінського терору. Це й загиблі у війні проти іноземного фашизму. І загиблі під час громадянської війни від

рук співвітчизників. І загиблі взагалі, невідомо від чиїх рук, – відомо тільки, що про них «телефонує з поля бою янгол перемоги». І «наші», що тріумфально входять у місто – от тільки місто принципово не назване, а «наші» не розшифровані. І навіть те, що над містом «у куряві на синім небі сяє майбутньої Республіки планета» (також улюблена цитата радянських видань), не робить цю республіку менш узагальненою.

Що ж дало поетові можливість циклізувати такі різні вірші – без того, щоб цикл викликав у читачів почуття політичної нетактовності? (А такого почуття він не викликає). А якраз те саме, що й споріднює всі ці вірші. Вони – не про «політику». Точніше, «політика» – їхній зовнішній, ледве накреслений (з підказом заголовків) шар... Але якщо не про політику, то про що ж вони? Про героїку. З них і близьких до них поезій (навіть таких, приурочених до конкретних історичних подій, як «Крутянська пісня» або «Листопад», що лишилися поза збірками) складається ще один поетичний міф: міф про Велику Битву. І не лише в «Книзі Лева», але й повсюди у Антонича в переживанні цієї міфобитви сусідять священний жах – і священний захват. Катастрофізм – і непереможність. А головне: незмінним лишається вселенський розмах цієї битви, хоч би до яких «земних» перипетій вона була приурочена.

Історія віднаходить доступ у лірику Антонича лише крізь браму міфології.

Первісно міфомотив битви означав космічну «війну богів»: сил Хаосу і Космосу. Відтак він переходить у героїчний епос, де «заземлюється»: божественні персонажі стають людьми (хоч і людьми надзвичайними); місце дії переноситься з небесних висот на землю (хоч на землю умовну, легендарну). Відбувається (за формулою Є.М.Мелетинського) звуження космічних масштабів до соціальних, а одвічні магічні властивості героя перетворюються на бойовий «нестрим».

На цій пограничній смузі між історією та міфом, між земними координатами і космічним пафосом битви саме й перебуває «героїчний цикл» Антонича. Ближче, до власне історії Антонич іти не хоче. Там уже починається щось чуже його поетичному світові – політика.

Тому марно запитувати: чиїх «бійців незламно вірних» оспівує «зухвала пісня» («Слово про золотий полк»)? Важливе тільки те, що бійці – «незламно вірні», а слово цієї пісні – «вогнепальне». А ще важливіше те, що й битва, і пісня про неї овіяні «вищим вітром» міфологічної епохи, протиставленої «віку володіння букви і пожитку», «здрібнілому віку» неіснуючих і неістотних цінностей: «хитрих передбачень», «кволого розпачу», «гнучкої ліри». Тим самим «Слово» Антонича аналогічне «Слову про Ігорів полк», де перемога Ігоря – перемога не власне історична, а й міфологічна. Адже і в тому «Слові» крізь видиму «історичність» приховано мерехтить міф про «сонячного героя».

Героїку «Слова про Ігорів полк» принципово не можна ні адекватно зрозуміти, ні «дезавуювати», звіряючи її з реальною політикою Київської Русі. К.Маркс угледів у «Слові» заклик до єднання князів перед чужинною навалою. О.Сулейменов прочитав «Слово» очима історичного Степу і знайшов у ньому віроломний, здійснений з порушенням угод і самої архаїчної етики, похід проти сватів-половців. Обидва підходи невірні. І не тому, що неісторичні, а якраз саме тому, що надто історичні. А «Слово про Ігорів полк» подібного історизму не допускає.

Досить підставити до Антоничевої Битви точні відомості, адреси, імена, а тим паче партії, ідеології, доктрини, – і ми здобудемо всі підстави звинуватити поета в тих або інших «мінусах». Але здійснити це в принципі неможливо: Антоничів міфосвіт цього не дозволяє.

digitized by ukrbiblioteka.org

*

Проте історія все ж наздоганяла поета. Причому в його ж коронній царині – «екстази» й міфу. Політичні реалії свого часу Антонич обминув без особливих складнощів. Обминути християнську традицію він не міг і не хотів.

Ідеться не лише про книжку «Велика гармонія». Вся Антоничева творчість – драматичне зіткнення «поганського» міфу з християнським світовідчуванням.

Християнство – це передусім особа. Особиста – неповторна – душа. Особиста – унікальна – біографія. І тому християнство – це завжди і всюди історія. Історичний шлях, а не природний круговорот. Блискуче-точно зауважив М.Еліаде: історія-шлях починається з «особистого Бога». Бога-особистості (не просто людиноподібного втілення природних стихій). Але й Людини, яка здатна, зобов'язана, жадає спілкуватися з Божеством так само особисто (не лише в колективному, багаторазово повторюваному ритуалі). Щойно постає цей особистий діалог, як негайно, неминуче й необоротно, кожна подія людської історії робиться єдиною в своєму роді «реплікою» Бога. Репліка може бути батьківськи-напутливою, гнівною, підбадьорливою. Чого вона не може, так це просто ритуально повторюватись.

Так нове уявлення про історію як особистий діалог Бога з Людиною оформилось у Старому Заповіті і відтак осінило собою християнську культуру. А вже наслідком стало все, що ця культура відкрила і утвердила у внутрішньому світі людини. Для початку – сам цей внутрішній світ, якого язичництво зглибока ще не знає і через те зсередини описати не вміє: досить порівняти з давньогрецькою трагедією християнську містеріальну драму або міракль. Або сповідь, щоденник – літературні жанри, для язичництва немислимі, зате такі поширені в «нову еру», від блаженного Августина і Петрарки до того ж таки Антонича (особливо в ліриці поза збірками). Далі: совість і, взагалі, підвищена, загострена чутливість на «гріх». Чи була совість у стародавніх греків? – напівжартома запитував еллініст В.Ярхо. Відповідь самоочевидна: не було. Не могло бути – ні у греків, ні у скіфів, ні у русичів до хрещення Русі.

Чи не можна, однак, примирити християнство з язичництвом на чомусь спільному? Стосовно Антонича – на екстазі. Тому самому, який зарівно панує в таких полярно протилежних книжках, як «Зелена євангелія» і «Велика гармонія».

Справді, «Велика гармонія» повна екстатичної музикальності, екстатичної напруженості, екстатичного вживання в небо і «занебо». Назви її поезій, почерпнуті з церковних гімнів і псалмів, писані врочисто-таємничою латиною, самі звучать «формулою екстази». Без сумніву, в поезіях відчутний і вплив Р.-М.Рільке (Антонич, до речі, його перекладав). Але й ширше: школа візіонерської поезії Європи, від середньовічних містиків і св.Терези Авільської – через релігійний досвід контрреформації та барокко, через патетичні переспіви псалмів, такі популярні навіть у глухуватому до всього «горнього» XVIII столітті, – і далі, аж до метефізики Клоделя або Гопкінса. Українська ж література веде свою генеалогію такої традиції ще від славетного «Слова про закон і благодать» митрополита Іларіона.

Отже, чи не «екстаза» є спільним знаменником поганської та християнської ліній у творчості Антонича?

Там – найімовірніше, так. У канонічному ж християнстві – ні. Екстаз у ньому (без сумніву, успадкувавши багато що з містерій пізнього язичництва) грунтується на інших основах.

Ось зразок християнського екстазу на одному полюсі – великопісний

покаянний канон: «Воспом'яни, окаянний человіче, како лжам, клеветам, разбою, немощем, лютим звірем, гріхов ради порабощен єси; душа моя грішная, того лі восхотіла єси? «Трепещут ми уди, всеми бо сотворих вину: очима взираяй, ушима слишай, язиком злая глаголяй, всего себе геєнні предаяй; душа моя грішная, сего лі восхотіла єси?» А ось екстаз на другому полюсі – великодні стихири: «Пасха! Радостію друг друга обимем! О Пасха! ізбавленіє скорби: ібо із гроба днесь, яко от чертога, возсіяв Христос(...) Воскресенія день! і просвітимся торжеством, і друг друга обимем! Рцем: братіє! і ненавидящим нас простим вся воскресенієм(...)».

Контраст цей сам по собі показовий. Полюс захвату без полюсу страдницької «недостойності», який його доповнює, для християнства неможливий: він ввергнув би людину в самовпевнену і самодостатню гординю. Полярність християнського екстазу випливає, як бачимо, з його «полум'яної етики». Позаетичним, «позаблагим» (М.Цвєтаєва), поза добром і злом сущим такий екстаз бути не може. Так само не може він – навіть у пориванні «за межі» – виключити з круговиду «я» інших людей, «ближнього», «брата твого». Ані у варіанті покаянному («Почто убогаго обидеши, мзду наємничу удержуєши, брата твоєго не любиши?..»). Ані у варіанті святочному.

Етичний підхід до екстазу змушував подвижників (хоча б Іоанна Ліствичника) постійно нагадувати, як необхідно розрізняти «захват духовний», що йде від Бога, – і «захват»-принаду для гордині, спокусу самовільного перенапруження духу.

По-різному співвідносяться обидва екстази і з історією. Язичницький екстаз її вимикає. Скасовує минуле як людини, так і роду. Невипадково підвищено екстатичні всі обряди «стирання» старого часу на його границі з часом новим (ритуали кожного Нового року, нового аграрного сезону, нового вікового та родинно-соціального статусу людини тощо)... Екстаз християнський історію собою вінчає. І «малу історію» окремої особи: історію подоланих помилок, спокутуваних гріхопадінь. І «велику історію» всього людства: як у перспективі вічного райського екстазу, так і в щорічному великодньому переживанні «раю на землі».

Антоничева «екстаза» повертає еволюцію європейської містики назад. У його екстатичних строфах море для Бога «грає осяйний, , палкий псалом», «вітер громові, лункі пісні співа», «ліс розказує чудову, дивну, тиху повість». Перед нами Бог романтиків-пантеїстів. А ось Бог давньогрецьких платоніків: «Ти не скрегіт і не дисонанс, Ти акорд дзвінкодзвонний, єдина гармонія світа». Ще далі – «щаблями пройденими» ми занурюємося у старозавітний екстаз першого розділу «Книги Лева», в «палючу ніч пророків», де «ніч – мов Біблія червона й чорна». При цьому і біблійний світ, яросно-щедрий на візії, повернутий Антоничем назад: до язичницьких праджерел.

Так, наприклад, пророк Йона у Біблії – передусім проповідник покаяння, викривач нечестивого міста Ніневії. Лише короткий епізод відведено у Біблії мандрам Йони в череві чудо-риби – безсумнівний релікт язичницьких міфів про героя, тимчасово поглинутого потворою. Який же епізод обирає для переспіву Антонич? Звичайно, саме цей. Його Йона також проповідує, але не людям, а морським рибам і гадам. І, природно, не про гріхи та покаяння, а про Бога-велителя стихій: «Це Той, що створює й винищує світи...»; «це Той, що із долоні кидає вітри...»; «це Той, що сонце звільнює від ночі криг...»

Коротше, це Той, хто в іншій біблійній книзі говорить з Йовом, який вимагає відповіді: чи є на світі Божа справедливість?Замість відповіді етичної Бог дає відповідь космогонічну: показує Йову космічний обшир, і зокрема потвор Бегемота й Левіафана як зриме втілення таємниць буття – несповідимих, таких, що не піддаються моральним людським оцінкам...

digitized by ukrbiblioteka.org

Глибоко архаїчна вставка, – коментують цей фрагмент вчені-біблеїсти. Тим-то й притягальна вона для Антонича, – могли б відгукнутися вчені-антоничезнавці.Християнський або навіть старозавітний Бог історії, Бог етики поступається у нього місцем прадавньому, доетичному Богові космогонії.

Проте сам Антонич живе в іншій ері. Не можна зробити невидимим те, що було раз побачене, – афористично сказав Б.Брехт. Безмаль дві тисячі років європейська душа і культура «бачила» християнство. Зробити його невидимим для людини цієї культури вже неможливо. Залишається спокуса «неоязичницького» християнства. Але йому також не дано втамувати тривогу душі, яка усвідомлює, що означає ця спокуса в християнських духовних вимірах. В палкі псалми «Великої гармонії» помалу вплітається «солодка пісня», що її співає небезпечний голос, «шепіт, повен туги, болю, ляку»: «Ходи, ходи – тут розкіш жде, шалена та гаряча...»; «прийми, прийми поета бунту, розкоші й розлуки...» (Apage satanas!). І на відповідь – нещадно-розпачливий вигук поета: «...Передчасна радість є моя, і нетривала, і оманська, бо раптом розум зашепоче, мов змія: «твоя любов була поганська» («Advocatus diaboli»).

Єдиний шанс подолати цю роздвоєність, перебороти незнищенність етики полягав у тому, щоб хоч поетично вирушити туди, де ні історії, ні етики справді ще немає: в «незнищенність матерії». До пралісу першобуття, в долюдське існування планет, мінералів, рослин, тварин.

Наївні хвалителі оптимізму Антоничевої «Зеленої євангелії» забувають: на її дні таїться глухий біль від іншої, нереалізованої «великої гармонії». «Зелена» гармонія виявилася легше досяжною, грузька сконденсована енергія доісторичного «біосу» – більш стерпною, аніж християнський «етос» і «хронос». Особиста відповідальність і особиста путь крізь історію до Бога – «я співав боготворення тіла та благав Його: визволь мене від душі...». Рідко коли вся півтисячолітня новоєвропейська поезія висловлювалась так прямо і так страшно про болючий тягар духовності.

Визволитися від душі не вдавалося. В чомусь екзистенціальна драма Антонича перегукується тут із драмою Ф.Гарсія Лорки. І той, і другий були наділені феноменальним міфо-чуттям і, що важливіше, – міфопочуттям. І той, і другий заглибились у міфологічний прасвіт майже до межі, яка тільки приступна сучасному митцеві. І той, і другий відтворили той самий розлам свідомості, яка переживає зіткнення історії та міфу.

Позаісторична людина з архаїчної, «природної», фольклорної культури робить крок в історичне існування. Язичницька модель буття як надособистого космічного круговороту і християнська модель буття як особистого історичного шляху не синтезувалися ні у Лорки, ні у Антонича. Тому що вони й не могли синтезуватися. Кровоточивий розрив між ними і є «свідоцтвом істини», що його обидва поети несуть світові. І в тому ж свідоцтві, в його мужності та відвертості, в самозреченні його носіїв захована надія на продовження пошуку. А надія, – казав сам Антонич, – то є «дочка Бога».

Людині нашого століття нікуди вже не подітися від історії. Але в цьому ж столітті, в радіоактивному промінні Хіросими й Чорнобиля ми вочевидь побачили й дещо інше. А саме: історія також приречена, якщо вона не вкорінена у вічності.

Міфотворчість Антонича, отже, має великий і далеко не суто літературний смисл. «Зелена утопія» виявилась історично й духовно нездійсненною. Але погляд з точки зору вічності, яким Антонич бачить кожен порух душі, кожну подію життя – цей погляд нам саме й належить засвоювати в майбутньому. Якщо ми хочемо, щоб воно, це майбутнє, відбулося.

Сімферополь.

Михайло МОСКАЛЕНКО

ПРО АНТОНИЧА, І НЕ ТІЛЬКИ ПРО НЬОГО

Запропонована нині читачам «Сучасності» повна публікація незавершеного роману Б.-І.Антонича «На другому березі» здійснюється вперше за авторським автографом, який зберігається у відділі рукописів [фонд 10, од. зб. 62] Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника АН України. Публікацію підготувала співробітник цієї бібліотеки Лариса Головата.

Два фрагменти з роману «На другому березі» були відомі читачам і раніше – за пряшівським [1966], нью-йоркським [1967] та київським [1967] виданнями творів Б.-І.Антонича. Проте цілість авторського задуму стане зрозумілою лише тепер, коли побачать світ усі відомі розділи роману та однойменна повість, яка входить до його складу: написана від імені одного з головних персонажів, Марка Мартовича, вона править за своєрідний лірико-філософський фінал твору. Вперше роман «На другому березі» проаналізував, базуючись на неопублікованих тоді рукописах, доктор філологічних наук М.М.Ільницький у монографії «Богдан-Ігор Антонич» [1991]; тепер і сам роман, надзвичайно важливий для розуміння творчості Б.-І. Антонича в цілому, стане набутком широкої читацької громадськості.

Київське видавництво «Дніпро» підготувало до друку перше повне видання доробку Б.-І. Антонича, що має найвичерпніше охопити всі жанри його творчості (упорядник Л.Головата). Як редактор цього видання, можу стисло повідомити про його склад. 1) До розділу поезії, крім відомих шести його книжок та віршів різних років, знаних із попередніх видань, мають увійти кілька десятків віршів та поетичних фрагментів, що досі не друкувалися або ж побачили світ у нині важкодоступній львівській періодиці 30-х років. 2) Поетичні переклади – з А.Мільєна, В.Белзи, Я. Врхліцького, Г. Фальке, Р.-М. Рільке. 3) Дві редакції лібретто «Довбуш» (друга, пізніша, досі була відома лише читачам нью-йоркського видання). 4) Прозові твори – сатиричний гротеск «Політик»; досі не друкована новела «Три мандоліни»; роман «На другому березі». 5) У розділі есеїстики вперше зібрані 26 Антоничевих літературно-критичних статей та рецензій, частина з яких досі не друкувалася, а друковані шість десятиліть тому все одно лишаються, за нечисленними винятками, практично невідомі. 6) Розділ «Начерки, плани, фрагменти» містить усе, що збереглося від кількох десятків нереалізованих його задумів у поетичному, прозовому та драматичному жанрах. 7) Коротка автобіографія та низка листів – до Є.-Ю. Пеленського, до І. Огієнка, до Ірини Вільде, до редакцій «Дзвонів» та «Перемоги», нарешті, до матері – Ольги Антонич, написані за кілька днів до смерті.

Наведений тут перелік має додаткове право на існування ще й тому, що через незалежні від видавництва обставини повний Антонич, найімовірніше, світу не побачить. І не він один.

digitized by ukrbiblioteka.org

Як редактор видавництва «Дніпро», можу назвати цілу низку видань, нерідко вже підготовлених або й доведених до стадії вичитаних версток, шанси яких вийти друком нині проблематичні, і, по суті, щодня стають примарнішими. Це багатотомники творів П. Куліша, М. Костомарова, В. Винниченка, Б. Грінченка, Г. Хоткевича. Це дальші томи серії козацьких літописів – передусім хроніка Г. Грабянки, «Літопис Самовидця» та ін. Це великого обсягу зібрання творів Є. Маланюка, В. Домонтовича, М. Семенка, М. Ореста... Це «Дон Кіхот» у феноменальному перекладі М. Лукаша, вершина його перекладацької творчості. Це великі антології в серії «Майстри поетичного перекладу» – «Похід світил» (переклади неокласиків) та «Тисячоліття» (поетичний переклад України-Русі від часів Володимира та Ярослава Мудрого до XX століття).Це однотомники творів У. Уїтмена, А. Рембо, Ж. Превера, С. Плят, Х. Рамона Хіменеса... Це численні книжки серій «Зарубіжна проза XX століття», «Перлини світової лірики», «Бібліотека історичної прози», «Цікаве літературознавство», «Мудрість народна» та інші – власне, йдеться не про окремі серійні видання, а про загибель серій як таких, як і книжок поза серіями. Цей перелік можна легко продовжити. Тим більше, що це стосується не тільки «Дніпра», а, по суті, всіх видавництв української держави.

Що ж насправді відбувається? Чим зумовлена загибель українського книгодрукування, яка діється у нас на очах? На те є декілька груп причин.

Перша – це те, що в десятки разів подорожчав папір (а єдине джерело його надходження – Росія), інші необхідні для друку матеріали, а також вартість поліграфічних робіт. Має місце досі нечуваний диктат монополій-виробників паперу та зрощених з ними структур перекупників-перепродавців, які шляхом елементарної підміни простих понять без особливих зусиль зуміли накинути масовій свідомості уявлення, що, мовляв, ідеться про загальнолюдські закони ринку. Насправді ж у сьогоднішніх умовах ні про який ринок, тим більше про ринок цивілізований, не може бути й мови. Диктат російських паперовиробних монополій має два аспекти: економічний та політичний. Економічний – це одержання надприбутків шляхом граничного завищення цін. Політичний має на меті, по-перше, боротьбу проти власної, російської демократії шляхом її економічного душення (тоді як незліченні шовіністичні та червоно-коричневі видання фінансуються по осібних каналах); по-друге – підтинання під корінь національних культур неросійських народів, які перебувають у російському «паперовому просторі» і внаслідок відомих історичних обставин (у кого багатовікове, а в кого кількадесятилітнє винищення національних культур та їх носіїв), навіть поставлені нині у формально рівні з російськими умови, сьогодні ще не можуть повноцінно конкурувати з російськими мас-медіа, а в нашому випадку – з океаном російської друкованої продукції різної якості.

Друга група причин пов'язана з нашими внутрішніми обставинами, які, проте, невіддільні від зовнішніх. Справа не тільки в тому, що «наша», українська поліграфія, перебуваючи на вкрай низькому технологічному рівні, в цілому як галузь ставить перед видавництвами анітрохи не толерантніші вимоги, аніж «чужі» паперовиробники-монополісти. Гірше те, що не тільки нині, в час повної руйнації нашого книговидання, але й за відносно благополучніших попередніх років індекс випуску українських книг на душу населення належав до найнижчих серед інших національних культур республік колишнього Союзу. Причини були передусім політичні, хоч реалізовано цю політику було також і за допомогою економічних заходів. Величезний партійно-бюрократичний апарат УРСР, у своїй більшості – агресивно-русифікаторський, звичайно ж, виконуючи волю імперського центру, всіма

засобами боровся проти української культури, і зокрема проти української книжки. Українське книгодрукування останніх десятиріч – це величезний мартиролог, історія якого досі не написана і не осмислена (втім, і історію від Петра І до Валуєва, від Валуєва до Столипіна, від Столипіна до Муравйова також не слід забувати).Особливо безоглядний наступ на українську книжку, українське слово за часів Маланчука – Федорчука – Щербицького, по суті, не був зупинений і в роки «перебудови».

Проголошення державної незалежності України дало змогу бюрократичним структурам республіки продовжувати антиукраїнську за своєю суттю діяльність уже під патріотичними гаслами. Нічого парадоксального в цьому нема: хіба вперше в нашій історії конкретні дії тих або інших чиновницьких служб прямо суперечать офіційно проголошуваним принципам? Антикультурні антиукраїнські за своєю суттю риси чиновницького менталітету нині реалізуються в царині книговидавництва передусім економічними засобами, через податкову політику. Так, якщо кілька років тому видавництву «Дніпро» все ж залишалося кілька копійок з кожного заробленого карбованця, то сьогодні майже всі книжки стали збитковими, а добрий десяток прямих і непрямих податків довершує загальну картину.

Наведу елементарний приклад. Наша головна поетична книжка, «Кобзар» Т. Г. Шевченка, випущена тиражем 50 тис. примірників, ще 2-3 роки тому давала кілька сотень тисяч карбованців прибутку. На грудень 1991 року «Кобзар» при цьому ж тиражі давав 700-800 тис. крб. збитку. На січень 1992 р. збитки становили 1 млн. 800 тис. крб.,а на середину 1992 р. – декілька мільйонів карбованців. Дальшу динаміку процесу легко прорахувати. Але ж чимало книжок, що становлять непроминальну духовну цінність, з комерційного боку є збитковішими від «Кобзаря»! В свою чергу, висока ціна українських книжок, зумовлена їх високою собівартістю, робить неможливим їх замовлення і придбання – при тому, що українська книжка ще довго програватиме російській також і через зрусифікованість наших міст.

І при цьому українське керівництво не робить практично нічого для захисту нашого ринку від книжкової повені того гатунку, що в Росії свого часу слушно дістав назву літератури «для кучеров и горничных». Всяка держава, що шанує себе і культуру свого народу, давно обклала б усіх Пікулів та «Анжелік» податком, прямо пропорційним шкоді, яку вони завдають духовному здоров'ю людей.

Щоправда, цього року декілька наших видавництв («Молодь», «Веселка», «Український письменник») отримали державні дотації в розмірі кількох десятків мільйонів карбованців і кілька інших пільг. Проте характерно, що в цьому ряду вкрай загадковим чином не знайшлося місця для «Дніпра», не лише найстарішого з українських видавництв, але й єдиного, що випускало і досі намагається випускати для масового читача систематизовані зібрання світової та української класики, підготовлені на найвищому з нині можливих в Україні фаховому рівні. Кінець видавництва «Дніпро» покаже істинну ціну демократичним розмовам про сьогоднішнє національне відродження, коли донищується те, чого не встигли або не наважились доламати брежнєвці – а точніше, громадяни, які були брежнєвцями десять років тому, а тепер, патріотично прозрівши, все ж докінчують незавершену справу.

Звичайно, зарадити біді могла б продумана система державних дотацій на українське книгодрукування, що йшла б у парі з раціональним оподаткуванням, яке має на меті захист національних пріоритетів. Так, зрештою, ведеться в усьому цивілізованому світі, зокрема й особливо в країнах з розвинутою ринковою економікою. Та, як кажуть, не з нашим щастям, не з нашою історією та географією.

digitized by ukrbiblioteka.org

Зрештою, нашій рідній українській бюрократії, такій, як вона склалася історично, сам Бог велів у гіршому випадку – свою культуру нищити й викорінювати, у кращому, найблагополучнішому – сном-духом не відати про її існування. Але постає питання: а як наші хранителі духу? Нехай у Верховній Раді нема жодного художника, жодного композитора, тим більше, здається, і жодного книговидавця, – але ж є більше десятка депутатів із письменницьким квитком у кишені? Чи може бути щось більш патріотичного? Яка їхня позиція, коли вирішується – бути чи не бути українській книжці взагалі?

Висловлювався кілька разів з цього приводу в «різному» Степан Пушик, говорив пристрасно, але депутатську громаду так ні в чому й не переконав. Виступали і хоч краєм торкалися теми Роман Іваничук та Петро Осадчук. Говорив про близьку загибель газет і часописів Віталій Карпенко, але до видань із твердими палітурками не дійшов. Що ж до Івана Драча, Романа Лубківського, Павла Мовчана, Дмитра Павличка, Леся Танюка, Володимира Яворівського, то їхньому олімпійському спокою можна тільки позаздрити: жоден з них, здається, ніяк і нічим свого ставлення до проблеми публічно не виявив. Щоправда, від одного із щойно названих поетів-депутатів якось довелося почути (не з трибуни, а в приватній розмові) таку думку: нехай видавництво «Дніпро» навіть закриється: за кілька років держава зрештою схаменеться. Другий депутат, також уславлений поет, висловився рішучіше: так вам (видавцям) усім і треба. Думок інших їхніх колег по парламенту мені дізнатися не пощастило. Не виключаю, що міг би вислухати й ще демократичніші тези. Що ж до припустимості закриття осередків культури, то генезис такої думки може бути двоякий: або від біблійного «не воскреснет аще не умрет», або від новочасного «разрушим до основанья, а затем...» Гадаю, що йдеться саме про другу, новочасну формулу – і ось чому.

Фундаментальна, стратегічна помилка багатьох людей, які нині проголосили будівництво назалежної української держави відкритим – помилка чисто більшовицька, не в розумінні прапорів та гасел, а на рівні менталітету. Це більшовики думали, що можна збудувати такий або такий суспільний лад, таку або іншу економіку вкупі з матеріальним виробництвом, армією, бюрократією, законодавством, каральною машиною, – а вже тоді за «залишковим принципом» можна буде щось там зробити для освіти, духовності, художньої самодіяльності чи чогось там іще. Не вийшло тоді, в добу порівняно низького технологічного розвитку та панування неуків-«підкорювачів природи» – тим паче не вийде нині, в сучасному цивілізованому світі. Сповідувати принцип: матерія первинна, а щодо духу, то держава колись схаменеться – справа безнадійна. А точніше, це означає готувати грунт для часів, коли й команду Щербицького – Ватченка доведеться згадувати яко клуб високочолих лівих інтелектуалів.

Микола НЕВРЛИЙ

ГРУНТОВНА МОНОГРАФІЯ

Микола Ільницький. Богдан-Ігор Антонич: нарис життя і творчості. – К.: Рад. письменник, 1991. – 206 с.

Автор рецензованої монографії – відомий львівський критик Микола Ільницький, дослідник традицій і новаторства, художньо-стильових течій у новітній літературі. Крім теоретичних праць, він – автор монографій про Б.Олійника (1980), Д.Павличка (1985), І.Драча (1986), розвідок про інших відомих українських письменників. Перший варіянт його книги про Б.-І. Антонича був готовий ще 1967 р. і «основою для нього, – як згадує автор, – послужили пряшівське, нью-йоркське видання його творчості та книга «Пісня про незнищенність матерії». В роках культу й застою, як м'яко звуть тоталітарне гноблення людини, ця праця вийти не могла. Автор її, крім сказаного, використав теж архів Б.-І.Антонича, старші й новіші літературно-критичні й мемуарні матеріали. Вже після видання цієї монографії С.Городинський передав Бібліотеці ім. В.Стефаника у Львові найраніший зшиток поезій Антонича та окремі сторінки його віршів, публікованих у «Назустрічі». Крім того, в архіві С.Городинського є ще 400 стор. автографів Б.-І.Антонича (з листа С.Городинського до мене з Верони 4.XI.1991).

Монографії поталанило – її автором був львів'янин. Лемківський поет Антонич був йому духовно ближчий і значно зрозуміліший, ніж східному українцеві. Виграв при цьому і сам Антонич, якого Ільницький вдумливо прочитав і зрозумів, і українське літературознавство, яке нарешті збагатилося працею про «якось забутого» й дискримінованого поета. М.Ільницького треба нині вважати за одного з кращих знавців і дослідників Б.-І.Антонича. Його заходами вийшли в «Жовтні» № 8/1987 спогади сучасників про поета, він – автор передмови до видання поезій Антонича в «Бібліотеці поета» (К., 1989), він – публікатор творів поета в періодиках, разом із Р.Лубківським він упорядкував зб. «Весни розспіваної князь. Слово про Антонича» (Л., 1989), куди ввійшли літературно-критичні праці й спогади про поета, листи до Б.-І.Антонича й присвячені йому вірші. З ініціятиви М.Ільницького та з його вступним словом вийшов у Львові 1989 р. «Покажчик друкованих матеріалів і автографів до 80-річчя з дня народження Б.-І.Антонича».

До активів автора монографії треба насамперед віднести критичну переоцінку попередніх праць (деякі радянські критики їх іґнорують), власну серйозну інтерпретацію поодиноких творів і збірок Б.-І.Антонича, вміння ґенетично й по-філософському висвітлити основні пружини його поезії. А саме це і є єдино науковий підхід. Антонич з поетів, яких треба вміти читати. Без глибшої філософської підготовки, без знання й відчуття середовища й доби поета, без узгляднення стилів і структуральної поетики модерної поезії його як слід не зрозумієш.

digitized by ukrbiblioteka.org

До критичного арсеналу Ільницького треба зарахувати теж його вміння sine ira et studio, словами самого Антонича, пояснювати поодинокі твори поета. «Антонич, – каже дослідник, – митець двадцятого століття. Йому властива та складність художнього світосприймання, яка приходила в поезію з іменами його попередників і сучасників у багатьох країнах». Саме тому Ільницький – слідом за своїми попередниками (С.Городинським, М.Неврлим, О.Зілинським, Д.Павличком, В.Абліцовим, Б.Рубчаком, А.Флакером та ін.) – розглядає творчість українського поета на тлі **світової** модерної поезії. Це також єдино вірний шлях до тематично й художньо складної й багатогранної творчості Антонича. В монографії знаходимо чимало цікавих спостережень і справжніх відкриттів з поезії й творчої лабораторії поета (заперечення «самітництва», генеза теми моря, джерела авангардизму в Антонича, незадоволення з «Вічної гармонії», теоретико-дослідницький склад мислення Антонича, четвертий перстень, продовження свого буття, містика чисел, проблема двійника тощо).

М.Ільницькому поталанило зрозуміти мітологічний характер художнього мислення Антонича, в поезії якого, як і в ментальності лемків взагалі, вельми часто реальне переплітається з ірреальним, виразно свідоме – з підсвідомим, джерелом якого бувають не лише міти й легенди, але й сновидіння. Від них уже єдиний крок до сюрреалізму. «Останню збірку Антонича, «Ротації», – пише Ільницький, – вважають, сказати б, завершенням Антонича-сюрреаліста». Визнання справді закономірне. «І справді, – продовжує дослідник, – в «Ротаціях» знаходимо виразні ознаки сюрреалізму. Передусім, помічаємо незвичайність образних сполук, різноплановість тих словесних атомів, що творять структуру образу». З цим кожний, хто глибше «вчитував» Антонича, повинен погодитись.

Цілком слушно добачає Ільницький також певні риси сюрреалізму в збірках філософської поезії, у «Книзі Лева» й «Зеленій Євангелії», характерних своїми мітологічними й біологічними мотивами. Незрозуміло, одначе, чому він полемізує щодо стильової домінанти «Трьох перстенів», відкидаючи перевагу імажинізму в цій збірці. Згаданий літературознавчий термін запозичено, як відомо, з латинського imago – образ, вигляд, зображення. Збірка «Три перстені» просто-таки переповнена суґестивними образами й щедрими метафорами:

На кичерах сивасті трави,
черлений камінь у ріці.
Смолоста ніч і день смуглявий,
немов циганка на лиці.
Розсміяні палкі потоки,
немов коханці до дівчат,
злітають до долин глибоких,
що в сивій мряці тихо сплять...

Виразно імажиністськими, тобто з перевагою невикривлених, «фізично» здорових і пластичних образів, є також мініятюри Антонича. Для прикладу наведім хоча б останній катрен з вірша «На шляху»:

Клюють ліщину співом коси,
дзвенить, мов мідь, широкий шлях.
Іде розсміяний і босий
хлопчина з сонцем на плечах.

Посилання на занепадницький російський варіянт імажинізму, де образ і метафора зводились до самоцілі, у даному випадку непереконливі. Творчість Антонича в «Ротаціях» справді вирізняється, – як пише Ільницький, – «новими рисами поетики», але в такому ж теоретичному пляні новими рисами поетики позначені й «Три перстені». Стильовий підхід – теоретично допоміжний у літературознавстві – дає змогу глибше зрозуміти всю складність фарб і тонів, думок і

настроїв тієї чи тієї творчости. Поети й прозаїки у творчому процесі на це уваги, як правило, не звертають, але критик і літературознавець повинен завжди відчувати стиль письменника, його твору, доби й середовища.

На 115 стор. монографії довідуємось, що син поета О.Олеся – О.Ольжич (1907-1944) «під час німецької окупації разом з поетами Оленою Телігою та Іваном Ірлявським в 1942 році поїхав до Києва, де був заарештований фашистами». Це не так. О.Ольжич був заарештований не в Києві, а у Львові. Це сталося в травні 1944 р. на вул. Личаківській 32, на конспиративній квартирі Романа й Ольги Маланчуків. Зі Львова О.Ольжича перевезли до Заксенгавзену, де його й замучили.

Погоджуючись в основному з інтерпретацією «Слова про Альказар», якого свого часу цензура усунула з «Перстенів молодості» (Пряшів, 1966), вважаємо за потрібне поглибити її гуманістичний зміст ще й ідеєю моральної незломности людського духу та висловленої в останній строфі туги за величним.

Більше коректора, ніж автора монографії, стосується наше зауваження щодо часто вживаного слова «язичництво». У 20-х роках, коли ще не діяла псевдотеорія «зближення мов і культур», вживалось українське слово «поганство». Є воно і в Антонича («Я – закоханий в життя поганин»). Так само й іншомовне слово «елемент» було у 20-х рр. замінено українським «первень». Висновок – настав час переоцінок і в мові. Варт би в подібні видання включати також бібліографію критичної літератури про письменника, резюме однією з західних мов та іменний покажчик для оперативного користування книжкою.

Всі ці завваги аж ніяк не знижують наукового рівня монографії. Ми раді, що вона нарешті вийшла, що творчість визначного українського поета знайшла свого кваліфікованого і вдумливого дослідника. Не випало з його зору й лібретто Антонича до опери «Довбуш», про яке за непевних часів культу написав І.Світличний відважну статтю «Ми всі опришки», публіковану 1966 р. у пряшівському виданні Б.-І. Антонича під псевдонімом І.Сірка. Наприкінці своєї монографії М.Ільницький розглядає також менше відому прозу Антонича («Недоорані перелоги»), яка була для нього «пробою сил» та в якій він не мав часу себе вповні виявити. Свій сумлінний виклад життя й творчості Б.-І.Антонича завершив М.Ільницький докладно промисленим синтезом усього сказаного – з урахуванням багатьох суспільних, літературних і позалітературних явищ. Загальнолюдський характер творчости Антонича він бачить передусім у її тривожному передчутті глобальних всесвітніх катастроф і катаклізмів, у запереченні бездушної технократії та в гуманістичному вболіванні поета за долю людства.

Братіслава.

digitized by ukrbiblioteka.org

Богдан ФУТЕЙ
Федеральний суддя, США

ОБГОВОРЕННЯ ПРОЕКТУ НОВОЇ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ — ПЕРЕХІД ВІД КОМАНДНОЇ ДО ПРАВОВОЇ СИСТЕМИ

Коли ми коментуємо або даємо поради до проекту нової конституції України, нам ідеться не про те, щоб Україна прийняла конституцію будь-якої держави, як свою власну. Було б ненормально, якби Україна прийняла конституцію США, Німеччини, Франції чи Канади. Однак, ми можемо говорити про те, як діють певні основні права чи закони тих держав, що мають великий історичний досвід, зокрема досвід 200 років конституції США.

Основні засади конституції України повинні віддзеркалювати історію, традиції та звичаї українського народу. На жаль, переглядаючи цей проект конституції, бачимо, що він дуже подібний до проектів конституцій інших держав Східної Європи та колишнього Радянського Союзу, бо в ньому зберігається багато соціалістичних ідей недавніх днів комуністичного режиму.

Нова конституція України не повинна базуватися на жорстокій дійсності пустих комуністичних фраз та збанкрутованої ідеології. Навпаки, Україна має своє, рідне джерело, з котрого повинна черпати основні ідеї правової держави. Це джерело — конституція Гетьмана Пилипа Орлика з 1710 року. Цей історичний документ є не лише великим юридичним досягненням, але також доказом політичної зрілості того часу. Конституція Пилипа Орлика, написана майже за 80 років перед конституцією США, мала такі демократичні засади як розподіл влади, приватна власність та незалежний судовий трибунал, на які повинна була спиратися тодішня козацька держава.

Можна сказати, що Джеймс Мадісон, батько конституції США, користувався тими самими демократичними засадами Гетьмана Пилипа Орлика.

Пізнішим джерелом є конституція Української Народної Республіки, прийнята Центральною Радою на початку 1919 року. Зокрема, заслуговує на увагу далекосяжний закон про свободу слова, зібрань, друку, визначення території держави та про національні меншини в Україні.

Конституції демократичних держав західного світу чітко визначають певні засади, як основу правової системи. В США вони такі:

ЗАСАДА № 1. ОБМЕЖЕННЯ ВЛАДИ

Історія вчить нас, зокрема це видно на прикладі історії Радянського Союзу, що необмежена влада — найстрашніший ворог прав людини. Права людини повинні бути чітко визначені з суворою забороною владі їх обмежувати.

ЗАСАДА № 2. ВИБОРИ ВЛАДИ

Процес вибору влади народом мусить бути чітко і ясно описаний. Чесність і справедливість виборчого процесу на базі багатопартійності та плюралізму — найкращий гарант демократії.

ЗАСАДА № 3. РОЗПОДІЛ ВЛАДИ

Згідно з цією засадою законодавча влада, виконавча влада і судова влада мають кожна різні конкретні відповідальності та здійснюють визначені функції. Простіше кажучи, законодавчий орган влади, що складається з представників громадян, створює і запроваджує закони; виконавчий орган

влади проводить закони в життя; а судовий орган влади тлумачить закон і застосовує його в судових справах та спорах.

ЗАСАДА № 4. ПАНУВАННЯ ПРАВА

Це поняття охоплює звід визнаних чи встановлених засад, законодавчих актів, правил і норм, що поширюються на всіх громадян і застосовуються об'єктивно незалежними суддями, які діють згідно з установленими процесуальними нормами. Ця засада забезпечує обгрунтоване відділення судової системи від політичної влади, а це, у свою чергу, — охорону законних прав громадян та інших осіб, що підлягають цій владі, якщо вони підпорядковуються нормам.

ЗАСАДА № 5. НЕЗАЛЕЖНЕ СУДОЧИНСТВО

Ця засада забезпечує судовим органам влади незалежність від зовнішніх впливів з боку осіб та установ виконавчого та законодавчого органів влади, а також з боку приватних осіб та організацій. Судові рішення та накази ухвалюються суддею на основі закону із застосуванням визнаних і встановлених правових засад і норм, а не на основі статусу сторін перед судом або вимог чи впливів будь-якої особи в уряді чи поза ним, або за вказівками чи впливами будь-якого державного чи недержавного органу. Незалежне судочинство — це також найкращий баланс між виконавчою і законодавчою владою.

ЗАСАДА N 6. СУДОВИЙ ПЕРЕГЛЯД

Це — право й обов'язок судді при розгляді справи або спору проголосити недійсним акт законодавчої або виконавчої влади, як несумісний з підставами державної влади або несумісний з належним чином прийнятими статутами законодавчих органів цієї влади.

ЗАСАДА N 7. ПРОЦЕСУАЛЬНІ ГАРАНТІЇ

Вимога дотримання процесуальних гарантій забезпечує особі, права якої були порушені дією органів влади або виконанням законодавчих чи інших ухвал, або особі, що зазнала збитків унаслідок таких дій чи рішень, право на внесення позову для пред'явлення скарги, викладення пов'язаних з нею позицій та доказів, а також право вимагати задоволення цієї скарги або звільнення від її наслідків.

ЗАСАДА N 8. ПРИВАТНА ВЛАСНІСТЬ

Ця засада забезпечує вільний економічний ринок і веде до особистої ініціативи.

Повернімося до проекту нової конституції України. Треба висловити вдячність за виконану працю Комісії Конституційного Нагляду, зокрема її робочій частині та авторам на чолі з суддею Леонідом Юзьковим. Почавши від проекту з січня 1992 року, багато з нас мали нагоду познайомитися з ним та в рамках кількох конференцій у присутності фахівців дати свої коментарі й зауваження. Треба сказати, що цей проект конституції з погляду права дуже амбітний і має широкий обсяг.

Для кращого зрозуміння хочу зупинитися на чотирьох відділах—уступах проекту конституції: конституційні гарантії прав людини, наміри та прагнення; розподіл влади; економічні права і незалежне судочинство.

1. Конституційні гарантії прав людини, наміри та прагнення:

Конституції можуть бути організаційними, юридичними, можуть висловлювати прагнення або можуть являти собою суміш усіх трьох. Вони визначають структуру уряду, розподіл влади, методи, якими досягаються рішення, і межі, в рамках яких уряд може регулювати певну діяльність.

Крім того, конституції висловлюють прагнення. Вони викладають мету суспільства та картину його майбутнього. Такі конституції намагаються

digitized by ukrbiblioteka.org

бути провісниками. Але вони завжди зазнають неуспіху, адже дійсність ніколи не збігається з прагненнями.

Інші конституції є юридичними. Вони встановлюють, як правило, закон, розподіл влади, систему прав та імунітетів, які охороняють людей від настирливої державної діяльності. Ті права та повноваження є законними; якщо вони порушуються, конституція встановлює механізм для законного відшкодування через суд.

Проект Конституції України намагається виконати всі три завдання, він надто довгий і внаслідок цього не придатний для роботи. Тут помітно цікаву іронію: влада закону — найкращий механізм для довготривалого захисту прав населення. Проте конституція, яка встановлює нездійсненну мету, над міру детально визначає урядові структури і включає тимчасове законодавство, неодмінно знищить владу закону. Вона завалиться під своїм власним тягарем, треба буде вжити позаконституційних засобів, аби розв'язати проблеми, які виникнуть.

Ця конституція повна величних прагнень та заяв про права. Але майже в кожному випадку уряд має достатні повноваження, щоб ті права скасувати. Така конституція не дає окремим громадянам жодного захисту. Вона не встановлює влади закону.

Конституція може визнавати як позитивні, так і негативні права. Негативні права дають захист від урядового втручання. Вони надають людям цілу низку особистих свобод — слова, друку, релігії, зібрання, подорожей і т.д. Позитивні права вимагають, щоб уряд діяв на користь окремих осіб. Негативні права можна запровадити в життя за допомогою влади закону. Суд просто наказує урядові: «так не дозволено діяти», і можна припускати, що уряд підкориться законному наказові суду. Але, коли йдеться про позитивні права, то їх не так легко запровадити в життя. Що, як охорона здоров'я не буде достатньою? Чи суд може наказати законодавчим органам виділити фонди? Ясно, що ні.

Оскільки позитивні права насправді не можна запровадити в життя, введення їх до конституції послаблює негативні права. Ніхто не вважав би законним документом конституцію, яка надає права, що їх не можна запровадити в життя. Крім того, введення позитивних прав може безпосередньо анулювати захист, що його надають негативні права. Як може право на приватну власність однієї людини бути вільним від урядового втручання, якщо інша людина, прагнучи задовольнити своє «право» на житло, закликає уряд відібрати у когось землю?

У Розділі II, Глава 4 про економічні, соціальні, екологічні та культурні права читаємо такі «гарантії»: кожний має право на працю, на житло, на відпочинок і дозвілля, на охорону фізичного і психічного здоров'я, на екологічно безпечне для життя і здоров'я навколишнє середовище, на освіту й участь у культурному житті. Як можна реалізувати такі права? Суд буде безсилий наказати урядові виконувати ці гарантії. Уряд також буде неспроможний виконати це фінансово. Ці конституційні наміри або прагнення тільки послаблюють конституцію, вони не зберігають авторитету ані суду, ані уряду. Краще ввести такі «гарантії», позитивні права, до преамбули і вважати їх за мету, до якої прагне держава.

2. Розподіл влади

Розмежування влади між виконавчою і законодавчою владою не визначено чітко. Зокрема, це стосується Збройних Сил України. **Стаття 178 (18)** визначає Президента Верховним Головнокомандуючим Збройними Силами України. Але **Стаття 234** каже, що загальне керівництво Збройними Силами здійснюють Національні Збори, Президент і Рада національної оборони України.

Згідно зі **Статтею 178 (12)** Президент подає Національним Зборам кандидатуру на посаду Прем'єр-Міністра, однак він не має права його звільнити

без згоди Національних Зборів. Це є втручанням законодавчої влади у повноваження виконавчого органу.

Стаття 178 (24) надає Президентові право касувати акти міністрів, керівників інших центральних і місцевих органів виконавчої влади... у разі невідповідності їх конституції і законам України. Інтерпретація законності чи незаконності актів належить до повноважень судової влади (Конституційного Суду).

Стаття 220 забезпечує Генеральному Прокуророві нагляд за дотриманням законів органами державної виконавчої влади. Але організаційно прокуратура є частиною судової структури. Це — конфлікт інтересів: судова влада має бути нейтральною, щоб об'єктивно і справедливо ухвалювати рішення у протестах, котрі вносить прокуратура.

Постанова, що дає Конституційному Судові можливість бути ініціатором законів, суперечить засаді розподілу влади. Законодавство має належати до виняткових повноважень Національних Зборів України.

Розмежування функцій між законодавчою, виконавчою і судовою владою повинно бути визначене чіткіше. Крім того, з цього проекту конституції не можна скласти враження, що всі три галузі влади рівноправні.

3. Економічні права

В Україні відбувається жвава дискусія про економічні реформи, які мають запровадити вільну ринкову систему як основу економічної політики держави. Це зобов'язує замінити стару невиправдану командно–адміністративну систему.

Головне в цьому перехідному процесі — встановити право на приватну власність у повному розумінні слова. Без приватної власності не може бути мови про вільну ринкову систему. В проекті деякі обмеження прав людини суперечать загальному принципу вільного ринку. А саме:

Стаття 36 встановлює недоторканість приватної власності. Але в тій самій статті сказано, що здійснення права власності не повинно суперечити інтересам суспільства та правам окремих осіб.

Далі **Стаття 67** обмежує власність на природні ресурси тільки до публічної (державної) власності. А **Стаття 68** — обмежує розміри приватної власності на землю.

Статтею 74 держава гарантує свободу підприємництва, договорів і сумлінної та ненадмірної конкуренції. Далі читаємо, що обмеження свободи підприємництва, договорів і конкуренції допускається лише у випадках і в порядку, встановлених у законі. **Стаття 14** підтверджує, що здійснення конституційних прав і свобод особи може бути обмежене лише в інтересах захисту прав і свобод інших осіб, збереження загального добробуту і т.д.

По суті, це все означає, що уряд може свавільно обмежувати, ухвалюючи відповідні закони більшістю голосів Національних Зборів, право на приватну власність, підприємництво та інші особисті гарантії в ім'я так званого «добра» суспільства. Отже, гарантії, котрі забезпечуються одним способом, відбираються досить легко іншим способом.

Вимога, щоб приватна власність служила інтересам інших осіб, викликає побоювання — до якої міри держава схоче втручатися і контролювати приватну власність, економіку чи ринкову систему.

Перехід від командно–адміністративної системи до ринкової економіки не легкий, але він конечний не тільки для покращення економічного життя громадян України, але й для її відносин з іншими державами західного світу.

4. Незалежне судочинство

Так як без приватної власності не може бути вільної ринкової системи, так без незалежного судочинства не може бути мови про існування правової держави. Судова влада України мусить бути не тільки незалежною, але й рівноправною з законодавчою і виконавчою.

digitized by ukrbiblioteka.org

Судова система України протягом довгих років «комуністичної дійсності» була цілковито під впливом командно–адміністративної системи колишнього Радянського Союзу.

Найкращий спосіб описати радянську правову систему — це дати їй означення, на яке вона заслуговує: командно–правова система. Право команди або наказу розділяли між собою прокурор та компартійний секретар. У більшості випадків суддя проголошував той вирок, який йому наполегливо підказував вищезазначений дует. За багато років практики така форма судочинства стала знаною як «телефонне правосуддя». Суди набули репутації не місця, де встановлюється справедливість, а каральних інституцій, що позбавляють людину волі. Член Парламенту, колишній багаторічний політв'язень, сьогодні Посол України до Канади Левко Лук'яненко описав суди не як такі, де мала вершитися законність, а як місце, де розправлялися з політичними супротивниками. Залишки такої командної системи даються взнаки й досі, хоча в цілому вона прямує до розвалу. Нині діяльність компартії заборонено, та хоч вона вже й не впливає на роботу правоохоронних органів безпосередньо, але її бюрократичне втручання ще досить помітне. Протягом тривалого часу панування в країні комуністичного ладу суддя та його родина залежали від партії щодо житла, харчування, освіти дітей тощо. Тому судді зацікавлені у збереженні таких пільг, а це позначається негативно на правовому процесі.

Ключовим аспектом у законодавчій реформі залишається роль Генерального прокурора. Донедавна думка Генерального прокурора брала гору над ухвалою суду щодо вироку, так само, як і Прокурорський нагляд — над усіма урядовими структурами. Прокурор набув репутації флагмана компартії, що стоїть на сторожі соціалістичної власності та завоювань соціалізму. З подальшим розвитком програми приватизації нові власники не потребуватимуть прокурора: вони будуть прагнути особисто здійснювати контроль над власним майном. Законодавство, що набуло чинності від грудня 1991 року, поставило прокурора на рівний щабель із адвокатом обвинувачуваного. Воно скасувало прокурорський нагляд за рішенням суду, хоча залишило його за виконанням вироку.

В США кожний адвокат, правник мріє стати суддею. Бути федеральним суддею — це завершення правничої кар'єри. Посада судді — це одна з найбільш шанованих посад в американському суспільстві. Суди мають довір'я населення саме через повагу, що нею користуються судді.

Незалежність судівництва у Сполучених Штатах гарантується Статтею III Конституції. У першому розділі цієї статті сказано: «Судді як Верховного Суду, так і нижчих судів залишаються на своїх посадах протягом усього часу, доки вони поводяться бездоганно, і у визначений час мають діставати за свою працю винагороду, що не може зменшуватися протягом усього часу їхнього урядування».

Ці гарантії утримання посади протягом усього життя та забезпеченої винагороди встановлені Конституцією для того, щоб федеральні судді не боялися, що вони можуть втратити свої посади та одержувати зменшену платню, якщо ухвалять рішення, несумісне з бажанням президента чи Конгресу. Таке забезпечення свободи виносити рішення, які можуть бути політично чи суспільно непопулярні, є одним із постулатів нашої демократії.

Згідно зі Статтею III Конституції, федеральні судді можуть бути усунуті з посади всупереч їхній волі шляхом «імпічменту» за державну зраду, підкуп або інші поважні злочини та провини. «Імпічмент» — це конституційний процес, при якому Палата Представників може висунути обвинувачення у зловживанні посадою проти високих урядових осіб, запідозрених у невідповідній поведінці, та передати їхню справу на суд Сенату.

Ця практика є дуже доброю ілюстрацією принципу влади закону у Сполучених Штатах — країні, де жодна людина, незалежно від того, яке становище вона займає, не стоїть понад законом.

Переглянувши цей проект конституції України, я не певний, чи справді суд буде третьою владою, як це передбачається. Процес призначення суддів чітко не визначено. Зокрема, не ясна процедура добору суддів на безстрокове призначення після відбуття першого п'ятирічного терміну.

Стаття 210 уповноважує Раду Послів створити Вищу атестаційну і дисциплінарну комісію суддів. Хоч ця комісія формується з суддів та інших фахівців у галузі права, вона все одно має вигляд нагляду і контролю законодавчої влади над судом. Краще, щоб таку комісію вибирали самі судді і правники на своїх конференціях.

Згідно із Статтею 242 повноваження судді Конституційного Суду можуть бути припинені досить легким способом — за рішенням більшості Національних Зборів. Це треба обов'язково змінити, щоб повноваження суддів можна було припинити тільки шляхом імпічменту.

Стаття 217 заявляє, що судді не повинні застосовувати закон або його окремі положення, що не відповідають конституції. В таких випадках суд зупиняє провадження справи і подає до Конституційного Суду пропозицію про визнання закону або його окремого положення неконституційним. Ця процедура дуже складна. Вона забере багато часу, буде переривати і відкладати судові процеси, а також обтяжувати Конституційний Суд у його роботі. Краще дозволити самим суддям вирішувати коституційні питання, не переривати судових процесів, а після винесення ухвали сторони зможуть звернутися з апеляцією до Конституційного Суду.

Подаю деякі пропозиції для забезпечення незалежності судової влади:

1. Прокуратура не повинна бути у складі судової влади. Нейтральність суду має бути збережена.

2. Заборонити втручання законодавчої і виконавчої влади в судові процеси.

3. Забезпечити суддів відповідною зарплатою, котра не може бути зменшена за жодних обставин.

4. Забезпечити суди відповідним бюджетом.

5. Чітко визначити критерії процесу добору і призначення суддів.

6. Забезпечити суддям повний імунітет, яким користуються члени Національних Зборів.

7. Запровадити кодекс поведінки і роботи суддів, правників та адвокатів.

Проект конституції передбачає судову владу, що має три верховні суди: Конституційний, Загальної Юрисдикції та Господарський. Це деяка аномалія. Краще мати один Верховний Суд із трьома відділами: конституційних питань, загальної юрисдикції та відділ судів окремих спеціалізацій.

Перехід від командно–адміністративної системи до правової держави не буде легким. Тільки незалежне судочинство зможе запевнити успіх цього переходу. Протягом того часу суди і судді мусять бути віддані владі закону, щоб здобути собі довір'я народу.

Насамкінець рекомендую авторам проекту скоротити текст конституції, обмежити ті частини, які стосуються прагнень і намірів, зміцнити частину про юридичну перевірку порушення прав та розподілу влади, обмежити компетенцію уряду і забезпечити незалежність судочинства. Якщо конституція намагається виконати надто багато, зобразити досконале суспільство або засипати владу численними деталями, вона обов'язково зазнає неуспіху і втратить свій авторитет в очах народу.

Це істотно важливий момент для України. Треба створити конституцію, яка мала б реальний шанс стати основою свободи та влади закону.

digitized by ukrbiblioteka.org

Іван КОРОПЕЦЬКИЙ

БОГДАН ЯРОСЛАВ ЦИМБАЛІСТИЙ (1919—1991)

Щасливе те суспільство, що має в своїх рядах багато особистостей, які відзначаються безкомпромісовою моральністю, глибокою мудрістю та твердістю характеру. Одначе такі люди рідко трапляються. Покійний Богдан Цимбалістий* належав до тої нечисленної категорії вибраних, в яких ці прикмети були гармонійно розвинуті до високого ступеня**. Він був високоморальним інтелектуалістом із сильним характером. Його життя — світла сторінка нашої історії. Воно може служити прикладом, на якому повинні виховуватися майбутні українські покоління модерних та повноцінних людей.

ЖИТТЯ

Богдан Ярослав Цимбалістий народився 5 серпня 1919 року в селі Бовшові в Станіславівщині (тепер Івано–Франківська область) у сім'ї Івана та Марії з Стельмахів. Він був найстаршим сином та мав трьох сестер і двох братів. Батько мав незакінчену правничу освіту, мати закінчила вчительську семінарію. Своїх батьків Богдан згадував з великою любов'ю та пошаною. Вони дискутували з ним про історичні та політичні проблеми, як з рівним, та шанували його погляди. За його власними словами, вони мали великий вплив на його патріотичний та інтелектуальний розвиток.

По закінченні народної школи в 1933 році Богдан вступив до гімназії в Станіславові, офіційна назва якої тоді була: Державна гімназія з руською (sic) мовою навчання. До того часу це була гімназія класичного типу (наголос на вивчення класичних мов та культур). Саме того року вона була зреформована в середню школу нового типу, тобто всі учні по закінченні шістьох класів народної школи вчилися чотири роки в гімназії, а опісля переходили до дворічного ліцею, який міг бути кількох профілів. Богдан вибрав ліцей, у якому присвячувалося увагу вивченню гуманітарних наук. Наука в цій гімназії стояла на високому рівні завдяки старанням її довголітніх директорів — д–ра Миколи Сабата та опісля Осипа Левицького — і вважалася однією з найкращих у тодішній Галичині. Грунтовна освіта в Станіславівській гімназії дала Богданові на ціле життя міцну підставу для дальшого інтелектуального розвитку.

Гімназисти жили у двох бурсах (гуртожитках), які звалися: селянська та священича. Я не тільки був однокласником Богдана, а й жив з ним кілька років у тій самій бурсацькій кімнаті. Це дало мені нагоду вже тоді добре пізнати його як людину. Опісля, майже все життя, я мав змогу спілкуватися з ним та обсервувати його зростання в багатьох вимірах.

Богдан був дозрілішим за своїх однокласників. Коли ми витрачали багато часу на спорт чи на гру в карти, він стояв осторонь від цих занять та увесь

---

* Зберігаємо його власне написання свого прізвища. — Ред.

** Автор складає подяку за цінні інформації про життя Богдана Цимбалістого: Марті Цимбалістій, Івану Головинському, Ярославу Мигайчукові, Ярославу Рудавському, Василю Рудкові та Теодозію Самотулці.

свій час присвячував навчанню. Ще одним нашим улюбленим заняттям були нескінченні дискусії на найрізноманітніші теми. Богдан любив у них брати участь. Його аргументи були зріліші та реалістичніші, ніж наші, а свою незгоду з іншими чи здивування показував хіба ледь іронічною усмішкою та зведенням брів. До речі, ця манера залишилася в нього на все життя. Всі тоді вважали, що Богдан готується стати священиком. І як сьогодні бачу перед собою картину з тих часів: ми граємо відбиванку чи футбол на подвір'ї бурси, Богдан стоїть трохи збоку, в гранатовім однострої із синім, а опісля червоним щитиком на лівім рукаві (число гімназії), з книжкою під пахвою, задуманий.

Гімназію Богдан закінчив з відзнакою невдовзі перед вибухом війни, в травні 1939 року. З приходом радянської влади він вступив на філософський факультет Львівського університету. Ще в гімназії він став членом ОУН, зрештою, як і більшість його однокласників, що, одначе, належали до різних гуртків. До речі, більш, ніж половина учнів його класу згинула під час війни або в Українській дивізії «Галичина», або в УПА, або на засланні в Сибіру. Лише кілька врятувалися та ще живуть на батьківщині або на еміграції. Богдан продовжував свою підпільну діяльність у Львові, свідомий того, що її викриття означало за варварського режиму смерть або в найкращому разі довгорічне заслання. В 1940 році один з його близьких приятелів не з'явився на лекціях. Він повернувся наступного дня, але блідий та пригнічений. Усім оповідав, що його викликали в справі військової служби. Одначе Богданові сказав, що його допитували НКВД–исти і так люто били, що він змушений був виказати їм одного члена ОУН. Він радив Богданові зразу ж переховатися. Богдан послухав цієї поради і повідомив знайомих, що йде до шпиталю на лікування. Насправді ж він поїхав до рідного села, де переховувався на горищі клуні своєї бабусі. Багато Богданових приятелів були тоді заарештовані, між ними кілька підсудних відомого процесу 59–ти. Також арештували тоді його найближчого приятеля ще з гімназійної лави Володимира Мельника (у в'язниці Влодка і замордували червоні вбивці). НКВД шукало за Богданом по львівських шпиталях та в ріднім селі; бабин дім вони поминули, бо там тоді квартирували офіцери Червоної армії. Були дні, коли Богдан крився в собачій буді перед батьківською хатою. Тоді він пережив подію, що драматично віддзеркалює страхіття доби. Однієї ночі приїхали НКВД–исти вивозити його батьків і малолітніх братів та сестру на Сибір, говорячи: «Це вам за Богдана, якого не можемо знайти». Богдан у своїй криївці збагнув, що навіть коли б він здався окупантам, цим він своїх батьків не врятував би. Можна уявити переживання людини, яка стає причиною та свідком страждань своїх батьків, братів та сестри, одначе не може нічим зарадити. Ця подія, а згодом смерть батька й матері та вбивство одного брата на засланні залишилися травмою на все життя. Як Богдан пізніше звірився близьким людям, тривалий час він вважав, що з огляду на трагічну долю рідних не має права на особисте щастя.

По приході німецької влади Богдан вступив на філософський факультет Берлінського університету, зі спеціалізацією в галузі психології. Там він близько співпрацював з відомим ученим Крогом (Oswald Kroh), який мав до Богдана таку довіру, що не раз під час бомбардувань міста віддавав під опіку його весь свій інститут. По війні Богдан продовжував свої студії психології, педагогіки та соціології в Геттінгенському університеті, де також користувався пошаною та довірою університетської адміністрації, зокрема декана філософського факультету Шефлера (Herbert Shöffler) та відомого тоді психолога Аллеша (Johannes von Allesch). При їхній підтримці він міг допомагати своїм землякам–студентам. Під керівництвом Аллеша Богдан закінчив 1948 року свою докторську дисертацію, як звичайно для нього, на відмінно.

digitized by ukrbiblioteka.org

З огляду на свій чималий досвід, талант пізнавати характер людей і тактовну поведінку, Богдан мав значний вплив на формування поглядів інших українських студентів у Геттінгені. Він став їхнім фактичним лідером. Крім своїх наукових обов'язків, знаходив час на редагування студентського журналу «Стежі». Богданова діяльність була не до вподоби деяким нашим найбільш «революційним» елементам, які також опинилися у цім університеті і, як пізніше Богдан гумористично згадував, навіть стежили, хто його відвідує.

Богданове життя мало тоді свої неприємні та приємні боки. Через дуже несприятливі побутові умови він захворів на туберкульоз і мусив деякий час лікуватися в санаторії. Водночас вродливий юнак приваблював кількох дівчат-неукраїнок, які намагалися здобути його прихильність. Але Богдан уважав неморальним входити в ближчі стосунки з ними, не маючи наміру одружуватися. Тодішні його приятелі зворушено згадують про їхнє спілкування з Богданом. Ярослав Мигайчук, його близький приятель у ті часи, пише: «Богдан вивів мене в люди! Він був мені ближчий за брата. Наша дружба була щира і безкорислива. Він відкрив для мене той другий світ, про котрий я нічого не знав і без нього навряд чи був би його знайшов. Він став тим ідеалом, до якого багато нас, студентів, прагнуло дорівнятися. Чемний, тактовний, розсудливий, зрівноважений та понад усе чесний».

Наступним етапом у Богдановому житті було продовження студій у Лувенському університеті в Бельгії. 1951 року він виступив з блискучою доповіддю на конференції «Pax Romana» в Реймсі, у Франції. Завдяки цьому його запросили на посаду директора української програми іспанського національного радіо в Мадриді. Там він готував щоденну програму та був співредактором журналу «Oriente».

Після дев'ятирічного перебування в Іспанії, 1959 року Богдан переселився до Сполучених Штатів — останнього перестанку на його життєвій дорозі. Осягнув на початку 60-х років відповідальну професійну працю, яку він дуже любив та сумлінно виконував, життя його устабілізувалося. Побіч своєї праці, він якийсь час вів приватну практику психотерапевта. Від другої половини 1979 р. очолював управу Українського музею в Нью-Йорку та займався улюбленою публіцистикою. Його життя набрало нового, щасливого змісту, коли 1965 року він одружився з Мартою Олесницькою, яка належала до давнього священичого роду Вальницьких, спорідненого з багатьма заслуженими для нашого народу родинами. Її перший муж, д-р медицини Яромир, вступив до Української Дивізії «Галичина» і після поранення в бою під Бродами перейшов до УПА, де і загинув з рук червоних окупантів. Рівночасно Богдан став добрим та вирозумілим батьком осиротілої неповнолітньої Ксені. Подружжя Цимбалістих було рідкісно гармонійне, бо обидва мали до себе пошану та чуйність. Марта зуміла створити для Богдана таке домашнє довкілля, яке його вповні задовольняло та допомагало в праці. Богдан та Марта високо цінили товариське життя, одну з обов'язкових передумов добре функціонуючого суспільства. Кожний, хто бував в домі Цимбалістих, не забуде тих щедрих та милих вечорів, вміло підготованих Мартою. Спілкування з добре дібраними гостями Цимбалістих залишиться назавжди приємним спогадом.

Десь у 70-х роках Богдан та Марта почали думати про власний дім. Там вони хотіли відпочивати при кінці тижня, перебувати літом під час вакацій з Ксенею, її чоловіком Юрієм Кузьмичем та двома внуками, а згодом переїхати туди на постійно, коли Богдан піде на пенсію. Вони вибрали оселю Озеряни, коло Глен Спей, в штаті Нью-Йорк, над прегарним озером. Там оселилося також декілька близьких приятелів сім'ї Цимбалістих.

З огляду на віддаль до Нью-Йорка та погіршення стану здоров'я, Богдан мусив невдовзі залишити працю в Українському музеї. Він багато читав, писав статті, розпочав працю над довшим есеєм «Політична культура українців». На превеликий жаль, він її не закінчив. Богдан та Марта зворушено переживали події, які блискавично розвивалися в другій половині вісімдесятих років в батьківщині — події, про які покоління Цимбалістих мріяло і не вірило, що їх дочекається. Але коли довго очікувані зміни нарешті прийшли, цьому поколінню було вже запізно брати в них активну участь. І коли дехто робив собі ілюзію, що він може ще стати учасником цього відродження, Богдан, з питомою йому гідністю, волів залишитися постороннім обсерватором. Він радше став тим, кого по-англійськи називають elder statesman, — себто, як один журналіст здефініював, суспільним діячем, якого вогонь амбіції вже вигас, але з того жевріючого вугілля досвіду, мудрости та щирости суспільство може все ще користуватися щедрими порадами.

Маючи біля сорока років Богдан почав хворіти на гіпертонію. Та недуга послаблювала функціонування артерій, а опісля і серця, і стала причиною його смерті 16 серпня 1991 р.

Далі ми спробуємо окреслити Богданову життєву філософію, його погляди як професійного психолога, а також його практичну громадську та публіцистичну працю. Звичайно, ці аспекти Богданових поглядів та діяльності перепліталися та взаємно впливали один на одного.

ЖИТТЄВА ФІЛОСОФІЯ

Людина виробляє свою життєву філософію — систему вартостей, яка керує її вчинками, поступово та постійно її вдосконалює. Джерелами цього дороговказу є батьківське виховання, найкраще прикладом їхньої власної поведінки, школа, самостійна освіта, праця, довкілля, життєвий досвід.

Родина мала вагомий вплив на формування Богданового світогляду. Релігійність, патріотизм, серйозний підхід до життя, працьовитість були прищеплені родинним вихованням, — цими рисами Богдан уже відзначався, коли я його вперше зустрів чотирнадцятилітнім юнаком. Гімназія та бурса зміцнили у ньому ці якості, бо там також наголошувалося значення патріотичного та релігійного елементу для людини. Одначе, можна мати сумнів, чи достатньо уваги приділяли наші вчителі вихованню в нас інтелектуалізму, скептицизму, космополітизму, раціоналістичного підходу до життя та прагнення до досконалості. Богданові повоєнні студії та тодішнє його оточення дали йому поштовх до глибокого, філософічного осмислення мети життя, а також стилю та змісту людської поведінки.

Популярний філософський напрямок, екзистенціалізм, яким Богдан цікавився в перші повоєнні роки, допомагає нам краще зрозуміти його пізніший світогляд. Імена відомих французьких літераторів Жан-Поля Сартра та Альбера Камю найбільше пов'язуються з цим рухом. Їхні ідеї були якоюсь мірою продовженням ідей таких відомих мислителів новіших часів, як Ніцше, Кіркегор, Гайдеггер, Ясперс. Про філософію Сартра та Камю, між якими були досить значні відмінності, Богдан написав тоді інформативну статтю.[1] Суть цього напрямку полягає в тому, що в центр уваги філософії замість якоїсь абстрактної ідеї, включно з вірою в Бога, поставлено людину. Факт екзистенції людини є первинний для розуміння суті її існування. Але з огляду на життєві страждання та невдачі людини, зрештою на її неминучу смерть, людське існування є абсурдним. За Сартром, «ця абсурдність загрожує людині самій. Людина, що не діє, стає так само річчю абсурдною. Тому вона мусить діяти, ... діяльність є можлива, вона є виразом свободи людини...». Сама свобода є підставою вартостей. «Те, що ми обираємо, є завжди

digitized by ukrbiblioteka.org

добре тільки тому вже, що ми його вибрали», писав Сартр. «Попри абсурдність всякого вибору, треба вибирати, треба «ангажуватися»... Тема ангажування стає однією з центральних тем філософії екзистенціалістів. «Людина відповідальна тому, що вона існує і має свободу. Вона відповідальна за те, чим вона стає».*

Можна думати, що Богдан загалом перейняв суть екзистенціалістичної філософії, зокрема потребу заангажованості та можливості вироблення людиною своєї індивідуальності. Одначе його життя та діяльність показують, що він відкидав Сартрове егоїстичне та неморальне поняття свободи. Богданові краще підходило розв'язання проблеми людської свободи, навіч з абсурдністю та недоцільністю життя, запропоноване Камю. «Людина повинна ширити добро навколо себе, полегшувати терпіння інших, давати свою любов. Це буде вища форма заперечення безсенсовності всього існуючого». Своє імпліцитне кредо Богдан закінчує такою цитатою з Камю: «Людина повинна стверджувати справедливість, щоб боротися проти вічної несправедливості, творити щастя, щоб протестувати проти всесвіту нещастя». «Відкинення анархічної негації та бунту проти гуманізму, від ствердження абсурдності» Сартра «до підкреслення братерства та солідарности всіх людей» Камю було прийнятніше для Богдана.

Як Сартр, так і Камю були атеїстами. Богдан був глибоко релігійною людиною все своє життя. На мою думку, ця віра в Бога мала національне та інтелектуальне джерело. В Західній Україні міжвоєнних років релігійність та націоналізм (не конче інтегральний) були тісно переплетені в патріотичних колах українського суспільства, до якого належали Богданові батьки.

Богданова релігійність була також наслідком його інтелектуального розвитку. Вивчаючи філософію екзистенціалізму, Богдан напевно запізнався з поглядами головного з-поміж засновників цього напрямку — датського філософа Кіркегора, який у своїх працях наголошував проблему вибору, що ним кожна людина мусить визначити зміст свого життя. Вибір на підставі тільки етичних мотивів недостатній, бо інтелектуально не можна зрозуміти сповненої страждань людської екзистенції. Тому цей вибір повинен базуватися на християнській релігії, основою якої є саме принцип вільного волевияву людини. Страждання людини заради якоїсь добровільно вибраної нею ідеї є реалізацією суті релігійного життя. Ці тяжкі переживання приготовляють людину до вічності. До речі, екзистенціалістично–християнські переконання Кіркегора не перешкоджали йому дуже критично ставитися до тодішньої церковної ієрархії в Данії.

Богдан був типовим ангажованим інтелектуалістом — людиною, яка діє і тим самим визначає себе. Його життя, однак, було послідовнішим, ніж в екзистенціаліста Сартра. Богдан ризикував життям за свої переконання, коли Сартр того не захотів зробити в часах німецької окупації Франції. В одній зі своїх статей Богдан писав, що людина, не здатна ризикувати своїм життям за якусь ідею, є неповноцінною. Богдана не задовольняла лише його власна праця для якоїсь мети. Він інтенсивно заохочував інших до співпраці чи жертовності в ім'я цієї мети. Він писав статті, телефонував, переконував особисто та, що найважливіше, своєю поведінкою і жертовністю давав добрий приклад іншим.

Богдан вірив, що, спілкуючися з людьми, можна впливати на формування їхнього світогляду. Його спілкування набирало різних форм. Будучи

* Автор просить вибачення за досить довгі цитати з писань Цимбалістого, але його погляди, мабуть, найкраще можна зрозуміти на підставі його власних слів. Мову оригіналу збережено.

професійним психологом, він присвячував багато часу практичній громадській діяльності та журналістичній праці. Все це мало за мету виховувати та навчати своїх земляків, скинути з них намул історичної неволі та зробити з них повноцінних людей. Його багате товариське життя теж було якоюсь мірою мотивоване таким наміром. Одне слово, він хотів відродити українську людину та зробити з неї корисного члена модерного суспільства.

І знову пригадується мені такий епізод мого спілкування з Богданом. По кількарічній, майже цілковитій ізоляції від українського зорганізованого життя в батьківщині, а опісля в Німеччині, я припадково стрінув Богдана восени 1946 р. в Мюнхені. Ми довго оповідали собі про пережите під час війни. І тоді Богдан, як звичайно, спокійно, і тому дуже переконливо, дав мені тверезу оцінку українського руху воєнних років, зокрема оцінку компрометуючої поведінки наших партій та їх проводів. Тоді розповів мені, як розвивався його суспільно–політичний світогляд. Ця розмова допомогла мені зробити переоцінку недавніх подій та тодішніх пекучих проблем і частково спричинилася до формування мого власного світогляду. Ми знайшли спільну мову щодо багатьох питань, хоча деякі різниці в наших поглядах і залишилися. Богдан схилявся більш до консервативної розв'язки суспільних проблем, вважаючи індивідуальну відповідальність рушійною та вирішальною силою суспільного життя. Я хочу і дальше вірити, що роль суспільних інституцій, зокрема держави, повинна бути також важливою. Відсутність державного впливу на злагіднення суспільних різниць може довести до захитання стабільності суспільних відносин.

ПРОФЕСІЯ

Психологію Богдан почав студіювати в Берлінському, а закінчив докторатом у Геттінгенському університеті. Його дисертація, під заголовком «Подібність та контраст величин при геометрично–оптичних помилках», у галузі експериментальної психології, була опублікована 1949 р. у німецькому професійному журналі. Богдан дослідив, яким чином фізіологічний процес впливу електрично–магнетичної енергії (світла) на мозкову кору перетворюється у психологічне поняття форми й простору. Це питання і понині є одним з ключових у психології. Його вперше досліджувала в Німеччині так звана школа «Гештальт психології». Сьогодні одним із визнаних у світі спеціалістів цього напрямку є український вчений Василь Зінченко, син відомого професора Харківського університету Петра Зінченка.

Свої психологічні студії Богдан якийсь час продовжував у Лувені, а відтак у Мадриді, де він поглибив свої знання психоаналізу. В Мадриді він почав також практику психотерапії. Переїхавши до Сполучених Штатів, завдяки одному з чільних психологів штату Нью–Джерсі, д–ру Генрі Дейвіду, Богдан мав змогу вдосконалюватися при психіатричному шпиталі в Оранжбургу. Про його високу професійну якість може свідчити таке. Цей шпиталь конче хотів затримати Богдана в себе на праці. Законом штату передбачалося, що на працю можуть бути прийняті лише американські громадяни. Богдан ще ним не був. Тому шпиталь постарався, щоб закон було змінено. 1960 року Цимбалістий був запрошений на посаду директора психологічного відділу в Інституті перевиховання молодих правопорушників у Джеймсбургу, де опісля став директором професійної служби. В цій інституції Богдан був відповідальний за впровадження та розвиток різних реабілітаційних програм для молодих людей з психічними відхиленнями. Крім того, в різні роки Богдан співпрацював з установами цього профілю, в штаті Нью–Джерсі викладав курси психології у Ратгерському університеті та вів приватну психотерапевтичну практику.

digitized by ukrbiblioteka.org

Яким був Богданів погляд на психологію? Про своє ставлення до панівних напрямів Зігмунда Фрейда та Івана Павлова він писав у одній зі своїх статей: «На психоаналізу можна мати різні погляди і її треба приймати критично. Але треба відзначити, що на теми психоаналізи написано тисячі книжок сотнями розумних, освічених та чесних дослідників та переведено сотні експериментальних студій. Психоаналітичне думання опанувало (на мою думку, надмірно) американську психіатрію і клінічну психологію...». І далі: «Автор цих рядків не вважає себе психоаналітиком, але він, як більшість сучасних психологів, визнає, що психоаналіза збагатила значно наші знання про людину. До неї, однак, треба ставитися критично і знати, що є доведені факти, а що є лише спекуляції. Так само критично ставитися треба до теорії Павлова. Його експерименти із собаками дали певний взгляд в процес навчання, але не можна з нього робити нового божка».[2]

У своїй практиці Богдан спирався на психодинамічну теорію «Я», яку опрацювали Гайнц Гартман, Ерік Еріксон та ін. Згідно з окресленням Гартмана, «Я» — це основа особистості, що містить у собі ряд функцій, завдання яких — бути посередником між інстинктами і зовнішнім світом, і які встановлюють свідоме ставлення людини до зовнішнього світу. «Я» не однозначне з «self» («самим собою») — з особистістю чи характером. «Я» має багато функцій, з яких можна виділити такі найважливіші: ставлення до дійсності, контроль і регулювання інстинктивних потягів, ставлення до об'єктів та синтетична функція.

ПРАКТИЧНА ГРОМАДСЬКА ПРАЦЯ

Громадська праця Богдана Цимбалістого проявлялася в двох формах: практичній та публіцистичній. Ще в гімназії він відзначався здатністю впливати на інших і при цьому гармонійно з ними співпрацювати. Під час студій у Берліні багато часу присвячував праці в Націоналістичній (опісля Національній) Організації Українських Студентів, що мала там свій осідок. До січня 1945 р. Богдан був її секретарем та студійним референтом, а опісля заступником провідника (signum temporis!) та організаційним референтом. В той час він близько співпрацював з такими, опісля видатними, вченими, як Василь Рудко, Омелян Пріцак, Петро Воробій та вже покійні Іван Лисяк–Рудницький, Євген Пизюр та Орест Зілинський. Публіцистичним форумом цієї організації був «Бюлетень НОУС» за редакцією Василя Рудка в роках 1942—1943 (з'явилося 15 чисел). Берлінський період життя був дуже важливим для Богдана, бо тоді на грунті НОУС він остаточно виробив собі суспільно–політичний світогляд, який залишився в нього на все його життя.

НОУС був реакцією на стан українського політичного життя під час війни в Західній Україні та на відносини всередині української еміграції в Німеччині, зокрема серед студентів, які здебільшого були під впливом ідеології інтегрального націоналізму. Розлам ОУН на прихильників Степана Бандери та прихильників Андрія Мельника мав великий вплив на все політичне життя, зокрема й студентське. І лише невелика група студентів, згуртованих в НОУС, відважилася протистояти деструктивним силам, відповідальним за це ганебне явище в нашій історії. Пізніше в одній зі своїх статей Богдан так описав роль цієї організації: «Щоб зрозуміти те нове, що НОУС приносив у світоглядно–виховну роботу серед студентства, треба пригадати собі той духовний стан, в якому знайшлося тодішнє студентське покоління: наголошування ірраціоналізму, волюнтаризму в противагу нібито безсилому розумові; культ примітивно зрозумілої та нагої сили як вирішального фактора в суспільно–політичному житті; свідома аморальність в ім'я цілей, часто тільки групово–партійних; розпалені до білого емоції, скеровані на найближчі цілі; тому цілковита байдужість до дальшої

майбутності, звідси нерозуміння вартості й потреби муравлиної господарської, культурної і наукової праці. Це призвело до обниження рівня політичної культури всієї суспільності, до занепаду історичних, соціологічних, економічних і політичних дослідів та браку охочих досліджувати ці ділянки. Тодішня молодь була переконана, що старше покоління є приречене відійти від керми суспільно–політичного життя дуже скоро. Щоб його відхід приспішити, використовувано кожну нагоду, щоб загострювати конфлікт поколінь».[3]

НОУС не намагався відвернути студентів від політичних зацікавлень. Також не було потреби закликати студентів до пильніших студій. Що НОУС старався осягнути, — а це Богданові дуже відповідало, — так це замінити тодішній патологічний підхід до суспільного життя раціональним політичним мисленням, любов'ю до культурних вартостей, толерантністю до поглядів інших, відповідальністю за естафету поколінь. Одним із засобів до осягнення цієї мети була тоді ще не дуже сміла критика поглядів Дмитра Донцова та зацікавлення працями таких видатних мислителів, як Михайло Драгоманов і Вячеслав Липинський.

Переїхавши до Сполучених Штатів, де наша еміграція жила вже за досить устабілізованих обставин, Богдан — вірний своїм принципам — посилив свою громадську активність. Він радо виступав на різних форумах, зокрема молодечого спрямування, з численними доповідями, брав участь у публічних дискусіях. Він стояв осторонь від діяльності еміграційного естаблішменту. Навпаки, він вважав своїм обов'язком принагідно критикувати поведінку наших «провідних» діячів, аж до найвищих церковних достойників. Одначе найбільше часу та енергії він присвятив праці для Українського музею в Нью–Йорку. Захоплення музейною справою не було для Богдана якимось випадковим чи ефемеричним, воно грунтувалося на міцній інтелектуальній базі. Його життєва ідея залишалася незмінною: державне відродження України — запорука повного розвитку нації. Окупанти України знищували її провідну верству, соціальні інституції та історичну пам'ять, щоб легше інтегрувати її народ у свої держави й увічнити своє панування на її території. Одначе наш народ зумів щоразу відроджуватися. Це відродження, вважав Богдан, «починалося намаганням... усвідомити собі побутові особливості українського народу, тобто відкрити окрему культуру, не в сенсі високих літературних, мистецьких чи наукових досягнень, але в сенсі способу життя народу, та її зберегти живою». Інструментом у збереженні цієї народної пам'яті були й різні приватні етнографічні збірки та їхнє інституційне завершення — музеї. Бо, як він писав далі, «культурницькі, етнографічні зацікавлення раніше чи пізніше ведуть до політичного усвідомлення»[4]. Була й ще одна підстава для існування українського музею в Сполучених Штатах. Українська еміграція в цій країні по другій світовій війні була політичною. Для осягнення її мети треба було забезпечити й зберегти національну свідомість нащадків. А саме музеї є добрим засобом для прищеплення національної пам'яті молодим людям.

В Нью–Йорку початки українського музею закладено ще в 30–х роках. Союз Українок Америки в 1977 р. узяв собі за мету інтенсифікувати його розвиток. Провід СУА виявив свою відповідальність і розсудливість, запросивши Богдана 1979 року очолити цю акцію. Богдан прийняв пропозицію і протягом десяти років віддавав цій справі увесь свій вільний час, багато власних коштів, організаційну здібність, ентузіазм та вміння запалити інших до доброго діла. Наслідки його праці загальновідомі. Український музей є і залишиться одним з найбільших і сталих досягнень української еміграції в Сполучених Штатах.

digitized by ukrbiblioteka.org

ПУБЛІЦИСТИКА

Публіцистика, без сумніву, була для Богдана як ангажованого інтелектуаліста покликанням та справді улюбленим заняттям. У ній він виявив неабиякий хист полеміста. Його писання торкаються різноманітних проблем. Всі їх неможливо згадати в межах цієї статті. Тому зупинимося на його поглядах щодо Гарвардського проекту, Патріархату Української Католицької Церкви, соціально–психологічних підвалин українського суспільства та виховання української молоді на еміграції.

Богдан досконало розумів значення науки для українського народу. В своїх розмовах часто вказував на поширення між нами, зокрема між еміграцією повоєнних часів, псевдонауки або напівнауки. Це спотворення науки шкідливіше для суспільства, ніж її цілковита відсутність. Наука допомагає людині нагромадити певну дозу знання в якійсь ділянці, вміти його узагальнювати, дати йому логічний та естетичний вираз, мати космополітичний погляд на життя. Таке вільнодумне шукання правди можна провадити на університетах, де наука не підпорядкована жодним іншим критеріям. Ця понаднаціональна республіка науковців зобов'язана брати під своє критичне око не лише вселюдські проблеми, але також проблеми окремих націй. Коли з'явилася нагода заснувати наукові кафедри та Інститут українознавства при Гарвардському університеті в 1960–х роках, саме з таким наміром, Богдан палко захопився цим проектом. Він вірив, що в мурах чи не найкращого університету в світі буде можливо розвивати об'єктивну науку про Україну в багатьох вимірах. Він підтримував цей проект матеріально та статтями, переважно в газеті «Свобода» наприкінці 1960–х та на початку 1970–х років.

Прагнення Блаженнішого кардинала Йосифа Сліпого в 60–х і 70–х роках створити Патріархат Української католицької церкви відповідало не лише релігійним, а й національно–історичним потребам українського народу. Утворення Патріархату не тільки дало б поштовх до поглиблення релігійного життя та кращого розвитку нашої церкви, але, як писав Богдан, «у русі за Патріархат є й національний аспект, бо ж церква є однією з тих інституцій, що найбільше допомагають зберегти українську ідентичність розсіяних в діаспорі українців. В Україні вона є протисилою, яка своїм вченням про безсмертну душу людини боронить людину від зведення її до функції робота в тоталітарній державі. Боронячи своєрідних народові форм вияву релігійних почуттів і культу, вона тим самим допомагає йому в його боротьбі за самозбереження. Отож скріплення Української Католицької Церкви вивершенням її у формі окремого патріархату було б важливою допомогою народові в його теперішніх змаганнях за своє існування і розвиток»[5]. Навіть тепер, коли обставини в Україні радикально змінилися, це значення Патріархату не втратило своєї важливості. Отже, з релігійних та національних міркувань Богдан став ентузіастом цього почину, підтримував його своєю жертовністю та своїми вчинками. Пригадується мені, як ми разом з Богданом голосно демонстрували перед філадельфійським кафедральним собором проти негідного нехтування авторитету Блаженнішого одним з наших прелатів. У цій справі Богдан виступив з гострою статтею (яку згадано вище; він узагалі багато писав на церковні та релігійні теми, зокрема, газетних статей). Поведінка еміграційної громади була для нього цікавою не тільки з огляду на її ставлення до самої ініціативи, але також з погляду дослідження динаміки українського суспільного життя. Спочатку майже вся еміграція прийняла почин Блаженнішого Йосифа з ентузіазмом. Але невдовзі одна партійна група виступила проти нього, бо він не дав аудієнцію одному з її провідників. Але набагато гіршою була ганебна поведінка вищого духівництва української церкви на еміграції. За малими винятками, наші

єпископи стали проти ідеї Патріархату, мотивуючи тим, що на це потрібна згода Папи Римського. Одначе треба було вірити, що навіть Папа був би змушений поступитися бажанням усіх вірних та всього духівництва, коли б ними проводили їхні єпископи. Але легальний аргумент був лише камуфляжем честолюбності наших єпископів, які хотіли залишитися «удільними князями». Навіть коли Блаженніший став Верховним Єпископом, вони не хотіли йому підпорядковуватися та й далі приймали розпорядження лише від Римських властей, очікуючи за це почестей та нагород. Ця їхня ганебна поведінка ввійде в історію поруч з діями таких осіб як Кочубей та Іскра[6] Ще один приклад глибоко вкоріненої риси в психіці нашого народу: бунт проти своєї влади, а водночас сервілізм до чужої.

Вже праця в НОУС засвідчила раннє зрозуміння Богданом недоліків українського суспільства, зокрема активу, згуртованого в організаціях інтегрального націоналізму, та його стурбованість цією ситуацією. Цій проблемі він присвятив кілька своїх статей та окремий есей «Тавро бездержавності» (1982). Але спершу згадаймо про теоретичні погляди Богдана на проблему національного характеру (див., наприклад, його статтю «Родина і душа народу», 1956). Всупереч запереченням деяких учених, Богдан твердить, що феномен національного характеру існує. На його думку, такі фактори, як біологічний, геопсихічний, історичний, культуроморфічний та глибинно–психічний певною мірою визначали формування національного характеру. Але вирішальним є соціально–культурний фактор, це — «умово–психічні процеси і акти, ...йдеться про поставу, про норми і форми реакції людей якоїсь соціальної групи на зовнішні і внутрішні побуди»[7].

Застосовуючи цю модель до українців, він одним з найважливіших факторів у формуванні різних негативних компонентів їхнього характеру вважає довголітнє поневолення України поляками та росіянами. Ці негативні риси характеру, набуті одним поколінням, передавалися наступним поколінням через родинне життя. Наше суспільство (переважно еміграційне) відзначається відсутністю демократизму. Демократію він розуміє як однозгідність — консенсус усіх членів суспільства щодо засадничих вартостей. Різниці між окремими групами чи політичними партіями можуть стосуватися тимчасових проблем чи актуальної тактики. В додатку до незрозуміння демократії, наші політичні середовища, зокрема їхні провідні діячі, відзначаються слабким розвитком рис, притаманних та обов'язкових для державницько розвинутого суспільства, як–от пошана до авторитету, почуття відповідальності, моральна відвага і справедливість, толерантність, «дух спільноти» (добровільна та радісна служба для спільноти), жертовність тощо[8]. З огляду на відсутність цих ознак наші політичні середовища не мають взаємного вирозуміння, пошани та довіри до себе, не здатні діяти спільно. Коли в системі чужої влади ворожість до окупанта потрібна, то в нас, з огляду на неможливість її одвертого вияву, ця ворожість набирає форми ненависті, ба навіть агресивності супроти своїх.

Щоб зрозуміти методологію Богдана Цимбалістого, застановімся над такими двома негативними прикметами нашого суспільства, як недостатня підпорядкованість власній владі та братовбивча боротьба за владу. Як відомо, національний характер формується всередині сім'ї ще в дитячому віці. І тут багато важить вироблена віками структура української сім'ї, де центральною особою є мати, батько ж — досить віддалена постать у цій структурі. Він залишає за матір'ю виховання дітей, а сам бере в нім участь хіба лише тоді, коли потрібно карати дітей. Не диво, що діти хочуть якнайскоріше вирватися з–під опіки батька, щоб йому більше не підкорятися. По його смерті вони не хочуть мати більше «батьків» та взагалі комусь підлягати[9] Внаслідок цього — безоглядна боротьба за те, хто має бути головним «бать-

digitized by ukrbiblioteka.org

ком». В нашому суспільстві це відомий симптом «отаманщини», брак лояльності, підозри до своїх провідників та небажання їм підпорядкуватися.

Є ще інші симптоми довголітнього поневолення, що виявляються в розколі нашого народу. Різні окупанти впливали на дещо відмінний розвиток населення окремих регіонів України. Боротьба за незалежність призводила до відчуження самостійників від тих, хто погодився з фактом окупації. Ці фактори ставали перешкодою до єдності, часто спричинюючи міжпартійну ворожнечу. Донощицтво на своїх до ворожих властей має теж свою погану традицію в нашім народі. Нарешті, треба визнати негативний вплив Дмитра Донцова на формування політичної думки в Західній Україні в міжвоєнні роки. Цьому феноменові Богдан присвячував багато уваги[10]

Ідеологію, пропаговану Донцовим, не можна назвати інакше, як суспільною параноїдністю. В цій схемі світ поділено на добрих та злих. Останні — це Антихрист, ліберали, масони та їм подібні — утворили апокаліптичну змову на знищення українського народу, яку можна вбачати навіть у найневинніших речах. Боротьба добра проти зла вимагає безкомпромісовості з боку «луччих людей», тобто тих, які вважають себе єдиними патріотами в українському народі. На жаль, ця безкомпромісовість часом застосовується не до боротьби з окупантами, а до боротьби з власними політичними опонентами. Вона вимагає також підпорядкування народу якійсь індивідуальності, що іменується вождем чи провідником, підпертій авторитетом кількох вибраних осіб з нашої історії. Такі погляди, на додаток, забарвлені елементами есхатологічності — виходять з того, що добро остаточно мусить перемогти зло. Намагання декого полемізувати з цими поглядами Богдана Цимбалістого і представити вплив Донцова в позитивному світлі не можна серйозно трактувати[11]. Одначе заслуговує на увагу цікавий аналіз його поглядів у статті Романа Ільницького[12]. Цей автор намагається виправдати нашу внутрішню незгоду в різні часи та боротьбу за владу між політичними угрупуваннями — така конкуренція, на його думку, є корисною. Він також пояснює брак державності традиційним аргументом — кількаразовою втратою провідної верстви в нашій історії. Хоча обидва — Цимбалістий та Ільницький — наводять багато прикладів та серйозних аргументів, автор цих рядків не погоджується з їхньою оцінкою психосоціології українського суспільства та його проводу. В цілому народи та їхні провідники небагато різняться між собою. Визначальним чинником, що робить одні народи історично успішнішими, ніж інші, є, на мою думку, перманентність суспільних інституцій (в широкому значенні цього слова). Для прикладу, поляків відрізняє від українців роль польського костьолу, романтизм шляхти після поділів Польщі, традиційні зв'язки із Заходом, сильний та довготривалий вплив Реформації. Вони тривали впродовж усієї новітньої історії Польщі. Наші ж інституції, до того ще не дуже зміцнілі, як-от окрема церква, загальна освіченість та шкільництво, прив'язання до індивідуальної свободи за часів Козаччини, були геть зліквідовані окупантами. Втрата провідної верстви була лише одним аспектом відсутності тривалих інституцій. Тому, на мою думку, маємо такі різниці, зокрема, між українським та польским суспільствами та їхніми провідними верствами. На противагу до Богданових поглядів на негативний вплив Донцова на ідеологію та діяльність ОУН, Ільницький, спираючись на дослідження Михайла Сосновського, применшує чи навіть заперечує такий вплив[13]. Автор цих рядків радше згоджується з Ільницьким. Якщо Донцов мав вплив, — і я згідний з тим, що цей вплив був негатвиний, — то не на всіх членів ОУН. У цім найважливішім політичнім середовищі в Західній Україні в міжвоєнні роки та під час Другої світової війни, як показалося згодом, знайшли своє місце представники лівих поглядів, такі, як Іван Мітринга чи Борис Левиць-

кий, християнські демократи, як Богдан Кравців чи Володимир Янів, люди крайньо правих поглядів, як Ярослав Стецько чи Степан Ленкавський, а також професійні революціонери без чітко визначених ідеологічних переконань, як Микола Лебедь чи Роман Шухевич.

Богдан не аналізував наше суспільство лише задля інтелектуальної насолоди. За словами Камю, він хотів «ширити добро довкола себе». Його метою було створити міцний грунт для реконструкції цього суспільства. Але чи це є можливим? Богдан вірив, що здійснення такої перебудови не виключене. «Зміна може відбутися через повільну переміну всієї духовної атмосфери даної культури, емотивного стану суспільності, традицій дому, ментальності батьків. Отже, кращу суспільність можна виховувати малими, але продуманими змінами, повільним впоюванням певної системи вартостей, яку визнається кращою, дрібними деталями у вихованні малих дітей і т.п. Довгий і повільний процес — проте не безнадійний!»[14]. У праці «Тавро бездержавності» він писав: «Коли буде серед нас більше осіб, які усвідомлять собі психологічні та соціологічні наслідки довгого поневолення і свідомим зусиллям намагатимуться ліквідувати їх у особистій поведінці, в нашому громадському, церковному, політичному житті, тобто на кожному посту прямуватимуть до зцілення нашої спільності в'язами взаємного довір'я, толерантності до різниць між нами, лояльності до своїх авторитетів»[15] У дусі екзистенціалізму він заохочує кожного члена громади до такої свідомої та позитивної акції.

Однак великим оптимістом щодо психічно–соціологічної зміни українського еміграційного суспільства Богдан бути не міг. Люди генерації, до якої він звертався вище наведеними словами, виробили своє світосприймання вже давно та в дуже різних обставинах. Тому є загроза, що ця генерація передасть усі свої негативні риси нащадкам. Треба думати, як цьому запобігти. Богдан написав цикл статей, виданих 1987 року окремою брошурою під назвою «Вростаючи у дві культури». Деякі статті були опубліковані українською та англійською мовами, а деякі лише англійською. Мета очевидна — Богдан звертався в першу чергу до молодих людей, переважно з університетською освітою, для яких англійська мова є зрозумілішою, ніж українська. Він писав цю працю як професійний психолог та педагог, покликаючись на численні авторитети. Він оминав всякі емоційні елементи, а хотів вести свою розмову з молодими людьми виключно в раціональній площині.

Богдан розумів, що проблема ідентичності є пекучою для молодих людей, які виросли в українських сім'ях та переважно були виховані в українськім дусі, а притім живуть під домінуючим впливом культур країн їхнього поселення. Ким вони мають бути? Брак позитивного розв'язання цієї дилеми загрожує цим людям перманентним неврозом. З другого боку, гармонійне сполучення цих двох культур та заангажування в праці для національності своїх предків приносить людині велике задоволення та робить її успішнішою в інших ділянках життя. Але чому працювати саме для своєї національності? На це Богдан наводить такі три аргументи: праця для рідних людей є приємною; боротьба за визволення поневоленого народу є благородною метою; вільна Україна могла б внести багато цінного та питоменного до всесвітньої культурної скарбниці[16]

Гармонійний розвиток молодої двокультурної людини неможливий без знання мови своїх предків. Таке дозрівання потребує також відповідної організаційної структури. Тому Богдан надавав великої уваги розбудові потрібних для цього інституцій, як–от церква, молодечі товариства, музеї тощо. Якщо в такім середовищі «батьки, вчителі, провідники етнічних громад та молодечих організацій допоможуть дітям засвоїти дві культури,

digitized by ukrbiblioteka.org

етнічну та ширшого суспільства, роблячи їх комфортабельними з обидвома, вони створюють найбільш догідні умови для розвитку многогранної індивідуальності, з більш історично складною ідентичністю, з більш різноманітними талантами, ширшими горизонтами та зацікавленнями; людину толерантну з одвертим та гнучким розумом, здібну на об'єктивний погляд». Така людина є запорукою втримання національної окремішності та позитивної праці як у батьківщині, так і на еміграції.

Автор цих рядків знав покійного Богдана Цимбалістого близько шістдесяти років. Знав його з гімназійної лави, бурсацької кімнати та багаторічного спілкування в Сполучених Штатах. Завжди мав велику пошану до Покійного. Зрештою, всі, хто мав щастя знати його ближче, шанували його за моральність, мудрість, характер, почуття власної гідності, скромність, жертовність. Та читаючи чи вдруге перечитуючи Богданові праці, автор ще раз переконався, якого небуденного масштабу людиною був його покійний Товариш та яку велику втрату понесла наша спільнота з його смертю.

[1] Сучасна Україна.— 1953.— Ч. 19 (70).
[2] Листи до приятелів.— Нью-Йорк, 1967.— Кн. 7—9.— С. 43–44.
[3] Журнал українських студій.— Едмонтон, зима 1983.— С. 74.
[4] Сучасність.— 1981, березень-квітень.— С. 168–170.
[5] Сучасність.— 1978, березень.— С. 88.
[6] Там само.— С. 97.
[7] Українська душа.— Нью-Йорк, 1956.— С.30–32.
[8] Студентський вісник.— 1948, березень.— С. 42.
[9] Українська душа.— С. 39–40.
[10] Листи до приятелів.— 1967.— Кн. 1–3 та 7–9.
[11] Гомін України.— 1967, 4 листопада.
[12] Сучасність.— 1982, липень-серпень.
[13] Там само.— С. 121–122.
[14] Українська душа.— С. 43.
[15] Богдан Цимбалістий. Тавро бездержавності.—Джерсі Сіті, 1982.—С. 37.
[16] B.Cymbalisty. Growing up in two cultures.— Jersey City, 1987.— С. 28–29.

БІБЛІОГРАФІЯ

Українською мовою

1. Державницьке (державно-громадське) виховання // Студентський Вісник.— Мюнхен, 1948.— Ч. II/I.
2. Церква і соціяльне питання // Християнський Голос.— Мюнхен, 1955.— Ч. 27–35.
3. Родина і душа народу // Українська душа.— Нью-Йорк, 1956.
4. Місце психоаналізи // Листи до приятелів.— Нью-Йорк, 1960.— Ч. 2–9.
5. Параноїдний стиль серед українців // Листи до приятелів.— 1967.— Ч. 165–167.
6. Вдарити по столі, ножиці відозвуться // Листи до приятелів.— 1967.— Ч. 171–173.
7. Час і людина // Сучасність.— 1971.— Ч. 12.
8. Проблема ідентичности: Україна чи Америка (українською та англійською мовами).— Чікаго, 1974.
9. В полоні минулого // Сучасність.— 1975.— Ч. 1.
10. Американізм, американська культура та її критики // Сучасність.— 1976.— Ч. 7–8.
11. Рух за Патріярхат і українська суспільність.— Нью-Йорк, 1978.
12. Тавро бездержавности.— Джерсі Сіті, 1982.
13. Чи лише брак провідної верстви? // Сучасність.— 1982.— Ч. 7–8.
14. Завваження до посткриптума Р.Ільницького // Сучасність.— 1983.— Ч. 6.
15. Національна Організація Українських Студентів в Німеччині // Журнал Українознавчих Студій.— Едмонтон, зима 1983.
16. Фолкльор, музеї і національне відродження // Сучасність.— 1984.— Ч. 3–4.
17. Ще раз до проблеми українсько-жидівських стосунків // Сучасність.— 1985.— Ч. 12.

Німецькою мовою

18. «Grossenangleichung und Grossenkontrast in den geometrisch–optischen Täuschungen» / Psychologische Forschung, Zeitschrift fur Psychologie und ihre Grenzwissenschaften, 23. Band, 1949/51.

Іспанською мовою (назви статей подаються в перекладі)

19. Homo Sovieticus: міф та реальність // Oriente.— 1952.— II/1.

20. Марксистська псевдорелігія і проблема людини // Oriente.— 1953.— III/2.

21. «Демократична освіта» у Східній Німеччині // Revista de Educacion.— 1953.— VI/15.

22. Шкільна система в СРСР // Revista de Educacion.— 1953.— VI/15.

23. Освіта в СРСР // Revista de Educacion.— 1953.— VI/15; VI/17.

24. Чи існує радянський гуманізм? // Oriente.— 1955.— IV/3.

25. Руйнівні сили в радянському тоталітаризмі // Oriente.— 1955.— V/4.

26. Українська еміграція у вільному світі // Oriente Europea.— 1957.— VII/26.

Англійською мовою

27. The Younger Jamesburg Boy and His Treatment Possibilities // The Welfare Reporter (Trenton, N.J.).— 1965, july.

28. Special Treatment Unit for Troubled Youthful Offenders // The Welfare Reporter.— 1971, october.— (With Richard Koflanovich).

29. Falsification of the Forced Choice Guilt Inventory // Journal of Consulting and Clinical Psychology.— Vol. 36/2.— 1971.— (With John A.Dubeck, Solomon Z. Schuck).

30. Delinqency, Personality Tests and Relationships to Measures of Guilt and Adjustment // Psychological Reporter.— Vol. 31.— 1972.— (With Solomon Z. Schuck, John A. Dubeck, Charlene Green).

31. Achievement Level, Institutional Adjustment and Recidivism among Juvenile Delinquents // Journal of Community Psychology.— Vol. 3 (3).— 1975.— (With Solomon Z. Schuck, John Dubeck).

32. Growing up in Two Cultures.— Jersey City, 1987.

Крім повищих публікацій, Б.Цимбалістий є автором близько 150 статей українською та англійською мовами з такими підписами (крім власного прізвища або без підпису): Б.Ц., Б.Цим., Ц., Б.Стельмах, Б.С., Б.Ярос., бяц, б.дан., П.Д.Б., Я.Стельмахів, Б.М.Д., Б., С.С., Прес-референт, Л.Р.-Н., Б.Озерянин, Я.Іванів, Я.С., Б.Я., Озерянин, Б.Яровенко, в таких періодичних виданнях: «Студентський Вістник», «Вісті» (Брюссель), «Українські Вісті» (Новий Ульм), «Соборна Україна» (Париж), «Християнський Голос», «Свобода» (Джерсі Сіті), «Сучасна Україна» (Мюнхен), «Українське Слово» (Париж), «Молода Україна» (Канада), «Прометей», «Нові Напрями», «Наше Життя», «Наш Голос», «За Патріярхат», «Народна Воля», «Америка».

digitized by ukrbiblioteka.org

Марта БОГАЧЕВСЬКА-ХОМ'ЯК

СЛОВО ПРО ЗБІГНЄВА БЖЕЗІНСЬКОГО

Як уже повідомлялося в пресі, новими лауреатами нагород Фундації Омеляна і Тетяни Антоновичів (США) стали видатний американський політолог і громадський діяч Збігнєв Бжезінський, відомий український поет, один із засновників і лідерів Руху Іван Драч, та не менш знаний економіст зі Швейцарії Богдан Гаврилишин — професор, член Римського Клубу, директор Міжнародного інституту менеджменту. Оскільки промова З.Бжезінського під час вручення премій була виголошена по-англійськи, українські газети так і не подали її перекладу, хоча за своєю глибиною й суттєвістю вона заслуговує, на наш погляд, найпильнішої уваги українського читача. Публікуючи переклад цієї промови, редакція «Сучасності» висловлює подяку колегам із «News from Ukraine», які розшифрували магнітофонний запис виступу Бжезінського й видрукували його в 30-у числі своєї газети. Уміщуємо також вітальне слово про З.Бжезінського Марти Богачевської-Хом'як, виголошене на згаданому врученні нагород Фундації Антоновичів у Києві 2 липня 1992 року.

Збігнєв Бжезінський — вагомий чинник у світовій політиці та відома постать у світовій науці. Це космополіт — у найкращому розумінні слова. Народжений у Польщі, виростав у Канаді, одружений з чешкою, з 1977 по 1981 роки був дорадником президента Америки в справах безпеки. Автор чільних праць з ділянки політології, які швидко здобули собі місце класики предмету, професор престижевих університетів США, член дирекції численних фондів, у 1981 році відзначений Президентською медалею Свободи за внесок у нормалізацію американсько-китайських відносин та працю в ділянці прав людини. Ці та інші численні відзначення професора Бжезінського зрозумілі і не потребують багато пояснень.

Рішення жюрі Нагород Фундації імені Омеляна та Тетяни Антоновичів, одначе, не таке ясне. Нагорода Антоновичів, хоч вона швидко набирає розголосу, дещо менше знана у світі за сьогоднішних лавреатів. Надається вона за особливі заслуги у галузі українознавства. Професор Бжезінський одержує її сьогодні за свою працю з 1989 року «Грандіозний Провал, Народження і Смерть Комунізму у Двадцятому Столітті». Велич книжки безсумнівна. Вона — в прозірливості візії — ніхто інший не посмів передбачити і продемонструвати швидкий крах радянської системи сили і праці. Вона виявляється у ясно продуманій структурі аргументації, у тонкій аналізі подій і людей, у науковому підложжі підходу та фактажу теми. Полягає вона у відвазі глянути у вічі своїй власній науці і чітко прорахувати наслідки розкладу системи, яка колись тероризувала світ, а в час появи книги ще далеко не давала ознак на швидкий розвал. Журналісти хвалили книжку за розмах, за вміння оригінально схарактеризувати роки Горбачова та за відвагу передбачити дальший розпад, а не розвиток «перестройки». Інші ж знову закидали Бжезінському фальшиве і вороже зрозуміння реформ Горбачова, а то й намагання продовжувати холодну війну. Науковці захоплювалися аналізою ідеології, блискучим зрозумінням діялектики, відвагою наукового полету. Критики, одначе, вважали всі ці прикмети праці Бжезінського — негативами, закидаючи професорові непрофесорські політичні амбіції. Вони обурено кивали головами, мовляв, до чого ж доведе поєднання наукової аналізи з тематикою сучасності. Та для Бжезінського немає цеї вигідної псевдомежі між наукою і реальністю дня. Як стародавні греки, які, до речі,

перші сформулювали поняття демократії, Бжезінський розумів, що політологові відмежуватися від свого реального світу — це особисте боягузство і наукова обмеженість.

Перші праці Збігнєва Бжезінського — «Політичний контроль у радянській армії» (1954); «Вічна чистка: політика рядянського тоталітаризму» (1956) та «Тоталітарна диктатура й автократія» (1957) — зосереджені на структурі СРСР. Далі Бжезінський звернув увагу на вивчення совєтського блоку. Книжка 1960 року «Совєтський Блок: єдність і конфлікт» насторожила всі прошарки американської т.зв. кремлінології — про який конфлікт у східній Європі під Радянською владою говорить Збігнєв Бжезінський? Таж ціла Східна Європа демонструє єдину ідеологію, і немає там суттєвих різниць. Але професор Бжезінський впевнено доводив розбіжність інтересів країн Східної Європи та СРСР і тим розгорнув зір і засяг зацікавлень американської науки, а згодом і політики. Він бачив СРСР у світовій структурі, він вивчав організацію міжнародних відносин, підложжя суспільно-політичних структур. Доброму політологові не вистачає зосередитися виключно на політиці — він іде в глибину явищ влади і сили, вивчає внутрішні скрижалі, яких сама влада не пізнає. У Збігнєва Бжезінського далі з'явилися праці «Ідеологія і Влада у совєцькій політиці» (1962); «Альтернатива до розподілу: за ширшу концепцію ролі Америки в Європі» (1965); «Між двома віками: роль Америки у технотронному віці» (1970); «Ніжна квітка: криза і зміна в Японії» (1972); «Сила і засади» (1983); «План гри: як провадити змагання між США та СРСР» (1986).

У статтях, викладах, журнальних працях, численних публічних виступах, на семінарах, у класах, по радіо й телебаченню Збігнєв Бжезінський продовжував свій аналіз сучасності і не ховався за ширмою псевдонаукового відмежування від подій нашого дня. Одначе не було у нього ніколи й відмежування від науки, від наукового підходу до справ та високого рівня, гідного науковця.

Добре, але де тут Україна, а українознавство і поготів?

Щоб відповісти на це запитання, треба на кілька хвилин відступити від нашого лавреата та пригадати собі, що таке українознавство. Українознавство — це наука про Україну і пов'язані з нею предмети, звичайно обмежені до гуманітарних наук. Історики, політологи, філософи, соціологи вивчають по змозі глибинно і зосереджено теми, що або характерні для України, або в якійсь мірі допомагають нам зрозуміти явища на її територіях чи серед населення, яке або є українське, або походить з українського роду. До деякої міри, як галузь науки, українознавство виросло, щоб боронити сукупність тем про Україну, в час, коли Україна не мала окремої держави, що ставила б інтереси народу і держави на перше місце. Можна навіть твердити, що як галузь науки і взагалі як одиниця зацікавлень українознавство розвинулось поза територіями України, там набрало змісту і витворило свого роду структуру. Коли шлях на Україну був закритий і коли наука в Україні не завжди віддзеркалювала і науку, і Україну, зацікавлення тематикою України треба було не тільки осмислювати, але і боронити. Так і постало українознавство, і поволі воно набрало легітимності. Нагороди Антоновичів, засновані в 1980 році, допомогли у визнанні українознавчих тем ширшими колами науковців і громадянством.

Та українознавство вимагає не тільки глибинного вивчання України, але також і осмислення її місця, вимагає вивчання тем, які не обмежені виключно Україною. Кращі праці з українознавства намагаються визначити місце України у концепціях світової науки і політики. Відмежування від широких світових наукових кіл загрожувало б українознавству перетворенням у екзотичний антикваризм і тим самим — вживши перестарілу гегелівську діялектику, яка ще недавно лунала з цього подіюму, — виродніннням і занепадом.

Тому жюрі нагороди Антоновичів завжди зосереджували свій зір на працях, які зуміли поставити зацікавлення Україною у ширшому

digitized by ukrbiblioteka.org

контексті. Збігнєв Бжезінський поставив її не в центрі своїх зацікавлень, але у колі всіх активних чинників світової політики. Для нього Україна ніколи не була екзотикою, не була пішаком дипломатичної гри, а повновартісною одиницею. Як правдивий науковець, професор Бжезінський не задовольнявся газетними описами політичних та економічних явищ, а зумів, при допомозі історичного відчуття, емотивного зрозуміння та наукової аналізи побачити суть політичної системи Совєтського Союзу і союзних йому держав. Логічно, чітко і відкрито — прикмети, якими політологи не завжди пишаються, Збігнєв Бжезінський аргументував, що економічна децентралізація в Союзі неминуча, бо без цього стандарт життя радянського громадянина ще більше занепаде. Що більше, сама життєздатність радянського уряду як світової потуги неможлива без децентралізації економіки. Ця економічна децентралізація, одначе, мусить допровадити до розвалу багатонаціональної імперії СРСР. І на відміну від більшості західних науковців-політологів, яким тяжко було зрозуміти відрубність України від Росії, Бжезінський не тільки її підкреслював, але надавав їй ключового значення у розвитку можливих подій. Не пропагуючи жадної ворожнечі, а тим паче будь-яких таємних акцій, Бжезінський річево і безнастанно, де тільки це було на часі, повторював, що бажані зміни в СРСР (які, до речі, лежали в інтересі США, як і в інтересі населення СРСР) мусять допровадити до зміни відносин народів СРСР з центром, тобто з Росією. Такі зміни допровадять до кращих шансів миру, а також зумовлять розвиток економіки і демократії в самій Росії. У цій аналізі роль України така сама, як роль інших народів і держав. Україна розглядається як повновартісна одиниця, а не як географічний суб'єкт стратегічних міркувань.

У публічному виступі з нагоди ювілею одного із вашингтонських університетів у лютому 1992 року Бжезінський підкреслив, що ключ до дальшого мирного розвитку Європи лежить у здатності Росії перемислити себе з імперської на демократичну державу. Тут роль України надзвичайно важлива — і в тому, що вона може забезпечити кращі шанси на розвиток демократії, і в тому, що у нинішньому технологічно злученому світі внутрішня і зовнішня політика всіх держав тісно переплетені, як і переплетені з собою долі всіх держав світу. Співдружність Держав колишнього Союзу Бжезінський від самого початку бачив не як продовження Союзу, а як мирний і зорганізований засіб його розчленування. Крах комунізму як ідеології, що у великій мірі була завершенням раціоналізму Французької революції, в дечому означає кінець ідеології соціялізму і капіталізму. Для Бжезінського у тому процесі творення нового ладу на світі і вилонення можливо нових ідеологій, нових осмислень суспільного і політичного життя, Україна відіграватиме належну роль — у народів вольних колі.

В тому-то для нас головна заслуга професора Бжезінського, що така істина для нього — нормальне явище. Науковець сприймає свою працю як закономірне завершення сукупності різних чинників, а не якесь незвичне явище. У праці Бжезінського Україна є; вона не потребує «українознавства» чи особливого виправдання. Для нас, які десятиліттями мусіли обстоювати самобутність України, сприймання України як самозрозумілого явища і зрозуміння її ключової ролі у світовій політиці — це найвище визнання. Без Бжезінського Україна існувала й існуватиме, його заслуга в тому, що він осмислив її існування у світовій політичній системі ще заки це не було загально зрозуміле.

Дозвольте мені підкреслити також кілька фактів, які виходять поза межі формального лавдування лавреата, але які характеризують його науку і його діяльність. В 1966 році, коли молодий професор Колумбійського університету Збігнєв Бжезінський відав Російським Інститутом того ж університету, в складі делегації України до Об'єднаних Націй в Нью Йорку приїхали два поети: Дмитро Павличко й Іван Драч, наш сьогоднішній лавреат премії Антоновичів. Студенти Колумбійського університету українського роду хотіли, щоб виступи поетів не обмежувалися ООН і малими громадами т.зв. «прогресивних» українців. Нам треба було запрошення офіційного директора

Інституту, щоб дістати залю на виступ. Тяжко собі пригадати, що така проста річ не була тоді простою, не багатьом в Америці були відомі представники України до ООН, а то й сама Україна. Професор Бжезінський з півслова зрозумів, у чому діло, — заля на виступ була.

Це не дрібничка — виступ Павличка і Драча в Колумбійському університеті промостив шлях популярності української літератури в сучасному англомовному світі.

Бжезінський також заслуговує на повторні лавдації за його працю у галузі прав людини — в осмисленні поняття і у переведенні змагань за права людини як основної цілі закордонної політики США. І тут також Україна для нього явище нормальне і вагоме. У переговорах з представниками СРСР, щоб заміняти радянських шпигунів у США за радянських таки дисидентів, Бжезінський настоював на звільнення не будь-якого дисидента, а котрогось чільного українця, хоч це, до речі, не могло принести особливої політичної вартості у внутрішній політиці США, де деякі інші етнічні групи мають більшу політичну силу і журналістську популярність, ніж українці. Та Бжезінський наполягав. Валентин Мороз вийшов на волю.

Для мене, одначе, вартість Бжезінського-науковця і Бжезінського-людини проявляється найбільш чітко у тому, як він, відвідуючи Перемишль, обороняв перед поляками право українців на самобутність і на український Львів. За цей Львів боровся Бжезінського батько, і з болем говорив синові про цю непотрібну боротьбу між братами. Та не в тому суть, а в тому, що чи не перший українець, якого зустрів Бжезінський, був українець, який також боронив Львів, але для українців. Цей українець став приятелем сім'ї Бжезінських, а його син був першим воїном УПА, якого, ще молодим хлопцем, зустрів наш лавреат.

Наукові, політичні, дипломатичні осяги професора Бжезінського не потребують нашого підтвердження. У Києві, місті, де колись володарювали поляки і де творив Тарас Шевченко, мені слід згадати, що у формування людини, яка стала світової слави Бжезінським, лягло те явище, про яке писав Шевченко, явище, яке переходить кордони і яке в'яже нас усіх сьогодні, — «раз добром налите серце ввік не охолоне».

Бо тільки сполучення серця й ума творить велику науку. Перед нами великий науковець і велика людина.

Вашінгтон.

digitized by ukrbiblioteka.org

Збігнєв БЖЕЗІНСЬКИЙ

УКРАЇНА МАЄ СТАТИ ЄВРОПЕЙСЬКОЮ ДЕРЖАВОЮ

Виступ при отриманні нагороди Антоновичів у Києві 2 липня 1992 р.

Цей вечір є святом українського інтелектуального життя, святом життєздатності й волелюбства української нації. Нагорода, яку я мав честь отримати, є також свідченням вагомого внеску української діаспори у життя України. Я гордий бути у блискучому товаристві колег–лауреатів, що отримують премію нині зі мною, і в не менш блискучому товаристві колег–лауреатів, що отримали цю премію раніше. Я, зокрема, знаю, що одним із перших лауреатів премії Антоновичів був Василь Стус, котрий життям заплатив за відданість своєму народові. З огляду на цей факт я хотів би присвятити свою премію, себто її грошову частину, родинам політв'язнів, що віддали життя за свободу. Знаменно, що будинок, у якому ми отримуємо цю премію і який донедавна носив ім'я відомого міжнародного терориста (В.І.Лєніна.— Ред.), перейменовано нарешті на «Український Дім».

Я маю й особисті причини почувати себе щасливим тут цього вечора. Ще з юних літ я вважав, що Україна має бути вільною, і вірив, що одного дня вона таки здобуде собі волю. Мій батько бився за Львів з українцями, але згодом завжди пояснював мені, що польсько–українська війна була братовбивчою, а передвоєнна польська політика щодо України — помилковою. Тож я ніколи не поділяв думки, що свобода для нації не конче має пов'язуватися з незалежністю. Гадаю, вони неподільні — як душа й тіло. Я завжди відчував це серцем і, можливо, одна з причин цього відчуття — моє польське походження, мій польський досвід.

Я маю й геополітичні підстави вітати українську незалежність. Може, тому що однією своєю частиною, серцем, я поляк, а другою, розумом, американець. Незалежна Україна змінює всю геополітичну карту Європи. Її поява — одна з трьох найбільших геополітичних подій XX століття. Перша подія — розпад у 1918 р. Австро–Угорської імперії. Друга — поділ Європи у 1945 р. на два блоки. Поява незалежної України може вважатись третьою такою подією, оскільки вона ознаменувала кінець імперської Росії. А це більше, ніж кінець комуністичного СРСР, це кінець останньої імперії в Європі. Ця подія, в свою чергу, обумовлює цілий ряд інших важливих політичних змін. Розваливши Російську імперію, незалежна Україна створила можливість для самої Росії — як держави і нації — стати нарешті демократичною і європейською. Українська незалежність, таким чином, корисна для Росії. Вона не є явищем антиросійським, навпаки — є явищем, по суті, проросійським. Тому що коли б Росія збереглась як імперія, її народ мусив би й далі жити в державі злиденній і диктаторській. Поява незалежної України є, таким чином, не лише важливим геополітичним явищем, а й явищем політико–філософським. Слід пам'ятати про це і про те, що приязні, доброзичливі стосунки між Україною і Росією цілком можливі. Ми в Америці зацікавлені в добрих, нормальних взаєминах між Україною і Росією. Але, зрозуміло, це жодної мірою не ставить під сумнів нашого прихильного ставлення до самої української незалежності.

Україна сьогодні — незалежна держава, а проте треба визнати, що наступною фазою є нелегка фаза її зміцнення. Наступні три–п'ять років будуть критичними і надзвичайно важкими. Ви вже заклали основи незалежних фінансів і незалежної армії, і те, й те справді вкрай необхідне для незалежної держави. Ви здобули — здобули нещодавно — міжнародне визнання, і це теж неабиякий успіх для України. Був час, коли дехто у нас вважав, що Америка має зробити вибір між Росією й Україною, але сьогодні, здається, вже всі збагнули, що добрі стосунки і з одною країною, й з другою лише сприятимуть стабільності у Європі. А проте зміцнення української незалежності потребує ще величезних змін в українському суспільстві та економіці.

Український народ мусить зрозуміти як неминучість майбутніх труднощів, так і їх необхідність. Час не тільки для світлих мрій, а й для гіркої правди. А полягає ця правда в тому, що протягом найближчих років людям доведеться зіткнутися з неймовірно важкими соціальними проблемами і що вирішення цих проблем потребуватиме від кожного неабияких жертв. Люди мусять знати про це, бо ілюзії щодо цього не просто хибні і безпідставні, вони можуть виявитись для України взагалі фатальними.

Але й мрії потрібні. Бо якщо український народ буде терплячим і наполегливим, він стане в кінці цього шляху справді європейським народом, стане повноправним членом європейського співтовариства, господарем новочасної процвітаючої держави.

Захід може допомогти вам у цьому, але основна й вирішальна праця має бути зроблена в Україні самими українцями. Коли заходить мова про трансформацію колишніх комуністичних систем, як правило, розглядаються дві моделі. Одна з них — польська — передбачає всебічні, стрімкі зміни знизу догори. Друга — китайська — передбачає поступове й контрольоване проведення реформ згори донизу. Обидві моделі — кожна по-своєму — виявились загалом успішними. Але жодна з них, на мій погляд, не підходить для України. Поляки спробували зробити усе відразу, українці, думаю, до цього ще не готові. Що ж до китайської моделі, то вона, гадаю, для України застаріла політично. Тому Україні варто б розробити власну модель, уникаючи механічного копіювання як польського, так і китайського досвіду.

Я абсолютно переконаний, що обдарованість, наполегливість українського народу, його відчуття історичної перспективи сприятимуть успіхові цих нелегких перетворень. І я нітрохи не сумніваюсь, що ви є на доброму шляху до Європи — як новочасна і, що найважливіше, навіки вільна Українська Держава.

З англійської переклав Микола Рябчук

digitized by ukrbiblioteka.org

Богдан ПЕВНИЙ

АРХИПЕНКОВЕ КОРІННЯ

Архипенко? Чи справді знаємо його? Звідкіля?

1987 року в Національнім музеї у Львові, на виставці з приводу сотої річниці з дня народження Олександра Архипенка, було виставлено сім його рисунків і одну літографію: «Оголена», «Натурниця», «Жіночий акт, фантазія», «Жанрова сцена», «Відпочинок», «Напруга», «Ранковий туалет» і «Оголена жінка». Це все, що вдалося назбирати на Україні ентузіастам творчості найбільшого українського скульптора усіх часів. Правда, у Києві, у Державному музеї українського образотворчого мистецтва, зберігається Архипенкове «рококове» погруддя диригента Віллема Менгельберга, яке скульптор, не будучи прихильником портретів, вважав за «інтерпретацію голови». Тепер, окрім Менгельберга, є ще у цьому музеї недавно подароване погруддя Тараса Шевченка. У Москві, в Державному музеї нового західного мистецтва, можна побачити Архипенкову «Грацію», або, як її ще називають, «Велич краси».

Ось і все. Його обмаль і воно не характерне для творчості Архипенка. «Правдивого» Архипенка можна знайти на Заході, у музеях Європи й Америки, але це не так просто для посполитого глядача.

Відсутність оригіналів скеровує пошуки за Архипенком до літератури.

На Україні у минулому, в періоди відлиг, коли дещо дозволяли, писали про Архипенка обережно, наголошуючи незначний Архипенків натуралізм ціною промовчування справжніх факторів, які винесли творчість Архипенка на поверхню світового мистецтва. У радянському мистецтвознавстві ці фактори були позначені тавром небажаного «формалізму» — неприродним і свідомим відривом форми від змісту, спотворенням зовнішності та порушенням прийнятих пропорцій.

Але і поза Україною не скрізь щастило Архипенкові.

Коли 1964 року преса принесла вістку про смерть Архипенка, багато діячів нью-йоркського інтелектуального і мистецького світу навіть не знало, що він жив і працював у США. Для них це було відкриттям.

1923 року Олександрові Архипенкові, коли він прибув до США, було тридцять шість літ. Вже тоді він втішався славою великого скульптора, чиє ім'я згадували поруч Пікассо, Дерена, Брака, Делоне та інших найвидатніших творців усього найсвіжішого в мистецтві Франції, Німеччини та Італії. Інтернаціонально визнаний за піонера кубізму в скульптурі, він був одним з її чолових сучасних новаторів, чиїм особливим внеском була заміна класичних суцільних об'ємів формами, зведеними до найсуттєвішого. Він перший застосував у модерній скульптурі конструкції із різнородних матеріалів, дав скульптурі власне просторове оточення, ввів у скульптуру увігнуті та випуклі форми і порожнявину, повернув скульптурі багатобарвність, започаткував скульпто-малюнок.

І все це Архипенко устиг зробити ще перед 1913 роком!

Він уже тоді опрацював аналітичні принципи своєї мето-дики, які трансформували сучасне мистецтво. Його ранні скульптурні нововведення притягали до себе не менше уваги від Пікассових у малярстві.

Захоплений Гійом Аполлінер, незаперечний тоді авторитет модерного мистецтва, писав у вступі до каталогу першої персональної виставки Олександра Архипенка (Фольквангмузей, Гаген, Німеччина, грудень 1912): «Архипенко дедалі більше наближається до абсолютної скульптури, яка одного чудового дня зіллється з абсолютними малярством і архітектурою, щоб стати чистим мистецтвом над усіма стилями, техніками і засобами».

Порівняно до першого, європейського періоду, другий, американський період життя і творчості Олександра Архипенка можна назвати періодом стагнації, хоч, перебуваючи в Америці, він створив понад 750 творів і не відступив від основного свого принципу: «Мистецтво не повинно бути імітацією вже створених речей, мистець повинен бути творцем».

Дива технологічного світу довкола нього постійно штовхали його до щоразу нових експериментів з різними матеріалами і процесами. Він, як і раніше, пробував внести у скульптуру свої новаторські задуми. Давно зацікавлений ідеєю руху в мистецтві, 1924 року він видумав машину для рухомих образів, яку назвав «Архипентурою». Це був коробкоподібний апарат із сторонами, складеними з вузьких металевих смужок, подібних до венеціанських віконниць, поверх яких совгалося полотно. На заслонах були намальовані абстрактні форми, і коли Архипенко натискав електричний гудзик, форми механічно мінялися. Видиво продовжувалося крізь серію зображень жіночих форм, трактованих у характеристичній для нього манері. Іншим прикладом його винахідливості, пов'язаної з рухом, була «Фігура, що обертається», 1956 року. Являла вона собою 78 цалів заввишки моторизовану конструкцію з дерев'яних, перламутрових і металевих перехресних площин, що постійно оберталися. У своїх абстрактних фігурах і декоративних рельєфах він експериментував із зіставлюванням різних матеріалів. Особливо привабливими були його абстрактні форми, плинно різьблені у пластиці та освітлені зсередини світлом, захованим у підставі.

За іронією долі його великий талант знайшов практичне застосування в оздобах вітрин фешенебельних універмагів Нью-Йорка, а у монументальному аспекті був використаний лише у двох 14 стіп заввишки абстрактних «Залізних статуях» біля входу в університет у Канзас Сіті, штат Міссурі. В Америці він не знайшов зрозуміння і атмосфери групи «Золотий переріз» («Section d'Or»), членом якої був і з якою виставлявся в Парижі, Брюсселі, Римі та Женеві разом із Пікассо, Браком, Леже, Делоне, Пікабією, Війоном, Дучампом та іншими. Американська критика оцінювала творчість Архипенка по-різному, вагалася між крайнощами, називала його «найбільшим скульптором від часів Родена»[1] або знецінювала, мовляв «мистець був незначним талантом, який випадково опинився у належному місті, у належний час»[2]. На жаль, багато з його нововведень потрапили на образотворчу сцену у час, коли увага американського мистецького світу була звернена деінде: у 1930-х роках на соціально-політичні сюжети, а у пізніх 1940-х і 1950-х — на абстрактний експресіонізм Джексона Поллока і Віллема де Кунінга. Коли у 1960-х роках з'явилося мистецтво «складання», Архипенко з гордістю міг спостерігати розвиток деяких передових мистецьких ідей, які він вніс понад чотири десятиліття тому. Коли йому було вже за сімдесят, його праці знову почали здобувати широке визнання, але він так і залишився самітником до кінця свого життя.

В Америці Архипенко вів непосидюще життя, вічно шукав за новим, не міг загріти одного місця. З Нью-Йорка 1935 року виїхав до Лос-Анджелеса у Каліфорнії, але вже 1937 року переїхав до Чікаго і наступного 1938 року повернувся до Нью-Йорка, а 1946 року знову на деякий час осів у Чікаго. Як більшість мистців, що займаються експериментальною працею, яка випереджає загальні уподобання,

digitized by ukrbiblioteka.org

Богдан Певний і Августин Сумик.

Архипенко мав скромні заробітки зі своєї скульптури. Щасливо склалося, що він також любив навчати молодь і мав успіх у заохочуванні мистців кількох поколінь сприймати свіжі естетичні перспективи. Він роз'яснював теорії творчості, виведені з концепцій космосу, з природи структур і з теорії відносності Ейнштейна. Як раніше в Парижі та Берліні, Архипенко мав свої мистецькі школи у кожному місці свого поселення, так було в Нью-Йорку, Лос-Анджелесі й Чікаго. У Вудстоку, штат Нью-Йорк, поблизу відомої мистецької колонії, він мав літню школу з комплексом будівель, які сам збудував на місці покиненої каменоломні, включно з величною майстернею, вбудованою у стрімку кам'яну скелю. У самому центрі Нью-Йорка, в Мангеттені, він вів експериментальну школу кераміки «Арко». Увесь цей час Архипенко викладав або читав окремі лекції в університетах західного і східного узбережжя та середніх штатів Америки і влаштовував свої персональні виставки не тільки у безлічі міст Америки та Європи, а й у Японії та Гватемалі.

У народі кажуть, що життєву мудрість дістаємо разом з материнським молоком, а середовище, з якого виростаємо, в якому проводимо дитячі роки, має вирішальний вплив на майбутні дороги нашого життя. Сказаним можна спробувати пояснити таємниці особливостей творчості Олександра Архипенка — винахідливість, абстрактне мислення і суб'єктивізм.

Олександр Архипенко народився 30 травня 1887 року в Києві, столиці України, у родині Архипенків — Порфирія Антоновича і Параски Василівни з Махових. Його батько був інженером і винахідником, професором механіки і керівником лабораторії Київського університету. Батько увесь час займався майструванням, і Олександр виріс в атмосфері винахідництва, постійного створювання чогось зовсім нового, незнаного. Пізніше Архипенко пояснював, що творчий геній Леонарда да Вінчі не тільки втілював мистецтво, а й поєднував його з наукою та інженерією, і що математика, царина його батька, є частиною мистецтва. Старший Олександрів брат Євген, вчений агроном, 1919 року був міністром рільництва в уряді Української Народної Республіки. Родина мешкала в одному з університетських корпусів, відразу позаду центральної будівлі університету. Дід Антоній був іконописцем і цікавився історією світового мистецтва та ар-

Олександр Архипенко: «Жіноче торсо», 1909, бронза, 21, із збірки Марії і Августина Сумиків.

хеологією, з якими познайомив свого онука. У Києві тоді проходили інтенсивні археологічні розкопки, знахідки яких сягали доби неоліту. Олександрів досвід із спостережень об'єктів, віднайдених під час розкопок, привабив його увагу до старовинного мистецтва, для якого були характерні абстракції із взаємодією ліній та об'ємів. У античних витворах були використані різні матеріали. З другого боку, у дідовому іконописі наголос був поставлений на візантійському ритмі ліній та застосуванні магічної сили кольорів поліхромії. Все це мало вплив на молодого Архипенка.

Олександр до дев'ятого року життя вчився приватно дома, а відтоді у київській гімназії. 1900 року він покалічив собі ногу під час їзди на велосипеді, прикутий до ліжка вивчав і копіював рисунки Мікельанджело з книжки, подарованої дідом. Відтоді почалося його близьке спілкування з мистецтвом, і вже 1902 року він вирішив стати мистцем, вступивши до Київської малювальної школи Миколи Мурашка, яка саме того року була підпорядкована петербурзькій Академії мистецтв. Три роки навчався Олександр малярства і скульптури у школі, але 1905 року його виключили із неї за відверту критику за-

digitized by ukrbiblioteka.org

Олександр Архипенко: «Стояча постать» 1920, бронза, 28 1/2 x 16 3/8, із збірки Марії і Августина Сумиків.

Олександр Архипенко: «Діяна», 1925, бронза, 23, із збірки Марії і Августина Сумиків.

старілого мислення і академізму вчителів. Не обійшлося тут без впливу прогресивного інтелектуального ферменту, який супроводив невдалу революцію і висував потребу рішучих змін у суспільстві, а з ними і в мистецтві.

Після своєї першої персональної виставки на передмісті Києва 1906 року він виїхав до Москви, де співпрацював з різними мистецькими групами і брав участь у їхніх виставках. Захоплений новим французьким мистецтвом, 1908 року він переїхав до Парижа з наміром продовжувати там студії мистецтва, але в паризькій Академії мистецтв (Ecole des Beaux Arts) втримався всього два тижні. Незадоволений обмеженим і нудним навчанням, тотожним із київським, він покинув Академію і почав самостійно вивчати мистецтво, майже щоденно відвідуючи Лувр та інші французькі музеї, де особливо захоплювався Єгиптом, Ассірією, античною Грецією і ранньою готикою.

У Парижі Архипенко зацікавився принципами ладу кубістичних картин Пікассо і Брака. Він побачив можливість застосувати у скульптурі кубістичні принципи, вироблені, в основному, для малярства. Він був першим з тих, які поважно і свідомо працювали над проблемами кубістичної скульптури, і його «Боксери» визнані «верстовим стовпом» абстрактної скульптури нашого століття. Але, навіть ще перед тим, заки Архипенко зв'язався з вимогливими ідеями кубізму, він виявив нахил до спрощення і перетворювання людських зображень у тривимірних формах з міцним геометричним підкресленням. На деяких його працях, вже у перші роки перебування в Парижі, був помітним вплив старовинної єгипетської скульптури з її суцільними об'ємами. Типовим зразком тих впливів була його блокова, місцями заокруглена «Жінка з котом» (1910), у якій дуже стилізовані

Олександр Архипенко: «Похиле торсо», 1922, теракота, 13, із збірки Марії і Августина Сумиків.

контури накреслювали присілу жіночу постать із звірям. Згодом їй на зміну прийшли плавкіші, хоч ще шорсткі, жіночі форми у «Відпочинку» (1911) і подібних йому скульптурах.

Від 1910 року Архипенко брав участь у виставках «Салону незалежних» і виставлявся кілька разів в «Осінньому салоні». Оригінальність Архипенкових праць зблизила його з престижною групою передових модерністів, згуртованих у товаристві «Золотий переріз» у Парижі.

1912 рік у житті та творчості Олександра Архипенка був переломовим. Його твори, зроблені того року, дотепер вважаються найреволюційнішими скульптурами в історії мистецтва нашого століття. Логікою скульптора він збагнув, що кожна фігура складається з геометричних форм і, консеквентно, може бути відтворена такими ж формами. Вживаючи абстрактні геометричні форми, він створив низку революційних скульптур. Серед них перша в модерному мистецтві тривимірна конструкція «Медрано 1», складена з різних матеріалів: скла, дерева і металевого дроту.

Іншим таким нововведенням була його «Жінка, яка йде». Вона показала, що порожній простір може бути переведений у форму. В його скульптурах частини голови і торса були виражені порожнявинами, поруч увігнутих і вигнутих форм, у суцільних об'ємах фігури. Своє розуміння порожнявини Архипенко скріплював наведенням філософських думок Генрі Бергсона і пояснював своє їх застосування теорією відносності Альберта Ейнштейна. Архипенко казав: «У творчому процесі, як у самому житті, реальність негативного є концепційною відбиткою відсутнього позитиву...».

Тоді ж Архипенко зробив знаменитий «Танок», пару динамічних постатей, скомпонованих в одній з перших скульптур, де форма творить своє окреме просторове оточення. З невгамовною енергією Архипенко експериментував з іншими нововведеннями, зокрема з поліхромованою скульптурою. Колір, усунений із скульптури неокласиками і академіками, драматично повернувся з

digitized by ukrbiblioteka.org

Олександр Архипенко: «Клячуча»,
із збірки Марії і Августина Сумиків.

Архипенковою конструкцією «Каруселя П'єро», складеною з круглих дисків, куль і конусів з лакованого гіпсу.

Цього ж 1912 року Архипенко мав свою першу персональну виставку у Фолькванг музеї у Гагені в Німеччині. У вступній статті до каталогу Архипенкової виставки Гійом Аполлінер писав: «Архипенко має у собі ту силу, яка потрібна для того, щоб здійснити мету внутрішньої пластичної одності. Єдиними з усіх мистців, які серйозно прагнули до цієї мети, були наші живописці: Пікассо, Дерен, Брак, Делоне. Такого не траплялося серед скульпторів».

Перед Архипенком відкрилися усі двері до мистецького Пантеону. Він заклав свою власну школу на Монпарнасі в Парижі, де була школа Генрі Матісса і майстерня Огюста Родена. Після Гагена мав персональну виставку в Берліні у славній галереї «Дер Штурм», якою керував видатний знавець модерного мистецтва Герварт Вальден. З часом мода і уподобання наздоганяли деякі Архипенкові нововведення, і часто його наслідувачі пожинали плоди його праці.

Олександр Архипенко: «Присіла постать», 1930, мармур, 12, із збірки Марії і Августина Сумикі

Вражаючий успіх Архипенка зовсім не означав, що ввесь загал прийняв його мистецтво без будь-яких застережень. Його революційна новаторська постава, побіч похвал, зазнала глузування преси по обох берегах Атлантичного океану. В Англії його «Танок» був перелицьований у карикатурі на обкладинці журналу «Скетч», а коли його скульптури були показані на славному «Арморі шоу» в Нью-Йорку 1913-го року, то були вирізнені критикою як об'єкти насмішок. Пізніше, 1920-року, кардинал і патріарх Венеції Ля Фонтана радив людям не відвідувати персональної виставки Архипенка на Венеційському бієнале, мовляв, Архипенко спотворює образ людини, створеної на Божу подобу.

З початком війни, в серпні 1914 року Архипенко закрив свою майстерню в Парижі та виїхав на південь Франції. Там він провів воєнні роки на фермі, найнятій у приятеля в Кімез, біля Ніцци. Поблизу Архипенка також знайшов притулок відомий мистець Амедео Модільяні. При кінці війни Архипенко зосередив свою увагу на європейських мистецьких центрах, де сподівався зустріти таке ж визнання, яке він здобув у Франції. Він вдався у подорож зі своїми скульптурами до Женеви, Цюріха, Парижа,

digitized by ukrbiblioteka.org

Олександр Архипенко: «Клякуча постать», 1930,
бронза на мармурі, 15 x 24, із збірки Марії і Августина Сумиків.

Лондона, Брюсселя, Афін, Берліна і Мюнхена. Його скульптури були вже добре відомі в Німеччині. Як багато інших модерністів, після Першої світової війни, Архипенко повернувся на деякий час до натуральнішого стилю. У серії елегантних стрімких жіночих фігур він показав особливу жвавість видовжених ритмічних контурів.

У Німеччині Архипенко зустрів скульпторку Ангеліку Бруно-Шміц, дочку відомого німецького архітектора і правнучку мистця Бонавентури Дженеллі. Вони побралися 1921 року і поселилися в Берліні, де Архипенко відкрив мистецьку школу. У пошуках за новим думки Архипенка щораз частіше зверталися в бік Америки. Для цього були вагомі причини. В Нью-Йорку новостворене «Товариство анонімів», що згодом стало ініціатором відомого Музею модерного мистецтва, влаштувало Архипенкові 1921 року персональну виставку і видало з цієї нагоди монографію про його праці, написану мистецтвознавцем Іваном Голем. Архипенко бачив в Америці країну, невиснажену війною, відкриту для нових ідей і можливостей. Він писав «Америка розпалює мою уяву більше від інших країн і втілює більше гнучкості, розчинності, що визначає життя, живучості, руху...». Він вирішив зупинитися в

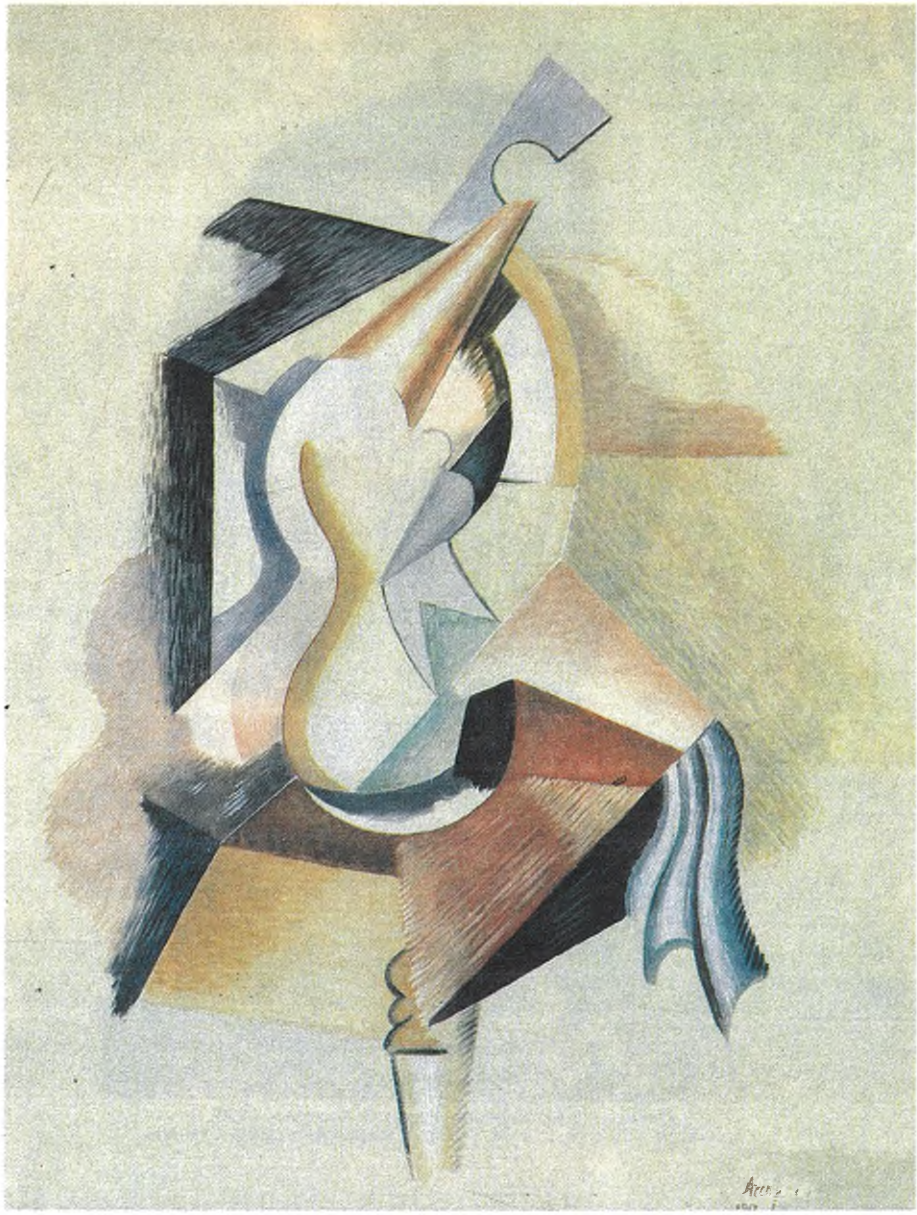

Олександр Архипенко: «Приязнь», 1956,
бронза, 16, із збірки Марії і Августина Сумиків.

Нью–Йорку під час раніше запланованої подорожі до Японії. 1923 року, як уже було згадано, Архипенко з дружиною попливли на пароплаві «Монголія» до Америки. Незважаючи на те, що Нью–Йорк мав бути лише зупинкою, вони вирішили тут залишитися. Іронія долі, але їх еміграція до Америки припала на час, коли Архипенко був в Європі на вершині своєї слави, і збіглася з публікацією монографій про Архипенкову творчість визначних європейських знавців модерного мистецтва на чолі з професором Гансом Гільдебрантом.

В Америці Архипенко прожив наступні 41 рік свого життя. Ангеліка померла після довгої і тяжкої недуги 1957 року у віці 65 років. Після смерті дружини Архипенко продовжував працювати з незрівнянною енергією. Абстрактні версії жіночих фігур маємо в більшості його творів. Геометричність його ранніх праць постійно витончувалася і розвивалася, набирала граційності форми і ліній. Він працював у різьбленій пластиці, ва-

digitized by ukrbiblioteka.org

каліті, зіставляв їх з металом і деревом, бронзою і теракотою, фаянсом, алюмінієм, мармуром. Багато його праць були розмальованими рельєфами, скульпто-малюнками. Він також зосередився на писанні книжки «Архипенко: 50 творчих років 1908—1958», 346-сторінковим томом з 52 сторінками маніфесту про свою творчість у супроводі оцінки різних критиків.

Під час фашистського режиму в Німеччині 22 скульпто-малюнки і всі скульптури Архипенка в німецьких музеях були конфісковані як частина «гнилого модерного мистецтва», його творчість була злобно атакована фашистськими публікаціями. На кінець Другої світової війни було відоме тільки мале число збережених скульптур. На щастя, 1933 року головну колекцію його творів було перевезено для збереження до Лондона, а після війни до Тель-Авівського музею в Ізраїлі. Помимо цькувань і заборон, пам'ять про Архипенка збереглась серед європейських, особливо німецьких інтелектуалів і директорів музеїв та галерей. У 1955—1956 роках вони влаштували виставку із віднайдених праць Архипенка, яка з великим успіхом об'їхала шість німецьких міст. Вступ до каталогу виставки написав давній приятель Архипенка Еріх Візе. 1957 року американські комерсанти мистецтвом, не без уваги до нового успіху Архипенка в Європі, зробили йому першу персональну виставку в відомій галереї Перльс в Нью-Йорку, що завдяки ефективному показові його праць відкрила скульпторові новий етап поважних фінансових успіхів.

1960 року Архипенко вдруге одружився з молодою і привабливою колишньою своєю ученицею, скульпторкою Френсіс Грей. Він мешкав у Нью-Йорку у власному домі на вулиці Бетфорд у мистецькому кварталі Грінвіч Віледж і мав одноповерхову майстерню на 20-ій вулиці в Мангеттені. 1963 року скульптор і його молода дружина відвідали Європу, супроводжуючи велику і надзвичайно успішну ретроспективну виставку його скульптур, рисунків і графіки, що відбулася у Римі, Мілані та Мюнхені.

Взимку 1964 року Архипенко наполегливо працював, кінчаючи модель скульптури гострих абстрактних форм, названої «Король Соломон». Скінчена скульптура мала бути 60 стіп заввишки. Біль у грудях завів його до лікаря, від якого довідався, що має хворе серце і мусить перестати тяжко працювати. Архипенко не послухав поради лікаря і помер на порозі своєї майстерні 25 лютого 1964 року. Йому було неповних 77 років. Архипенка поховали поруч його першої дружини Ангеліки на кладовищі Вудлавн у Бронксі, на передмісті Нью-Йорка.

Надзвичайна новаторська продуктивність Архипенка, його виступи і подорожі та величезне міжнародне визнання витворили про нього загальноприйняту думку як про космополіта, якому байдужим було ставлення до батьківщини і свого народу. Нічого не може бути дальшим від істини. Непорозуміння з визначенням національності Архипенка виникло на грунті прийнятих на Заході геополітичних міркувань: мовляв, він народився у Києві, що тоді входив до складу Російської імперії, тому, силою факту, він росіянин; частково завинив і сам Архипенко своїми не завжди відповідно сприйнятими заявами про свої мистецькі уподобання.

«Мої предки, — писав Архипенко, — ті самі, що у росіян, користувалися в минулому з візантійських і орієнтальних впливів. Мені подобається візантійське і орієнтальне мистецтво, у тому числі все, що геніальне у кожній країні продовж усіх часів, і мою правдиву традицію можна знайти скрізь — у геніальності людської творчості. У моїх творах немає національності. З цього погляду я не є кращим українцем, як китайцем. Я нічия особа».

Мені особисто пощастило двічі перебувати у товаристві Архипенка, в обох випадках завдяки прихильникові великого майстра, лікареві Володимирові Возняку. Вперше на Святій Вечері 1957 року в родині Возняка в Нью-Йорку, на яку запрошено Архипенка, а вдруге під час святкувань 70-річчя Архипенка того ж року в Українському інституті Америки, які влаштувало Товариство молодих образотворчих містців, головою якого я тоді був, за ініціативою та допомогою Возняка.

Без доповідей і без багатослівних промов у справді сердечній атмосфері пройшов цей вечір. Ми старалися не підносити політичних і національних питань, що, як нас переконували, можуть дратувати ювіляра. Як виявилося, ми помилялися — їх порушив сам Архипенко. Пригадую, під час цього вечора він був зворушений піснею, проспіваною молодим бандуристом і дівчиною, що кликала вітер і милого прибути у рідний край. Архипенко звернувся до американської частини гостей англійською мовою і, виправдовуючи своє зворушення, розказав, що бандуру 250 років тому забороняла цариця Катерина, бо бандура висловлювала душу і дух української нації. «Чи не дивно і не зворушливо, що тепер, не зважаючи на всі заборони і переслідування, ця пісня і цей інструмент лунають вільно в столиці світу — Нью-Йорку?» — говорив Архипенко. Відповідаючи одному присутньому на вечорі другові з Німеччини, що він ніби не змінився за три десятки літ, з часу їхнього останнього побачення, Архипенко сказав: «Так, я не змінився від часу мого народження в Києві до цього вечора в Нью-Йорку».

Сьогодні, у процесі повернення Україні культурних цінностей, слід пригадати про зв'язки Архипенка з українською громадою і самою Україною. Треба розказати, що Архипенко, опинившись у Парижі 1908 року, відразу розшукав Українську студентську громаду і став її активним членом; що перша згадка про нового і надійного скульптора Архипенка з'явилася у львівській газеті «Діло» ще 1910 року; що у 1922 році у Львові вийшла перша монографія про Архипенка українською мовою пера Миколи Голубця; що загальновідому монографію «Архипенко» Ганса Гільдебранта випустило видавництво «Українське слово» в Берліні 1923 року; що Архипенко приїхав до Америки за пашпортом Української місії у Швейцарії як громадянин України; що монументальну монографію «Архипенко: 50 творчих років 1908—1958» видано заходами українського лікаря Володимира Возняка; що Архипенко був почесним членом Об'єднання мистців українців в Америці; що він послідовно намагався заявити про своє національне походження, коли на його скульптурах, часто тенденційно, писали «росіянин»... Цього так багато, що тут зупинимося лише на кількох цікавіших моментах, менше відомих загалові.

Наприкінці 1920-х років Київський художній інститут, очолюваний тоді мистецтвознавцем і критиком Іваном Вроною, запросив Архипенка увійти до складу своєї професури. Архипенко дуже зрадів запрошенню й у відповідь писав, що працювати у Києві було б йому нагородою за його мистецьку діяльність, одначе, відмовляючись, він виправдовував себе обставинами мистецької і педагогічної праці, які не дозволяли йому тоді переїхати на Україну. Насправді ж Архипенко був добре поінформований про політичний стан, який тоді панував на Україні, і це було правдивою причиною болісної йому відмови. Врешті й самому ректорові Вроні не вдалося уникнути хвилі жорстоких переслідувань української інтелігенції 1930-х років — він був арештований і провів довгі роки на засланні.

Про Архипенкову політичну обізнаність добре свідчить ще і той факт, що 1934 року він подарував свою бронзову скульптуру «Минуле» на лотерею, прибуток від якої був призначений для допомоги жертвам штучно викликаного голоду на Україні.

Замість опинитись зі званням професора у хитких і непевних обставинах, Архипенко для зміцнення своїх зв'язків з Україною запропонував київському Державному музеєві українського образотворчого мистецтва прийняти у дарунок погруддя відомого в Європі та Америці диригента Віллема Менгельберга під час виконання ним Дев'ятої симфонії Бетховена, а Національному музеєві у Львові одну з кращих своїх скульптур «Ма—Задума».

Чималий вплив на зміцнення зв'язків Архипенка з українською громадою в Америці була його співучасть у світовій

digitized by ukrbiblioteka.org

виставці «Століття прогресу» в Чікаго, відкриття якої відбулося 25 червня 1933 року. На цій виставці, присвяченій сотим роковинам міста Чікаго, з участю багатьох держав світу, був павільйон «Україна», збудований у стилі української народної дерев'яної архітектури. Радянська Україна участі у виставці не брала, а увесь тягар несла українська громада з–поза її меж і з Західної України, яка була під польською займанщиною. Сам павільйон був поділений на три частини: загальну, історичну і культурну. Більшість площі культурної частини була зайнята окремою персональною виставкою творчості Архипенка. Він сам підібрав на виставку 48 своїх найкращих творів — єдиних експонатів модерного мистецтва на тій світовій виставці. За час виставки український павільйон відвідало щонайменше 1.800.000 осіб.

Захоплення успіхом виставки розбудило в Архипенка бажання створити щось тривалого для українського народу, щоб назавжди підтвердити свою з ним спільність. Найвідповіднішим, на думку Архипенка, було створити погруддя найбільшого поета України Тараса Шевченка, що був для Архипенка незаперечним символом усього українського.

Правда, ще 1909 року, коли при Київській думі було створено Об'єднаний комітет по збудуванню пам'ятника з нагоди 100–річного ювілею з дня народження поета й оголошено конкурс, Архипенко надіслав з Парижа листівку з проханням якнайшвидше повідомити його про умови конкурсу. Одначе, тоді ініціатива молодого невідомого скульптора з Парижа лишилася поза увагою комітету. Все–таки вона започаткувала Архипенкову одержимість Шевченком. Тепер ініціатива і рішення лишались у руках самого скульптора, і він, як взірець, вибрав Шевченків автопортрет 1857 року, на якому поет зобразив себе з довгою бородою, після десятка років невільничої військової служби, далеко поза рідною країною, яку він любив і якій віддав ціле своє життя. Можливо, Архипенко бачив у приреченні Шевченка прожити життя на чужині і свою долю. Архипенків Шевченко лівою рукою стискає сувій своїх пророчих дум, а правою показує шлях у майбутнє. Архипенкове грізне погруддя прозване «Шевченко–пророк», хоч сам скульптор назвав його «Тарас Шевченко на засланні».

«Шевченко на засланні», так як це буває з багатьма знаменними творами, має свою хвилюючу біографію. Існувало три його варіанти. Перший, бронзовий, був подарований 1935 року Детройтському інститутові мистецтв. Другий, гіпсовий, потрапив до Українського католицького музею у Стемфорді, штат Коннектікут. З огляду на нетривкість гіпсу як матеріалу, він 1971 року був відлитий у бронзі. Третій, теракотовий, був посланий на Україну. Вже у жовтні 1936 року музей Наукового товариства ім. Шевченка у Львові отримав погруддя. Після війни, унаслідок реорганізаціїсистеми львівських музеїв і заборони Наукового товариства ім. Шевченка, теракотовий відлив «Шевченка на засланні» був перевезений до Львівського музею українського мистецтва, як тоді перезвано Національний музей. Тут, як уже згадано, переховувалась раніше подарована Архипенком скульптура «Ма — Задума». У 1952 році Василь Любчик, що входив до складу дирекції музею як ставленик Комуністичної партії, вилучив і знищив кількасот творів українських мистців, у тому числі й Архипенкові скульптури.

Окрім «Шевченка на засланні», Архипенко зробив ще два погруддя Шевченка. Одне з них було поставлене поруч його ж погрудь Івана Франка і князя Володимира Великого в парку Рокфеллера у Клівленді, штат Огайо, 1940 року, а друге — на оселі Українського народного союзу в Кергонксоні, штат Нью–Йорк, 1957 року. На жаль, погруддя в Клівленді стало жертвою вандалізму і було вкрадене задля металу.

Бажанням Архипенка було працювати над пам'ятником Шевченкові у Вашингтоні, конкурс на проект якого оголошено в кінці червня 1960 року. «Поставлю пам'ятник Шевченкові і собі», — казав Архипенко. Одначе його

світовий престиж не дозволяв йому брати участь у конкурсі з іншими скульпторами, він хотів, щоб пам'ятник йому замовили. Очевидно, Комітет побудови пам'ятника не міг на це погодитися.

У лютому 1977 року в Нью-Аркському музеї, штат Нью Джерсі, проходила виставка мистецтва українців поза Україною. В газеті «Нью-Йорк Таймс» з'явилася рецензія на виставку критика Давида Л.Шірі. У ній, під заголовком «Етнічна виставка в Нью-Арку», він писав: «Кожна українсько-американська виставка обов'язково повинна охоплювати творчість Олександра Архипенка, велетня серед мистців. На щастя, на цій виставці він заступлений — не включити його праці було б немислимо. Присутність Архипенка, навіть кількома скульптурами, перетворює виставку в насолоду».

Не можна звинуватити українську громаду в Америці у надужитті поради критика. Все-таки, коли йшла мова про репрезентативний виступ перед ширшим глядачем, організатори виставок шукали за Архипенком. Так потрапили його твори на згадану виставку в Нью-Аркському музеї, так само потрапили раніше, 1955 року, на виставку Об'єднання мистців українців в Америці в Українському інституті Америки в Нью-Йорку, де було показано 11 творів мистця; на одну з помітніших українських групових виставок в Америці у Вейнському штатному університеті у Детройті, 1960 року, на якій було виставлено 226 експонатів 78 українських мистців з шести країн, серед них 12 творів Архипенка; і на Виставку українського мистецтва з колекцій Канади і США, якою Канадсько-українська мистецька фундація відзначила в серпні-вересні 1987 року в Торонто сторіччя з дня народження Архипенка. Окремо Український інститут модерного мистецтва в Чікаго влаштував у лютому 1973 року невелику персональну виставку творів Архипенка, позичених від українських колекціонерів. Коли взяти до уваги, що більшість Архипенкових праць на згаданих виставках — це ті ж самі експонати, то кількість творів скульптора, що опинилися в руках американських українців, могла бути численнішою.

На такому тлі особливо цінна колекція Архипенкових творів Марії та Августина Сумиків у Нью-Йорку, близьких приятелів мистця. Охоплює вона достатній період, 1909—1956 роки, щоб дати задовільну уяву про творчі шукання Архипенка, починаючи від ранніх праць, близьких до архаїки, де підкреслена суцільність брили («Жіночий торс», 1909); питомого йому використання порожнього, нічим не заповненого простору як скульптурної форми («Ідуча постать», 1912); бронзової, поліхромованої версії, основаної на ранішому скульпто-малюнку («Стояча постать», 1920); моделювання у просторі («Похилий торс», 1922); зіставлення різних матеріалів — бронзи і мармору («Клякуча постать», 1930); до рідкісних натуралістичних витворів («Діана», 1925, «Присіла постать», 1930 і «Приязнь», 1956). Можна побажати лише, щоб ця цінна колекція потрапила з українських рук до одного з передових музеїв України і виповнила прогалину в присутності творчості великого українського скульптора на рідній йому землі.

Нью-Йорк

[1] C.J. Bulliett. Since Rodin: Archipenko To Establish His School This Fall in Chicago. Art Digest, Vol. XI (July, 1937), p. 24.

[2] Jane Addams Allen. Holes in Archipenko's Sculpture, Insight, December 15, 1986.

digitized by ukrbiblioteka.org

Тарас ВОЗНЯК

СКЛАДНІСТЬ ЛЮДИНИ І НАДІЯ

Всі народи є спадкоємцями певної культурної спадщини. Вона на протязі століть формувалася під впливом багатьох історичних факторів, а тому є складною і багатошаровою. Кожен конкретний культурний круг сьогодення є результатом взаємодії, накладання і боротьби різних, часом антагоністичних культурних традицій, принципів і засад. Однак це тільки одна сторона справи — попри свою історію в світі сущого, людина має ще й іншу свою, може, в часі і не змірювану, історію. Це той вимір людини, в якому вона творить свої стосунки з своєю, скажімо, метафізичною першоосновою. В цій сфері вона здійснює себе як свободу. Однак у світі — вона не є вільною. Вона детермінована в ньому від самого початку. Одним із вимірів таких детермінант є культура, причому це завжди культура конкретна.

Якщо брати в цілому, то загальноєвропейська культурна ситуація, як відомо, формувалася під впливом трьох основних культурних традицій: грецько-римської, іудейської та християнської. Багато в чому ці культурні традиції суперечать одна одній уже навіть в своїх основних засадах. А багато в чому є між собою згідними. Однак поєднання їх і боротьба між ними дали в результаті те, що ми називаємо тепер європейською цивілізацією. Але усвідомлення цього розкриває перед нами і внутрішню еклектичність або й антагоністичність цієї цивілізації. Ми неминуче повинні згодитися з тим, що вона криє в собі всі суперечності, які були в неї закладені від самого початку. Бо ж від самого початку в ній ввійшли в гру кілька основоположних засад, що не можуть не суперечити одна одній і поперемінно в ній задоміновувати.

Однак як себе почуватиме носій такої культурної традиції? Чим для нього може обернутися внутрішня антагоністичність його культурного кола? Бо ж тоді людина починає потрапляти під дію різних антагоністичних сил, від самого початку в неї закладаються основи і принципи, які суперечать одні одному. І тоді людина повинна бути або нелогічною, або непослідовною, або вести якусь подвійну бухгалтерію навіть із самою собою. Справді, подиву гідне, як у нашому менталітеті можуть співіснувати пієтет перед демократією (породженням античної епохи) і любов'ю (однією з основних засад християнства). Невже ж не видно, що це речі абсолютно різні і навіть, я б сказав — різновимірні. Демократія є все ж «кратією», тобто владою, що опирається на право, а, отже, насильство більшості над меншістю, народу над одиницею. Але в такому разі, згідно законів демократії, коли народ вимагає «Розіпни Його», то він правий, і ми повинні прийняти це як належне, як справедливість. І тоді постає питання: як це узгодити з абсолютною цінністю особи, її суверенітетом? Невже людина повинна мати лише стільки свободи і суверенітету, скільки їй надасть право, яке визначить «демос» своєю «кратією»? Християнство з його любов'ю нічого спільного не має з арифметичною волею більшості. Однак в європейській традиції ці два принципи ужиза-ються. Що не може не викликати тривоги або хоча б запитання — чи ми добрі демократи і чи ми добрі християни? Тривога виникає тому, що будучи детерміновуваними таким суперечливим культурним конгломератом, ми не можемо не бути

внутрішньо розколотими або принаймні відчувати якийсь внутрішній дискомфорт. Причому цього уникнути нам не вдасться, бо успадкована від античності демократія і християнська любов для нас однаково актуальні. Ігнорування чи заперечення одного з них для нас, зрештою, і неможливе, бо в них описане все наше суще. Хотіли б ми того чи ні, вони детермінують нас від самого нашого народження у всій своїй суперечливості. Ми можемо тільки декларувати неприйняття якоїсь із трьох основних компонент європейської цивілізації, однак нам не під силу ні розділити їх з їх суперечливого клубка, ні тим більше зігнорувати якусь одну з них.

Однак, виходячи з того засновка, що нам ніяк не зігнорувати з нашої європейської спадщини, ми можемо отримати не дуже приємні для нас висновки. А полягатимуть вони в тому, що ми не зможемо так легко позбутися і всього того, що ми тепер вважаємо поганим у нашій історії. Ми могли б, хоча б для прикладу, згадати фашизм чи комунізм. Так, тепер ми всі від них відмовляємось. Ніхто не хоче бачити того, що вони мали в нашій культурі якусь основу, і вона, оскільки не визнана, все ще десь у надрах європейської культури сидить. Також ми ніяк не хочемо згодитися з тим, що, коли говорити про комунізм, то він наклав на всіх нас свій відбиток. Отже — європейці не були такими вже й невинними, коли спокусилися комунізмом, і, разом з тим, не визнаючи його безпосереднього впливу, носитимуть його в собі далі. Де закладалася його основа — чи в логіці Давньої Греції, чи в пошуках Землі Обітованої, чи в прагненні Раю — це питання інше. Для нас важливо усталити для самих себе те, що все, що чиниться, має свою основу, носіями якої є ми всі.

Така культурна складність і суперечливість формує, відповідно, і людину, як ми вже зауважили, складну й антагоністичну. Вона може виглядати нелогічною чи непослідовною, однак мусить бути такою. У своїй суперечливості вона все ж зберігає свою самість, те, довкола чого збирається вона як людина. Можна по-всякому цей стержень окреслювати; як на мене, то це її свобода у стосунку з чимось поза сущим. Однак у сущому я складний і суперечливий. І ця складність оберігається моєю самістю. Тому, коли мова заходить про захист прав людини, то ми повинні розглядати її у всій її складності. Невід'ємним правом людини повинно бути право на складність. Це не зовсім є те, що, як правило, розуміють під правом на переконання. Переконання є сферою свідомого, тоді як складність формує людину. Погляди людина приймає, а складність, формуючи людину, визначає світ, у якому вона живе, сущий для неї світ. Щоправда, складність відноситься тільки до області сущого, але ніяк не до буття. Вириваючись із сущого, здійснюючи свою свободу, ми тим самим можемо вириватися і зі своєї складності. Це моменти осяяння, коли людина не детермінується ніякою культурою чи сущим, це момент спілкування з Ніщо. Однак ця діра в сущому і в складності зразу ж заростає. Складність може прирости завдяки цьому прориву якогось пророка до Ніщо. Однак вона знову через суще зневолить людину. В даному міркуванні ми займатимемось саме областю сущого, а тому — складності людини. В цій області людина має свої права. І одне з них ми вже визначили як право на складність. Людина вправі розраховувати на розуміння цієї складності. Однак розуміння складності в світі сущого не може залишатися просто розумовою вправою. Розуміння складності повинно стати практикою. Воно повинно мати наслідком стосунки між людьми.

Побачивши таким чином складність людини, її неоднозначність і суперечливість як носія суперечних і антагоністичних принципів, ми відкриємо для себе і перспективу людини. І в цій перспективі ми не повинні бачити ніяких ілюзій, якими часто грішимо тепер, але не повинні впадати і в відчай від того, що є носіями багато чого такого, чого хотіли б у собі не бачити. Оскільки складність є категорією сущого, ми маємо надію, бо тільки до нього не

digitized by ukrbiblioteka.org

зводимося. Однак у рамках сущого світу усвідомлення складності людини як перспективи нам просто необхідне. Воно може утримати нас від спрощеного підходу до своєї історії. І разом з тим, через утвердження права людини на складність, ми можемо запобігти репресіям як над іншими, так і над собою. Це своєрідне пізнання себе. Але разом з тим і прийняття себе у всій своїй неначе б то неправильності. Прийняття не означає поблажливості. Однак означає мудрість. У чомусь ситуація свідомої своєї складності людини є ситуацією святого, що бореться зі спокусою, яка сидить усередині нього. Такий поборник духа повинен бути мудрим і знати себе, знати, де в ньому звів кубло диявол. Але разом з тим він є і милосердним, хоча й не поблажливим.

Свідомість складності — це прощення Петра Христом, який тричі за ніч зрадив Його. Свідомість складності полягає і у невідкиданні Петра і зветься прощенням. Христос тим самим, розуміючи складність Петра, через прощення відкрив для нього перспективу. А, отже, Він прийняв його у всій його складності, але разом з тим і у свободі. Навіть у свободі зрадити Його. Однак це не було просто прийняття як факту чи толерування як факту. Таке толерування є доволі низького рівня стосунком між людьми. В суспільстві він неначе б то більш ніж бажаний. Особливо, якщо взяти до уваги нетолерантні режими, якими рясніло наше століття. Однак толерантність інколи вироджується в просту байдужість, індиферентність. Христос не толерував Петра — Він його полюбив, полюбив у всій його складності. Такого рівня стосунок, ясна річ, є рідкісним і в нашій суспільній практиці відсутній, та ми повинні завжди мати його в полі свого зору, або, принаймні, про нього не забувати. Практичне прикладення його до нашого суспільного життя зараз здається нам навіть трохи недоречним, та інколи може допомогти краще зрозуміти, що діється і що може ще статися з нами всіми.

Отже, ми встановили, що наша культурна спадщина складна, останнім нашаруванням є пласт комуністичного менталітету. Попри всі наші спроби якось його зректися, комунізм увійшов у нашу складність. У когось це виявляється безпосередніше, а в когось більш приховано, рафіновано чи навіть негадано для нього самого. Разом з тим є люди, що з якимось мазохістським чи садистичним задоволенням віддаються йому і не підозрюючи, що в собі вони мають і інші, цілком протилежні йому задатки, зокрема — християнські. Вони хибно гадають, що вони є ортодоксальними марксистами у всіх виявах свого життя. Однак це не так. Кожна людина складна. І немає такого «всього», до якого її можна було б звести. Разом з тим є інші пуристи, які гадають, що в них немає жодної плямки «комуністичної зарази», ба, й справді на практиці ведуть боротьбу з нею, щоправда, при цьому не помічають, що борються більшовицькими методами. І в цьому теж їхня складність — дається взнаки наша загальноєвропейська спадщина.

Однак наше завдання в нашому «сущому в світі» суспільстві полягає в тому, щоб, бачачи складність людини і її можливу перспективу, не давати по можливості сублімувати «прагнення раю» чи єдності з Богом «побудовою раю на землі» у вигляді комуністичних чи ще якихось концтаборів. Зокрема — концтаборів для комуністів. Тобто, в світі сущого наша функція є суто утилітарною — домогтися хоча б толерантності, не допустити небажаних викидів нашого колективного культурного підсвідомого.

Ігнорація цього колективного культурного підсвідомого чи спрощений підхід до нього, спрощена протикомуністична терапія може призвести і призводить до появи неокомуністичних симптомів чи симптомів їм гомогенних, що можуть мімікрувати аж до антикомуністичних. Ми повинні цілком свідомо ставитися до наявності такого способу мислення у якихось його виявах чи не в кожного з нас. І ми не повинні заганяти ці вияви аж занадто далеко в колективне підсвідоме занадто активним остракізмом щодо цього способу мис-

лення. Якась явна репресія чи відмова від діалогу можуть помститися тоді, коли ми всі гадатимемо, що ми з цим покінчили. Витіснення комунізму на маргіналії може надати йому чи його спадкоємцям певної привабливості. Отже, наша боротьба з комунізмом повинна бути розумною. Попри все, ми повинні бачити себе у своїй складності і перспективі. І, якщо для нас не є можлива любов, то всі ми повинні для початку розраховувати хоча б на терпимість. Це завдання справді дуже тяжке до виконання, особливо беручи до уваги, що в нашій складності ми всі десь носимо в собі маленького комісара. Однак воно повинно стояти перед нами. Бо цей маленький комісар завжди буде нашою загрозою. Ця загроза криється в складності людини. Тут людина загрожує самій собі. Тут суще в людині загрожує людині в цілому. Можливо, це один з обертонів упалості людини в цей сущий світ. Бо саме сущість людини, яка появилась після того, як вона була "вигнана з Раю», сущість, в яку було в–кинуто, в–тілено людину, власне, і робить можливою загрозу людини самій собі. Сущість є тією скверною, що була внесена в первісну єдність з Богом. Через складність людина загрожує сама собі, а, отже, і зазіхає на Нього. Шлях повернення був вказаний самим Христом. Він іде через розуміння складності, толеранцію, прощення і, зрештою, — любов.

Однак, оскільки людина існує в світі сущого, то вона весь час залишатиметься під загрозою своєї складності. Вона, ця загроза, є людським сущим у нас. Якщо ми є такими земними людьми, то ми повинні весь час бути під загрозою. Хоча ми повинні бути і свідомі того, що ми маємо шанс, який дав нам Творець, — надію.

Та, будучи людьми практичними, ми все ж зупиняємо свій вибір на толерантності, терпінні іншого. Однак уже сама етимологія слова «терпіння» говорить нам, що терпіння не збавляє від страждання — терплячий лише терпить дискомфортність перебування з іншим і з самим собою. Роблячи демократичний вибір, народи Східної Європи повинні бути свідомі того, що демократія не є щастям, як це нам часто здається, а лише стражданням переносити присутність іншого, терпіння іншого, його толерування. Натомість любов — це є щось зовсім інше. Любов до іншого, прийняття його таким, який він є, — дає нам, окрім повернення до первинної єдності з іншим, ще щастя в перебуванні з ним.

Львів.

digitized by ukrbiblioteka.org

Оксана ГРАБОВИЧ

КРАХ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ ТА НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ

Культурологічні та психологічні фактори

Події, що розгорнулися в колишньому Радянському Союзі, захопили західний світ зненацька, спричиняючи сум'яття серед політичних оглядачів, вчених, економістів та радянологів, які покладали надії на збереження Союзу та подальші реформи Горбачова. Результат українського референдуму за незалежність в грудні 1991 р. виявився для Заходу величезною несподіванкою І компетентні особи, і засоби масової інформації стали жертвою ряду концепцій і стереотипів, які можна назвати західною «ідеєю фікс»: збереження Союзу, хоч би у якій формі він був — радянський чи нерадянський. Зате для української інтелігенції і політичних діячів неминучість розпаду Радянського Союзу вже тривалий час була очевидною. Ще на початку осені 1990 року зникла віра у реформи Горбачова. На його неспроможність реформувати систему і зокрема нещирість стосовно неросійських республік відверто вказувалося під час голодування українських студентів на початку жовтня 1990 р. Подібні настрої панували і в інших республіках — дивно, що Захід не звернув на них особливої уваги. Він і далі наполягав на продовженні горбачовських реформ (хоч вони по–справжньому так і не розпочиналися) та на збереженні СРСР. Виступ президента Буша у Києві влітку 1991 року, який Вільям Сефайр із «Нью–Йорк Таймс» охарактеризував як «боягузтво у Києві» (chicken Kiev speech), приголомшив українців і змусив їх критичніше приглянутися до намірів Заходу.

На думку американської сторони, перед Горбачовим стояли лише дві альтернативи: або розпуск Радянського Союзу з усіма можливими страхіттями анархії та міжетнічного розбрату, або ж нова диктатура. У своїх палких дебатах численні політологи, радянологи (наприклад, Стівен Коуен чи Дмітрі Саймз) та економісти щодо цього питання дотримувалися загальноприйнятого у Сполучених Штатах стереотипу. Приміром, у найновішій публікації Ради з питань зовнішніх відносин під назвою «Пробудження націй в СРСР» (1991 р.) читаємо: «Сполучені Штати навряд чи можуть допустити цілковитий розпад Радянського Союзу, вже охарактеризований як «ліванізація», але також не можуть чекати, поки якась нова брутальна центральна влада, чи то військова, чи російсько–імперська, чи фашистська, силоміць відновить пострадянську імперію. Їх сподівання на економічні успіхи як передумову стабільності та подальшого демократичного розвитку політичних подій найкраще реалізуються при збереженні центральної влади, хоч би якою слабкою вона була порівняно з колишньою радянською державою» (Рональд Грігор С'юні. «Радянський Пі вдень: націоналізм і зовнішній світ»). У цій же статті читаємо: «На жаль, багато республік,

включно з РРФСР, відкидають цю висунену Горбачовим пропозицію (мається на увазі остання версія союзного договору. — О.Г.). З кожним днем його ідея втрачає актуальність, оскільки економічний спад послаблює й без того неміцні зв'язки між республіками і центром. Натомість альтернативою такої чи іншої конфедерації можуть стати тривалі громадянські та міжетнічні війни. Сполучені Штати могли б надавати допомогу й підтримку, зокрема на неофіційному рівні, з метою поліпшення стану хворої економіки та зміцнення становища президента Горбачова».

Після розпуску Радянського Союзу в грудні минулого року й утворення Співдружності незалежних держав у Мінську американські оглядачі полегшено зітхнули: старий, добрий Союз повертався на місце, незрозуміло було тільки, чому його центром мав стати Мінськ, а не Москва? Мешканцям колишніх радянських республік таке запитання могло б здатися дивним. Якщо усвідомити історичну роль Москви як багатовікового центру імперії та культурно–психологічні наслідки, що з цього випливають, будь–яка співдружність із центром у Москві навряд чи здатна задовільнити новопосталі держави.

Чому ж Заходу так важко дається усвідомлення того, що відбулося? Чи не прихований за цим якийсь економічний мотив? На це запитання більшість економістів дає негативну відповідь. Сполученим Штатам було б вигідніше нав'язати економічні стосунки з новоутвореними державами, аніж зберігати зв'язки з негнучкою централізованою радянською економікою. Втім, існують і інші гіпотези. Перша стосується хибного гносеологічного підходу, властивого американцям. Схильність розглядати інші суспільства через призму власного історичного досвіду і власних цінностей часто призводять до викривленого сприймання інших суспільств та неспроможності зрозуміти їх належним чином. Ось що пише, наприклад, Манкур Олсон, відомий учений, член ради Інституту миру Сполучених Штатів, у статті «Логіка колективної дії у суспільстві радянського типу»: «Я порадив би дослідникові проблеми радянських народів глибоко вивчити громадянську війну в Америці. Відомо, що вона була однією з найбільших в історії — саме тоді Південь відокремився від решти штатів... Аналогія підказує, що ті, хто досліджує національності Радянського Союзу, а також усі доцентрові і відцентрові сили у цій країні, повинні добре з'ясувати, яким є рівень організованості в республіках...»

Друга гіпотеза торкається ділянки психології. Схильність Сполучених Штатів підтримувати існування Союзу, в якому основну роль відігравала б Росія, можна розглядати як підсвідоме прагнення, а то й потребу мати серйозного суперника чи опонента, доволі великого і могутнього, а проте в дечому все–таки слабшого. Маючи такого суперника, вони могли б проектувати на нього свої проблеми і випробовувати свою силу, міць і життєздатність. Є й третя гіпотеза, яка причину такої політики бачить у підсвідомому страхові перед невідомим, перед ситуацією, здатною викликати непердбачувані зміни в усьому західному світі. Відомо, що Захід загалом неохоче міняє давно встановлені стереотипи політичного мислення. Що ж стосується колишніх республік Союзу, то й вони мають серйозні концептуальні хиби, пов'язані зокрема з небезпечною ідеалізацією Заходу та його капіталістичної системи.

В останніх публікаціях та дискусіях з приводу розпаду Радянського Союзу здебільшого

digitized by ukrbiblioteka.org

акцентується питання економічної кризи — передусім нестача продуктів харчування та побутові труднощі радянських людей. Далі підкреслюється провал політичних планів реформувати радянську систему, а вина за остаточний розпад Радянського Союзу покладається на націоналізм (у західному його розумінні).

Тут я б хотіла відзначити, що ці найочевидніші, добре відомі і безсумнівні чинники є лише вершиною айсберга, інакше кажучи, симптомами глибших проблем, які замовчувалися і в минулому згадувалися тільки політичними дисидентами. Я маю на увазі культурологічні та психологічні чинники, породжені смертельною загрозою дегуманізації та руйнування культури всіх національностей колишнього Радянського Союзу. В кінцевому рахунку можна сказати, що ці чинники — прямо чи опосередковано, приховано чи явно — зумовили економічний крах та політичний провал радянської системи.

Як відомо, більшовицька революція викликала величезний спалах енергії, енергії, що походить з ідеалістичних джерел колективної підсвідомості. Ідеалізм та надії на краще суспільство, на справедливість та свободу для всіх, у перші комуністичні роки опанували всі сфери життя, витіснивши релігію з системи комуністичних цінностей. Значна частина радянських людей проявила нечувану витримку, долаючи економічні труднощі і зносячи брутальність революції — все заради ідеалізованого майбутнього. Суспільство вищого зразка мало бути побудоване за допомогою «влади слабких» і завдяки очисним властивостям ідеальної спільноти (comunitas,— за концепцією Тернера). Це могутнє почуття, всезагальне людське прагнення до ідеального суспільства лунає громом зі спогадів революціонерів. Інші аспекти революційної дійсності — раціональні й інтелектуально-психологічні — привели до експерименту з соціальної інженерії, — але це вже окреме питання.

В Україні після провалу планів створення незалежної держави (УНР), а згодом і після невдалої спроби українських комуністів здобути політичну автономію в межах радянської системи, весь ідеалізм, уся енергія й зусилля були спрямовані на розвиток національної культури, відомий під назвою «українізація». Досягення цього періоду добре відомі і немає потреби їх тут розглядати, як і нема потреби зупинятися на наслідках сталінської політики, що розгромила культурне відродження і нанесла смертельний удар по ілюзорних ідеалах та вірі в краще майбутнє (символом чого стали самогубства Скрипника і Хвильового).

Утвердження сталінського тоталітаризму супроводжувалося геноцидом на селі та масовими арештами, чистками й розправами у містах, причому основною мішенню була українська інтелігенція. Ті, хто вижив, зникали з громадської арени; інші, як, приміром, поет Павло Тичина, міняли свою психологію. Крах ілюзорних ідеалів і водночас загроза фізичного вимирання (а згодом, за Брежнєва, масове безправ'я) відкрили двері процесам дегуманізації та іншої суспільної патології. І не лише неросійським республікам довелось рятувати свої національні культури від загибелі, а й сама Росія мусила поступитися імперськими претензіями, щоб зберегти свою культуру.

Руйнування культури, яке почалося з терору, набуло згодом більш витонченої форми у вигляді девальвації культури. Так, українська література, історія, мистецтво, філософія розглядалися як такі. що мають корені в буржуазному націоналізмі, або ж визнавалися вторинними, похідними від

російських і створеними під російським впливом. Українська традиційна селянська культура теж була сильно пошкоджена — спочатку колективізацією, яка знищила її структуру, починаючи з селянського звичаєвого закону і кінчаючи сімейними ритуалами та календарними обрядами, а згодом її систематичною дискредитацією. На традиційну культуру дивилися як на залишок ганебного минулого і часто кваліфікували як відсталу й безглузду. Значна частка духовної культури, як, наприклад, різні звичаї чи обряди, була заборонена, і навіть етнографам не дозволялося їх записувати. Українська культура в цілому набула провінційного статусу і спрямовувалася на етнографізм, вірніше на його специфічний радянський варіант. Матеріальна культура, народне мистецтво, народна музика тощо не були в силі розвиватися і змагатися з ерзац–культурою, яка здебільшого створювалася планово, відображаючи радянську ідеологію й уподобання.

Зате російська культура мала служити для української інтелігенції зразком якості й ознакою належного космополітичного смаку. Українська мова також зазнала великої шкоди не так через заборону (як це було в Російській імперії XIX століття), як через її приниження, висміювання. Використання її у громадських місцях розглядалося або як демонстрація крамольного націоналізму (у випадку української інтелігенції), або як ознака неосвіченості (у випадку селян). Суржик — лексична суміш української та російської — це радше наслідок девальвації культури і затискання української мови, ніж, як звичайно вважається, результат міжетнічних взаємин. Підсумовуючи сказане, треба відзначити, що девальвація культури — це підступне і найдієвіше знаряддя акультуризації, що врешті–решт призводить до структурної асиміляції (втрати етнічної та національної ідентичності).

Одною з найхарактерніших передумов, що лежать в основі процесів акультуризації та асиміляції, є привабливість панівної культури. Для конкретного суспільства така привабливість — це природний магніт, запорука просування вгору. Ототожнюючись з панівною культурою, легше було позбутися почуття меншевартості. В умовах, коли для загалу українська національна культура була знецінена, а російська радянська культура підносилась до рівня верховенства, вкрай важко було протидіяти асиміляційним процесам. Ситуація змінилася лише тоді, коли панівна культура зіткнулася з зовнішнім світом і почала втрачати свою привабливість, цінність і статус. Нарешті змогли розгорнутися й протилежні процеси: процеси диференціації та відокремлення культур. Без зіткнення російсько–радянської культури із зовнішнім світом (завдяки подорожам та іншим контактам із західною культурою й технологією) і без переоцінки цінностей, яка привела до істотної втрати її престижу, ще довго неможливим було б відродження української національної культури; не виключено, що не дійшло б і до розпаду Радянського Союзу.

Можна гадати, що психологічний вплив сімдесяти років радянської системи на українське суспільство був значнішим, ніж це визнається. Знецінення індивіда й перенесення усієї ваги на колектив — це перший крок до переродження особистості. Масові розправи, чистки й арешти вже в перші роки радянської влади призвели до знецінення людського життя. Частковим наслідком такого стану речей є емоційне відчуження й притуплений біль. Хронічний стан

digitized by ukrbiblioteka.org

страху в сталінський період, брак довіри до людей в умовах існування цілої армії донощиків, відсутність елементарного відчуття безпеки породили ціле покоління емоційно паралізованих і психічно неповноцінних людей. На селі, наприклад, страх голосувати на власний вибір переважав навіть у роки горбачовської «перестройки», внаслідок чого до українського парламенту було обрано чимало старої номенклатури, ворожо настроєної щодо будь-яких змін. Підсвідома ненависть до самих себе переслідує значну кількість українських колабораціоністів, донощиків та конформістів, і проявляється, між іншим, в алкоголізмі та загостреному почутті безвиході, породженому самоусвідомленням вини. «Свободу можна відчути лише за гратами», — писав Василь Стус. Це твердження психологічно вельми глибоке — воно трактує свободу як звільнення від морального конфлікту, від почуття вини й самоненависті. Панівним настроєм епохи Брежнєва була апатія, що розвинулася у щось на кшталт колективної депресії. Остаточний крах ідеалів та цінностей разом і з дедалі глибшим усвідомленням відсталості радянської системи (порівняно з західною) породили цинізм та ріст злочинності. Щоб до кінця збагнути важливість міцної системи цінностей та ідеалів, варто повернутися до другої світової війни та її результатів. Що утримувало в той час радянське суспільство на особливому рівні згуртованості? Без сумніву, то було почуття гордості, сили та віри у те, що країна займає високе становище серед націй світу у військовому, економічному та інших відношеннях (інша річ, що ця віра грунтувалась головним чином на дезинформації та тотальному ізоляціонізмі).

Чорнобильська катастрофа породила ще один синдром — страх біологічного вимирання, а з ним — і озлобленість, що призвела до остаточної зневіри в Москву. Є підстави вважати, що ця жахлива подія була одним з найважливіших чинників, який остаточно штовхнув народ на боротьбу за незалежність України. Займаючись дослідженням цієї проблеми в Києві 1990 року, я запитала групу етнічних росіян, які брали участь у демонстрації перед українським парламентом: чому вони, росіяни, підняли синьо-жовтий національний прапор? Відповідь була однозначна: Чорнобиль. Подібні випадки траплялись і пізніше, навесні 1991 року.

Нарешті, останнім потужним психологічним фактором, вартим уваги, є нагромаджений і довго приборкуваний всенародний гнів. Утримуваний під замком упродовж семи десятиліть, він тепер перетворився на пороховий заряд на всіх рівнях суспільства. Це величезна загроза, з якою слід рахуватися у майбутньому.

Важко уявити, що ці психологічні та культурологічні трагедії й кривди, яких ми тут побіжно торкнулися, сприяли вірі в «оновлення», «демократизацію» комунізму, про що, мабуть, мріяли Горбачов і Захід. Сумнівно, щоб наскрізь прогнилу і зненавиджену радянську систему взагалі можна було якось реформувати. Цілком закономірно у цьому контексті, що українське суспільство в пошуках енергії оновлення звернулося до своїх національних коренів, намагаючись відродити історичну пам'ять та почуття єдності. Відродження націоналізму — одна з найважливіших, а може, й найважливіша особливість декомунізації всіх республік колишнього СРСР.

Ріст націоналізму в республіках СРСР справедливо вважається одною з основних причин розпаду Союзу. "Зіткнувшись із неросійськими націями, сильнішими й згуртованішими, ніж будь-коли — чи в радянський період, чи за царату, —

Горбачов не зумів знайти політичної мови, здатної замінити різноманітні національні говори, — пише Р.Г.С'юні у статті «Радянський Південь: націоналізм та зовнішній світ». — Його найвагомішим аргументом (на початку 1990 року, під час литовської кризи — О.Г.) було те, що націоналізм, суверенітет республіки чи її відокремлення в корені підірвали б рух за реформи й позиції президента. Це ані не зменшило реальності відокремлення республік, ані не піднесло авторитету Москви; єдиним ефективним ідеологічним та політичним вибором для народів Радянського Союзу стали різноманітні види націоналізму. У зримому майбутньому націоналізм буде панівною ідеологією як для неросійських народів, так і для значного числа росіян» (Див. зб. «Пробудження націй в Радянському Союзі» за ред. Майкла Мандельбаума.— Нью-Йорк, 1991).

Ця оцінка загалом правильна, хоча ясного розуміння націоналізму та його справжньої суті у ній немає. Виявляється, що саме поняття націоналізму в західній науці, як і його сприймання у Сполучених Штатах, істотно відрізняється від того, як його розуміють східноєвропейці. У вищезгаданій статті, як і в багатьох інших західних публікаціях, під терміном «націоналізм» розуміють такий стан суспільства, який виростає з ірраціональних, туманних основ і пов'язаний із ксенофобією, расизмом, диктатурою чи взагалі з тоталітаризмом. Наприклад, для американської преси та засобів масової інформації націоналізм — це явний сигнал негативного і небезпечного повороту в розвитку суспільства. Приміром, поява російського націоналізму, що є в багатьох відношеннях природною реакцією на радянізацію культури, інколи ототожнюється з «Пам'яттю». А спроби українців повернути собі національну ідентичність та суверенітет сприймаються як сепаратизм, що неминуче має призвести до погромів національних меншин. Ніхто не заперечує, що за певних суспільно-історичних умов націоналізм справді здатен перетворитися у тоталітарний режим чи фашизм, але можливі й цілком інші роз'язки. Дуже важливо розрізняти різні концепції й форми націоналізму, уникаючи тенденційних тлумачень цього поняття, пересічних забобонів та концептуальної плутанини.

Націоналізм як форма національного пробудження спрямований на культурне відродження, яке може згодом дати поштовх до національного будівництва; ба, навіть націоналізм з деяким тоталітарним забарвленням, в основі якого лежить віра у «націю, як вищу цінність, якій усе інше має бути підпорядковане» (за визначенням Джона Армстронга), — істотно відрізняється від націоналізму, заснованого на хибному уявленні про расово-біологічну вищість одної нації над іншою, тобто на вірі у призначення даної нації панувати над світом. Така форма націоналізму, явно фашистська, мегаломаніакальна й вельми небезпечна, належить радше до сфери суспільної патології, і психологи, мабуть, могли б розглядати її як форму колективної інфляції.

Немає сумніву, що швидке зростання націоналізму є часто формою реакції суспільства на небезпеку і має своєю метою порятунок або оновлення нації. Такою небезпекою може бути економічна криза, поєднана з утратою національної гідності внаслідок військових поразок, як це було у Німеччині чи, скажімо, в Туреччині. У Центральній та Східній Європі панівною формою націоналізму став так званий «інтегральний націоналізм» (французька модель націоналізму, яка не прийнялася в Західній Європі). Його центральною ідеєю є нація як найвища цінність, де індивід відіграє вторинну роль

digitized by ukrbiblioteka.org

порівняно з колективом. Ця форма націоналізму прижилася у державах, що виникли внаслідок першої світової війни та розпаду Австро-Угорської імперії, — у Польщі, Угорщині, Румунії; набула поширення також у Західній Україні. Ця форма, думається, відповідала ситуаціям, у яких опинилися ці держави, і водночас — їхнім історичним традиціям. Тут також можна помітити тісну залежність між вибором цього виду націоналізму та нестійкістю політичної ситуації, що зумовлювалася хиткою економікою названих країн та невирішеними проблемами етнічних меншин. В сьогоднішній Україні, здається, переважає та форма націоналізму, яка проявляється як культурне пробудження, спрямоване на утвердження національної ідентичності і зміцнення соціальної згуртованості. Ця форма характеризується відродженням релігійних почуттів та релігійної практики, звичаїв, обрядів, заборонених майже 70 років, інтересом до історії та минулого, особливою увагою до різних національних символів (прапор, тризуб, прапори українського підпілля, портрети національних героїв та історичних особистостей тощо); робиться також відчутний наголос на питаннях української мови. Подібні форми націоналізму можна спостерігати й у прибалтійських та деяких інших республіках колишнього Радянського Союзу, включно з Російською Федерацією.

Було б справді помилкою відносити ці різні форми націоналізму до того самого виду. Аналізуючи крах Радянської імперії, західні дослідники повинні прийти до нового, більш тонкого і співчутливого (чи принаймні більш зрівноваженого) розуміння проблеми націй та їх самовизначення, — що теж входить у поняття націоналізму. Це розуміння неодмінно має випливати не лише з політичного та економічного аналізу, а й з аналізу культурологічного.

Кембрідж
З англійської переклала Мар'яна Прокопович

Вадим СКУРАТІВСЬКИЙ

МИКОЛА КОСТОМАРОВ (1817-1885)

До 180-річчя з дня народження
Спроба завчасної рецензії

Отож, наша наука спромоглася, нарешті, на створення колективної монографії, присвяченої явищу Миколи Івановича Костомарова – українського і російського історика, громадського діяча, публіциста, белетриста, драматурга, поета (зокрема, поета-перекладача) і, зрозуміло, людини – незвичайних долі і характеру. Всі виміри цього явища – аж до тих, що їх можна осмислити лише з допомогою психоаналітичного інструментарію (історія з Аліною Костомаровою, що мала побратися зі своїм інститутським учителем чи не в перші години катастрофи кирило-мефодіївських братчиків) – усі вони стали предметами ретельного і коректного дослідження, напрочуд багатого на ідеї та факти. Зокрема, максимально були використані ті архівні еверести, що склалися навколо зусиль самого Костомарова, навколо його імені. Адже десь уже в 70-80-х роках минулого століття в Україні, Росії і в імперії взагалі не було жодної письменної людини, яка, принаймні, не чула б цього імені. Затим на явище Костомарова відгукнулися рішуче всі найосвіченіші інтелекти того часу – від його нечисленних однодумців до опонентів (приміром, вірний сторожовий імперії, публіцист Костянтин Леонтьєв писав так: хоча Костомаров і переконаний малорос, але наведені ним факти великоруської історії відповідають дійсності).

Книга, витворюючи (а чи просто поновлюючи) цілісну структуру костомаровського феномена, розпочинає з переконливого постулату про найміцніший зв'язок цього феномена з загальними зусиллями європейської науки минулого століття, яке годиться назвати «віком історії». Адже то було століття, коли рішуче всі європейські і почасти євразійські народи згадали своє минуле і водночас приступили до створення справді наукової ретроспективи світового розвитку. Книга віднаходить очевидний контекст костомаровської історіографічної творчості, яка перегукується, входить в опосередкований чи прямий діалог з усіма найбільшими авторитетами історичної думки того «віку» – від доби романтизму, яка його започаткувала, до епохи позитивізму, яка його завершила. Дослідники віднаходять у Костомарова як романтичний пафос минулого, так і його ретельну позитивістську розробку, вказують на своєрідний синтез того й другого в спадщині історика. Здавалося б, романтичну емоцію і позитивістський культ фактів поєднати неможливо, але своєрідний темперамент і інтелект Костомарова поєднав ці начала, тим самим ніби попередивши подібний синтез у Михайла Грушевського.

Таким чином, з самого початку костомаровський образ постає у властивому йому діапазоні всіх історіографічних технік XIX століття від тієї, що створювалася під стукіт схвильованого патріотичного серця, надихалася патріотичним чуттям, до тієї, де панували згаданий культ факту, здоровий глузд, сувора логіка і, взагалі, інтелектуальна аскеза.

Генеалогію Миколи Костомарова дослідники виводять ніби з двох стихій. Пушкін колись необережно назвав молодий Харківський університет «училищем» – не більше того. Поет, певне, не знав, що його професуру колись

digitized by ukrbiblioteka.org

добирав особисто Гете, внаслідок чого сама духовна атмосфера в цьому університеті зберігала залишки германсько-романтичного «штурму і натиску», який колись розпочався в університеті Єнському. В основі цього пориву, нарівні з особистісною енергією людини, була покладена щонайпильніша увага до буття колективного, зокрема, до всіх складників-інваріантів того чи того народного існування. Вступ тоді – в 30-х роках (літа навчання майбутнього «майстра» вітчизняної культури) – до Харківського університету – означав вступ до основної проблематики тогочасної Європи, цілком зосередженої на всіх одмінах згаданого існування.

Затим, згадуючи принагідно думку Михайла Бахтіна, що культура взагалі обов'язково розташована «на кордонах», на якихось вододілах, де одне явище межує з іншим та переходить до нього і в нього, дослідники звертають увагу на «прикордонний» характер костомаровського явища, де з самого початку зустрічалися різні станові, етнічні, світоглядні і просто географічні стихії: Костомаров – син руського поміщика й української кріпачки, він народився на тій «Україні»,яка оригінальним клином входила до власне України; українське і російське, дворянське і демократичне, вишукано-інтелектуальне і «елементарно-народне»,«воронізьке» і «харківське» тут певним чином входять одне до одного, на основі благородного взаємопроникнення і взаємодоповнення.

Невипадково магістерська дисертація молодого історика – «О значении унии в Западной России» – була присвячена явищу, локалізованому саме на «кордоні» поміж різними історичними та національно-релігійними традиціями (і невипадково вона була визнана «неблагонадійною» імперськими адміністраторами і затим спалена – адже їм «кордон» був потрібен не для якихось там синтезів, а тільки для того, щоб його могло перейти імперське військо). Магістерська дисертація молодого Костомарова – ніби дзеркало всієї своєрідності його походження і становлення.

Особливий інтерес у книзі становлять її розділи, присвячені 40-м рокам. Для їх загальної характеристики автори знаходять напрочуд високу вихідну точку, доволі оригінальну культурологічну оптику: то було «десятиріччя» на віки, доба ідей з грандіозним і досі непозбутим інтелектуальним резонансом! Морфологічною ж основою тих ідей було намагання поєднати всю енергію персоналістської християнської містики та її пафосу особистості – з усією енергією масово-колективно-народного існування. «Явлення Христа народові» художника Олександра Іванова – то ніби живописна формула тієї доби, яка прагнула до синтезу благородної містики і поточної історії – саме до Явлення Христа Народові. Всі одміни французького соціалізму, наскрізь перейнятого тією містикою, й менш елементарна, зате набагато складніша зустріч «Христа» з «народом» у всіх доктринах соціалізму німецького – аж до молодого марксизму включно – ось та найдорогоцінніша духовна сума Сорокових Років, які затим задали тональність і тло всієї подальшої європейської культури.

Але саме на такому тлі особливо виразно проступають контури першого великого сеансу українського Відродження, яким стало «Кирило-Мефодієвське братство», що його започаткував професор руської історії Київського університету Микола Костомаров. Це «братство» – і духовна реставрація визвольних змагань українського Барокко, і водночас – очевидний складник усеєвропейського руху в бік синтезу християнства з модерним історичним життям, внаслідок тягаря всіх можливих і неможливих форм людського відчуження спраглого якоїсь навічної, фундаментальної – людської і людяної – істини.

У книзі простежені *сотні* типологічних паралелей поміж українським Товариством і всією тогочасною європейською ідеологією згаданого синтезу. Дослідники віднаходять безліч перегуків костомаровської «Книги буття українського народу» – основоположного тексту братчиків, де елементарний виклад поєднується з щонайскладнішою історіософією – з «Книгами» інших національних буттів – від Санкт-Петербурга до Кадікса. Тут, у цій «Книзі», Микола Костомаров, вдаючись до того діалекту української мови, що його

чернігівсько-харківське вухо одразу ж і вдячно визнає своїм, геніально переповів найвищий і найважливіший канон того часу, який аніскільки і сьогодні не втратив свого значення.

Проте найважливіше для нас, що ця «Книга» постала не десь інде, а саме тут, в Україні. Інші країни з їхньою інтелектуальною перепродукцією такий комплекс ідей висували нарівні з багатьма іншими. В Україні ж вони дорівнювали самій національній долі: Костомаров просто і дохідливо пояснював українському читачеві, що український народ може і повинен бути суб'єктом історичного процесу – нарівні з іншими, а не в принизливій від них залежності.

...Це вже була не «конституція» Пилипа Орлика, не потаємні і доволі станово-егоцентричні «діаріуші» автономістської старшини, навіть не «історія Русів», що виникала, певно, з необхідності полеміки з карамзінською «Историей государства Российского» (ця полеміка проглядає вже в самій назві українського історіографічного твору!) – це вже був перший і водночас могутній крик народження нації.

Напрочуд цікаві паралелі віднаходять автори поміж «Книгою буття українського народу» і шевченківською христологією та історіософією (а в зв'язку з долею костомаровської матері – і шевченківською маріологією – апофезою Марії і її двійницею в «Неофітах»). Тим самим руйнується дурний вульгарно-соціологічний бар'єр поміж Шевченком і Костомаровим, вибудуваний нашою здезорієнтованою наукою тоталітарної доби (у зв'язку з цим можна було б пригадати і сфальсифікований образ Костомарова у загалом цікавому фільмі Ігоря Савченка «Тарас Шевченко», де актор Лаврентій Масоха подав той образ, який йому суфлювала епоха Лаврентія Берії). Що ж, одним міфом у нашому шевченкознавстві менше, однією істиною в нашій культурі більше.

Дослідники, підкреслюючи всю складність монбланів, залишених істориком у його майже півсторічних спостереженнях над сторіччями українського та російського минулого, справедливо вказують на очевидну стрункість та строгість костомаровського методу історіографічного опису: східноєвропейська історія під скальпелем цього методу постає як тисячолітня конкуренція київсько-федеративного – і московсько-петербурзько-централістського; націоналістично-республіканського – і наднаціонально-імперського; масово-демократичного – і особистісно-автократичного начал; певних елементів «римського права» – і «візантійства» з його містикою самодержавства. Костомаров через грандіозне й водночас делікатне плетиво-мереживо з міріад фактів показує всі стадії і колізії цієї конкуренції – від княжої доби ледь чи не до сучасності.

У переддень реформи-1861 він створює об'єктивну ретроспективу української емансипації від нещадно-невільничої польської суспільної структури і водночас видає «Бунт Стеньки Разина», що в ньому відбиває останні спалахи руського федеративно-демократичного інституту, притупленого згодом московським «візантійством» усіх його епох і кольорів.

Дослідники показують усю оригінальність костомаровської історичної думки на тлі впливової школи російських істориків – «государственпиков», які – одні мимоволі, інші навмисне – абсолютизували принцип державності, перетворювали його па єдину історіотворчу силу. Костомарова ж цікавило не здійснення держави саме собою, а здійснення людини – в якихось її демократичних асоціаціях і спільнотах, де ця людина не губиться, як вона загубилася і заблукала серед могутніх політичних надінститутів цього століття.

Невипадково ж Костомаров незадовго до смерті залишив сатиричну притчу, яка, на думку деяких дослідників, надихнула англійця Джорджа Орвелла, автора славнозвісної антиутопії «1984», на створення так само славнозвісного памфлету «Звіроферма» (де твариногромада, повставши, накреслила на фронтоні ферми – «всі звірі рівні», – а затим додала: «Тільки деякі з них – рівніші»).

digitized by ukrbiblioteka.org

Взагалі, автори монографії виявляють багато уваги до костомаровського ставлення до російської «лівиці», що інколи вже мала одверту тенденцію до перетворення на «лівицю імперську» (молодший сучасник Костомарова і, до певної міри, його наступник Володимир Антонович якось роздратовано сказав саме про цю «лівицю» в листі до Михайла Драгоманова: «революционные столоначальники и держиморды красного знамени» – формула, як ми тепер бачимо, вичерпно-пророча).

Зокрема, в книзі по-новому інтерпретується конфлікт професора Петербурзького університету Костомарова зі студентами-страйкарями цього університету – конфлікт, у зв'язку з яким згадані «столоначальники» знеславили донедавна популярного професора і змусили його залишити університетську кафедру.

...Якось Герцен (що напругою своїх чесно-федеративних проектів завдячував, без сумніву, й Костомарову) сказав одному своєму паризькому співрозмовникові: імператорсько-козачий комунізм Миколи I ледь чи не небезпечніший від того іншого... Миколаївський міністр-ультрареакціонер Уваров спалив костомаровську дисертацію, а миколаївська політична поліція взагалі відлучила Костомарова від нормального академічного життя. Пізніше, вже зовсім в іншу епоху, функцію політичної поліції прибрали молоденькі петербурзькі спудеї, які освистали і зашикали професора. Було над чим замислитися... (Принаймні, рецензент переконаний, що епізод у «Бісах» Достоєвського з провалом Верховенського-старшого перед «радикальною» аудиторією списаний з відповідного епізоду костомаровської біографії).

Зловтішались і «праві» – вони позбулися сильного і дотепного опонента офіційної історіографії, який не щадив її легенд і міфів (аж до своєї відомої спроби об'єктивно викласти сюжет з Іваном Сусаніним, який у костомаровській інтерпретації зовсім не схожий на героя лібретто відомої опери «Життя за царя», написаної палким патріотом-остзейцем Розеном).

До кінця свого плідного наукового життя Костомаров залишався при твердому переконанні в принциповій і водночас трагічній «двоїстості» східнослов'янської історії, де деспотичне і демократичне змагалися одне з одним. Україна для нього – багата демократичним потенціалом ділянка цієї історії, яка при першій же нагоді буде повертатися до своєї правдивої спадщини. При цьому Костомаров надзвичайно виразно відчував, сказати б, «недискретність», неперервність української історії від перших сплесків київської політики до доби, вже сучасної історикові. Він, як, скажімо, і Максимович, старший його попередник, і на рівні евристичного (пошукового) інстинкту історика, і на рівні цілком свідомої концепції відав і знав, що світ, у якому ми живемо, тисячоліття тому з різною мірою успіхів і невдач приступав до свого політичного самоздійснення.

Дослідники вказують, що з усією своєю інтелектуальною силою і моральною відповідальністю Костомаров сказав це ще в часи Кирило-Мефодіївського братства – і в його маніфестах-емблемах, і, зрештою, самим створенням цього братства.

Катастрофа кирило-мефодіївців – то ніби перший наш «Чорнобиль»-XIX. Був знищений унікальний національний шанс, позначений як високою інтелектуальною напругою, так і безмежно-щирим сердечним чуттям (що засвідчують, зокрема, тогочасна поезія і драматургія Костомарова). До того ж, національне в тому шансі щасливо і синхронно поєднувалося із загальноєвропейським поривом, що про нього лише почасти нагадує пізніший троп-образ тієї доби – «весна народів».

...З першою ж «відлигою» в донедавна крижаній імперії, з початком її тогочасної «перебудови», Костомаров одразу ж розпубліковує широко, як тільки може, свій національно-демократичний проект (знов-таки в широкому розумінні).

В березні 1860 р. у Петербурзькому університеті мав місце саме публічний диспут Костомаров–Погодін – диспут двох історіософій, двох фундаментальних поглядів на східнослов'янське минуле. Погодінський

офіціоз від історії тут, по суті, зазнав поразки. Не диво, що, повертаючись з того славнозвісного диспуту, князь Петро В'яземський, який уже давно втратив свої білядекабристські, невиразно «федеративні» полоно- і кавказофільські симпатії, невдоволено пробурчав: раніше ми не знали, звідки йдемо, а тепер не знаємо, і куди йдемо. Князеві, певне, страх як не хотілося йти до «народоправства», що на нього як на віху національної історії вказував Костомаров.

Ще більше патетичний характер мали виступи Костомарова в часописі «Основа», який став справді основою другого національного Відродження в Україні-XIX.

...У книзі добре висвітлені всі виміри костомаровського явища після другого «Чорнобиля» тієї доби – другого нашестя імперії на героїчні спроби національного поновлення. Так, це нашестя, напевно, загальмувало можливий подальший розвій історика.

Але він встиг зробити свою справу. Він імплікував в українську (власне, вже новоукраїнську) культуру почуття власної гідності як самостійного історичного суб'єкта. На зламі 30-40-х, вказують автори, він у своїй поезії звертався до народин нової Греції, що нарешті відклалася від турецького деспотизму. Зрозуміло, то був «перевдягнений» образ можливого українського Відродження. Костомаров його не дочекався (а питається – хто ж його дочекався?!). Проте він закладав його основи. Їх висаджували в повітря саперно-фортифікаційні фахівці імперії, – але він уперто закладав нові, повертаючись безнастанку до України, як Аліна поверталася до нього, вічного свого нареченого...

Дослідники вдало закінчують монографію художньою кодою – порівнянням історика з його римським колегою і його ж таки улюбленцем – Кремуцієм Кордом, істориком, який залишився при істині, навіть коли дамоклів меч кесарсько-імператорського гніву впав на його благородну голову.

Так, Микола Костомаров – український Кремуцій Корд.

P.S. *На жаль, рецензована монографія про М.І.Костомарова існує лише в нашій (і, маємо надію, в загальнонаціональній) уяві – тій, яку Іманyїл Кант вдало називав «продуктивною»... Отож, маємо надію, що до найближчого авторитетного ювілею історика (1997) така монографія таки з'явиться...*

Адже ми вже бодай почасти позбулися ситуацій того типу, що про них, зокрема, згадував воронізький земляк Костомарова, літератор і цензор (і таке бувало на Русі!) Нікітенко (певно-таки – Микитенко): в березні 1864 р. засідання історико-філологічного факультету Петербурзького університету відмовилося присудити Костомарову ступінь доктора історичних наук – «як сепаратистові і антинаціональній особі», за словами «українського» земляка.

Що ж, Томас Манн писав в еміграції: де я, там і Німеччина. Де Костомаров, там і історична наука. Тільки не треба історичну науку відставляти від Костомарова, як це робили відповідні «засідання» пізніших генерацій.

І ще одне. У тому ж університеті, рівно за два роки до скандалу 1864, – блідий, мов полотно, Кремуцій Корд-Костомаров так сказав ліберальній студентській череді: ніколи не треба бути гладіаторами у гнилому і банальному лжелібералізмі, де молоді люди спочатку стають Репетіловими, щоб потім стати Расплюєвими...

Давайте ж перекладемо ці емблематичні прізвища на мову української антропоніміки – і приступимо до створення справді потужної книги про Миколу Костомарова!

digitized by ukrbiblioteka.org

Михалко СКАЛІЦКІ

«ЯКБИ ВИ ЗНАЛИ, З ЯКОГО СМІТТЯ...»

Таким сміттям, з якого «... народжується поезія», у нашому випадку є проза, притому проза цілком конкретна: повість Юрія Андруховича «Рекреації», видрукована у першому числі журналу «Сучасність». Ти, звичайно, знаєш, шановний читачу, що поетичний жанр історично передує прозовому, виступаючи первісно як спосіб упорядкування світу; проза ж виникає як енгармонійний жанр поезії. Все це ти знаєш. Але ось що я тобі скажу: повість Юрія Андруховича не є прозою у такому розумінні, не є енгармонійним жанром поезії, – хоч це й суперечить сказаному вище. Проте ця суперечливість суто діалектична, і я апріорі стверджую, що ми маємо тут справу з драматичним твором, з «божественною комедією», з рекреаціями, власне, що, за авторським означенням, є народними карнавальними дійствами зі співами, танцями, читанням віршів і театральними виставами». Проте (ще одне «проте») в авторському означенні має місце несумісність понять «народне карнавальне дійство» (просто «карнавал») і «співи, танці, читання віршів і театральні вистави». Бо останні й виникли як наслідок секуляризації свідомості – синкретичної свідомості, культурним проявом якої є перше, тобто карнавал. Більше того, карнавал уже є рефлексією найбільш архаїчного шару свідомості у самій синкретичній свідомості, тобто уже є міфом і історією. Справді, «істинна суть ... дійства – перемога над Смертю», але водночас і історія Смерті, зрозумілої як Хаос, як невпорядкованість, – історія Хаосу: якась порожня подієвість, що, як на історизм людського мислення, не піддається кодифікації; тобто: до-історичним («хаотичним») подіям неможливо присвоїти жодних означень, жодних знаків-символів, котрі самі за своєю суттю є історичними.

А тепер я тобі розкажу, для чого я затіяв цю «гру» в означення. Дійшли до мене чутки, що ти ганиш автора «Рекреацій» за «аморалку» і приписуєш йому ледь не схильність до порнографії. І я можу тебе зрозуміти, адже ти звик, щоб і в художньому творі автор давав якісь моральні оцінки подіям і героям, принаймні устами своїх героїв чи персонажів. Інакше кажучи: розцінюючи художній твір як свого роду вчинок, ти ждеш од автора моральної поведінки. Звичайно, естетична поведінка може бути й моральною, але передовсім вона все-таки імморальна, амбівалентна – уже в силу самої своєї спрямованості на формування естетичного почуття. Чи може бути естетичне почуття оцінене з моральнісної точки зору? Позитивної відповіді на це питання не дав іще жоден філософ чи законовчитель. Тому давай усе-таки спробуємо зрозуміти Юрія Андруховича з його «Рекреаціями». І повернемось до розмови про карнавал.

Як я вже казав, повість Юрія Андруховича є за суттю своєю карнавалом, тобто історією Хаосу, самим Хаосом і способом імморальної поведінки (як на рівні поведінки героїв і персонажів, так і на рівні авторського мовлення). А що карнавальне дійство відбувається все-таки у реальному

історичному світі, з його цілком певними етичними й естетичними нормами (а на рівні мови і мовлення – з цілком певними граматичними правилами і зафіксованими значеннями слів чи зворотів), то зректися цілком цього світу і всіх його норм воно не може, отож відштовхується від них таким чином, аби позбавити їх усталеного змісту чи сенсу. На рівні сексуальної поведінки, позаяк суспільство вимагає її впорядкованості, карнавал виливається у розпусту, у «непристойність». А щоб карнавалізувати мову, Юрій Андрухович позбавляє значення певні слова-символи, перетворюючи їх на пусті знаки, за якими у процесі мовлення зберігається лише сенс «коливання повітря», а сама розповідь про рекреації стає процесом беззмістовного «говоріння». Водночас автор, звісно, не може позбавити усіх слів їх значення і порушити геть усі граматичні зв'язки між ними, бо тоді б ми отримали вже не рефлексію Хаосу, а таки справжній Хаос, не художній твір, а недорікувате белькотіння.

Першим таким символом, який нічого не символізує і нічого не означає, є саме місце події – Чортопіль. Звичайно, слово Чортопіль має значення, і його можна зрозуміти як «поселення чорта», «місто чорта» або «недобре (лихе) місце» загалом. Але у тексті повісті конкретне значення слова робиться проблематичним із двох причин. По-перше, через його двозначну суголосність: не то Тернопіль, не то Чорнобиль. По-друге, і це головне, через невідповідність подібного одіозного символу іншому нібито-символу – «Святові Воскресаючого Духу». Є й ще одна причина. Вона композиційна, тому про неї згодом. Нічого не означає і псевдолокалізація Чортополя у просторі («Чортопіль зусібіч оточений горами»), позаяк суперечить вселенському характерові акту творіння, який, попри всю його неоднозначність, можна догледіти в повісті принаймні як натяк на логічне завершення Хаосу і можливість початку власне історії.

Другим нібито-символом, як я вже казав, є нібито-Свято нібито-Воскресаючого нібито-Духу. Заглиблюватися у соціально- контекстуальне значення кожного з цих слів і всього словосполучення було б вельми накладно для посутньої розмови про художній твір, з яким ми маємо діло, тому глянемо лиш на програму свята, підписану, знов таки, якимось пустопорожнім (хоч і до пори до часу) словом ОРГКОМІТЕТ. Одразу впадає в очі, що зміст одинадцяти пунктів програми доводить саме поняття «свято» до абсурду. Яких тут тільки заходів не планується: і науково-теоретична конференція, у якій мають взяти участь фахівці й нефахівці з найнесподіваніших галузей науки й ненауки, аж до «та ін.»; і літургія; і рок-фестиваль; і «величавий мітинг протесту», і «сакральний бенкет» (вже самі по собі назви цих нібито-подій абсурдні: протесту проти кого? проти чого? – сакральний у якому смислі: християнському? ісламському? РУНВІРському?), – та вершиною абсурду є назва вечора поезії: «Ми є, тому що нас не може бути». І все оце збіговисько «філософів, філологів, економістів, екуменістів . . . та ін.», комуністів і священиків, фольклорних колективів і рок-груп, еротоманів і перетягувальників ковдр називається святом? Що ж до «воскресіння», то про нього згадується хіба що у назві церкви, яку нібито мають заново освятити; а в ораторії «Дух, що тіло пре до бою», мабуть, буде тільки того «духу», що в легенях «ораторіїв». Але нехай би й так, нехай би усе це казна-що й можна було обізвати святом. Тільки ж де воно, коли повість закінчується, а жоден пункт програми так і не спромігся в той чи той спосіб проявити себе у самому тексті, хіба за винятком одного, який узагалі не-пункт: «У програмі Свята можливі сюрпризи». Зрештою, автор знищує і значення слова «програма», переносячи акцент на процес говоріння. Один із друзів-героїв читає цю нібито-програму вголос, після чого запитує:

– І що ви тепер на це все скажете, друзі?..

Друзі, які вже мочили вуса переважно у другому кухлі, сказали на це приблизно таке:

digitized by ukrbiblioteka.org

– Неслабо!

– Маразм!

– Дурхата!

– Ваш Мацапура, здається, остаточно зшизів, – підсумувала Мартофлякова Марта.

Але всі ці відгуки означали не що інше, як радісне схвалення, і Мартофляк лишився задоволений тим ефектом, який справило на присутніх **його майстерне соковите читання**. (Підкреслення моє – М.С.).

У подібний же спосіб позбавляються значень чимало інших слів, що не виконують якихось особливих псевдосимволічних функцій у цілій повісті, але за допомогою яких створюється сам карнавальний стиль і пишеться історія Хаосу. Наріжним же словом – нібито-символом усієї цієї, за виразом автора, «штуки» є слово «поет».

Розглянемо його соціально-контекстуальне значення. Безперечно, слово «поет» має безпосередній стосунок до слова «поезія», тому можна сказати, що поет – це людина, котра складає вірші. У цій дефініції слово «складає» характеризує поета з точки зору його діяльності, а слово «вірші» – з точки зору продукта цієї діяльності. Позаяк вірші є своєрідним, естетичним, продуктом, то цю діяльність ми можемо без перебільшення обізвати естетичною. Таким чином, виходить, що поет – це людина, зайнята естетичною діяльністю, зрештою – працею у сфері виробництва естетичної продукції – віршів. Зрозуміла річ, що у цій своїй діяльності поет характеризується і певною поведінкою, тимчасом як поза нею діяльність поета і його поведінка не мають нічого спільного з поняттям «поет» (хоч і можуть являти собою інтерес для дослідника під кутом зору «Якби ви знали, з якого сміття . . . »). Отож повернімося до наявного тексту. З-поміж чотирьох героїв-поетів – Хомського, Мартофляка, Немирича і Штундери – під наше означення підпадає що Штундера, з натяжкою аж-но у чотири рядки, той то невідомо, чи тоті чотири рядки таки справді належать йому, а не якомусь Андруховичу, що його поезію видавав перед тим за свою поет Хомський. І все. Жодного натяку на естетичну діяльність чи поведінку героїв, обізваних поетами. Їхню поведінку можна оцінювати з точки зору поведінки коханця, мужа, громадянина, пророка і кого там ще, але яким чином усе це стосується складання віршів, естетичної діяльності й естетичної поведінки – незрозуміло. (Суворо кажучи, будь-яка діяльність і будь-яка поведінка можуть і повинні оцінюватися з естетичної точки зору, але це вже інша проблема). Можна, однак, припустити, що поза текстом, поза рамками їхньої діяльності чи поведінки у художньому творі, герої справді складають вірші, а тому автор мав цілковите право сказати про них: «поети». Але в такому разі мусимо дійти висновку, що їхня поезія є ніщо інше, як елемент того самого Хаосу. Що суперечить нашому означенню поезії як засобу впорядкування світу, а тому таку поезію я б не наважився назвати поезією.

Звісно, ти можеш закинути мені чистої води суб'єктивізм, і матимеш рацію. Бо, справді, я собі не уявляю, які вірші збираються читати герої-поети на цьому нібито-святі, після того діла, яке я назвав актом творіння. Власне кажучи, саме цей акт і є тим ділом, тим вольовим зусиллям, яке дає (чи повертає) словам і подіям їхні соціально-контекстуальні значення. Та, водночас, ще більш розмиває значення слів і подій у самому тексті. Без цього акту всю цю недоісторію можна було б прийняти за власне історію (і ти, я гадаю, саме так і зробив, припустившись тим самим фатальної помилки). На цьому, мабуть, варто спинитись докладніше.

Після усіх «митарств» наших героїв, після випивок, подружніх зрад, перелюбів і всілякої чортівні, аж до «презентації трупа», на сцену виходить трансцедентна формотворча сила, у вигляді військового підрозділу (хоча, як ми бачимо наприкінці, й бутафорського). Трансцедентність цієї сили у

стильовій однозначності цього фрагменту повісті, починаючи од тої миті, коли «двері номера (у готелі. – М.С.) відчинилися так, наче по них вдарили ногою», – і до пояснень «старого пройдисвіта Мацапури, що усе це – лиш жарт, лиш один із «сюрпризів», обіцяних у «програмі». Саме ця однозначність, – що дисонує з неоднозначністю і навіть не-значністю слів і подій, якими описується «історія Хаосу», – набуває символічного значення, набуває значення символу, а саме символу, який я назвав актом творіння, і який може бути (і є) лише вольовим актом, – іншого шляху до перемоги над Хаосом не існує.

Інша справа, що автор не дає нам можливості однозначного виходу з Хаосу і «початку Часів». Перечитаймо останній абзац повісті:

> – Так, але не забувайте, що о восьмій ваш вечір поезії. – Мацапура зняв окуляри і протер їх хустинкою. – Так що доведеться читати вірші, хлоп'ята .

Спершу я спробував собі уявити , щó читатимуть «хлоп'ята» на вечорі за назвою «Ми є, тому що нас не може бути», – і не зміг. Бо щó можна читати, після того, як вас вивели «може, щоб прочитати лекцію з цивільної оборони, може, щоб розстріляти»? Після того, як ви стояли, очікуючи невідь чого – хоч би й Страшного Суду, – і:

> Ти, Мартофляче, тримався жінчиної руки, як останнього в цьому світі притулку, ти, Юрку, облизував пересохлі губи й щось потихеньку насвистував, ти, Грицю, згадував останнього вірша, якого ще не встиг записати, а ти, Хомський, щось малював носаком черевика на старій бруківці, але нічого не виходило, твій черевик не залишав слідів.

То ви будете читати те, що писали досі? І будете називати це поезією? Так я собі думав. А потім подумав інакше: а ну як читатимуть? А ну, як їх влаштовує позиція «Ми є, тому що нас не може бути»? І вирішив, що, мабуть, таки зможуть і читати, і писати таку свою поезію, яка ніщо інше як частина цього самого Хаосу, а отже, сам Хаос. А тому не почнуться Часи і не почнеться історія і не народиться поезія як засіб упорядкування світу – Хаос розпочне, вірніше, продовжить, свою «хаотичну історію» знов. То довго ще триватиме цей карнавал?

А тепер – про те саме, але про інше, – про композиційні огріхи Юрія Андруховича, котрий, я так гадаю, не зовсім добре собі усвідомлює сам, щó він таке написав. Інакше важко збагнути наявність у повісті реально-історичної лінії поведінки одного з героїв, Гриця Штундери. Спокусливо, звісно, увібгати в карнавальну історію Хаосу ще й яку-небудь реальну історію як частину того Хаосу й сам Хаос. Не думаю, проте, що це взагалі можливо. І тут мушу сказати про ще один аспект історії Хаосу. Річ у тім, що історія Хаосу є даниною, пожертвою реальній історії, або, інакше кажучи, божеству історії, і ця данина, ця пожертва, полягає у тимчасовій відмові од реальної історії як дієвого чинника свідомості, не зумовленого особистим досвідом людини. Тобто історія Хаосу не заперечує наявності такого чинника, але вимагає від нього нечинності (щось на зразок нашого нинішнього законодавства). У Гриця Штундери батькова розповідь про Сільце живе у його свідомості (реальна історія!) – незалежно від того, чи було те насправді, а чи постало як витвір уяви, чиясь вигадка. Пя реальна історія спонукає Гриця до пошуків того історичного Сільця. І байдуже, що ці пошуки закінчуються нічим (власне, «презентацією трупа»), важливо, що ми знаємо їхню причину. Причина – історія, наслідок – пошуки, у такий спосіб весь фрагмент повісті переходить у площину причинно-наслідкового мислення і випадає з історії Хаосу. Гадаю, автор розуміє це не гірше од мене, позаяк видно його намагання позбавити всю подію наслідку, мовляв, з усієї цієї реальної історії вийшов один «пшик»: ніякого Сільця Гриць не знайшов, усі його пошуки надаремні, а отже, можна

digitized by ukrbiblioteka.org

вважати, що їх і не було зовсім. Однак подібна псевдорезультативність мене, наприклад, не влаштовує, бо відсутність результату – це теж результат, у даному разі – негативний. До того ж цей результат може і, мабуть, повинен стати причиною якихось подальших Грицевих дій. Гриць, таким чином, виводиться як герой поза рамки повісті й отримує значення історично конкретне, більшою мірою прогнозоване, аніж значення його друзів-героїв. Інші троє мають змогу віддати жертву Хаосові і стати початком історії і поезії, себто – поетами. Гриць, позаяк він ні на хвилю не позбавлений почуття історії (« . . . а інакше на дідька я їхав до цього містечка? Вірші читати? Пити горілку? Танцювати на площі?»), однозначно залишається в історичному просторі. Але, залишаючись у тому просторі, він не лише не позбувається Хаосу, не віддає жертву історії, а навпаки, зачерпує од Хаосу – історія Хаосу перетворюється для нього на реальну історію, тобто на дієвий чинник свідомості. А що історія Хаосу, як я вже казав, тотожна історії Смерті, тому будучи послідовними, мусимо визнати, що подібний чинник реальної історії, м'яко кажучи, не може бути продуктивним.

Друге – це «чорт ня», з якою привелося зіткнутися іншому героєві, Юркові Немиричу, і яка, крім усього, в особі швейцарського українця Франка Попеля є спонсором свята Воскресаючого Духа Чортополі.

Подібне спонсорство – це, безумовно, додатковий засіб дискредитації одного з головних знаків-символів повісті; і все ж складається враження, що присутність у місті Чортополі «нечистої сили», – якій прислуговує перший секретар райкому КПРС, – має виправдати саму назву «Чортопіль» і перетворити її на символ; така адвокатська функція «чортівні» виглядає у загальному контексті доволі штучною.

Та найсерйозніша проблема – це своєрідна роздвоєність чи, власне, двоїстість тої «нечистої сили». З одного боку, вона фінансує захід, який, принаймні за назвою, суперечить її власній природі (у темряві – початок світла, так це може звучати, хоч і по суті, і в повісті темрява – це кінець світла), і знищує, усього за 10 доларів, вірші Немирича (що знищує для повісті, то безперечно). А з другого боку, вона залишається якоюсь «силою у собі», невикористаною, тобто не стає для Юрка Немирича тим, чим для Гриця Штундери стає жива у його свідомості батькова розповідь. Тому можна сказати, що Андрухович у даному разі знайшов засіб перетворення «нечистої сили», по суті своїй історичної, на елемент Хаосу й історії Хаосу. Але, позбавивши її іманентності Хаосові, автор не позбавив її трансцедентності. І ця трансцедентність «нечистої сили» виступає опозицією до іншої трансцедентної сили – за назвою ОРГКОМІТЕТ і «старий пройдисвіт Мацапура». Зрештою, під час акту творіння формотворчою виступає лише ця остання. А що «нечиста сила» у своїй трансцедентності не є елементом Хаосу, той акт творіння її не займає. Отож, крім двозначності трагедійної: бути чи не бути світові, Часам і Поезії, – повість набуває ще й двозначності фарсової, доволі прикрої: навіть якщо постануть у болях народжені світ, Часи і Поезія, невідомо, куди їх може спрямувати нерозтрачена «нечиста сила» (тобто, відомо куди).

От і все на сьогодні про «Рекреації» Юрія Андруховича. Я зумисне уник тут згадок про приємні «дрібниці» – літературні та інші алюзії, метафори і гіперболи, порівняння й слововживання, аби звернути твою увагу на художню ідею скорше з точки зору методів її здійснення (хоч вірніше, мабуть, було б сказати «становлення»), а не засобів. Полишаю аналіз засобів па тебе. Тільки благаю, не будь святенником, не «читай моралі» митцю. Хоч би з тої простої причини, що, «коли б не поет, то давно б уже ви потонули в хвальбі чужоземців», як сказав колись своїм землякам Арістофан, а я тобі, як українцеві, скажу: «у самопохвальбі».

Бувайте здорові, шановні добродії. Пишіть мені у Миколаїв, Україна.

4 травня 1992 р. *Миколаїв.*

АМЕРИКАНСЬКІ ДІАЛОГИ

Ініціатором цих діалогів було Наукове товариство ім.Шевченка в Америці. Оскільки це була перша половина березня, легко здогадатися, що предметом зацікавлення став найперше патрон Наукового товариства – Шевченко. Це була вже двадцята з черги конференція, організована НТШ на американському грунті, у власному гарному приміщенні в Нью-Йорку. Основні доповіді з цих попередніх конференцій увійшли до крилато озаглавленого й ошатно виданого збірника п.з. «Світи Тараса Шевченка» (як 214-ий том «Записок НТШ» за редакцією професорів Лариси Онишкевич, Левка Рудницького, Тараса Гунчака й Богдана Певного), який становить вагомий внесок у шевченкознавчу скарбницю, визначаючи водночас шляхи й основні концентри майбутніх шевченкознавчих досліджень.

Цьогорічна конференція підсилила НТШ-івську традицію шевченкознавчих діалогів, що, – як відзначив у вступному слові голова НТШ професор Левко Рудницький, – своєю проблематикою, школою інтерпритації, концептуальністю й географією доповідачів вносять нове розмаїття в розширення й поглиблення Шевченкових світів. Воно й стане зачатком наступного шевченківського збірника, до якого згаданий редакторський колектив добирає матеріали. Відносно ж доповідей конференції, то, згідно з програмою, першим виступив Степан Козак (Варшавський університет) з темою «Шевченкове євангеліє правди», наступною була Тамара Булат (Інститут мистецтвознавства, фольклору і етнографії, Київ) з доповіддю «Поезія Тараса Шевченка і проблема її музичної інтерпретації» та Оксана Забужко (Інститут літератури ім.Т.Шевченка, Київ) – «До питань про трансформацію Шевченківської традиції в українській літературі пост-тоталітарної доби». На завершення мав доповідь на тему «Смерть у творчості Шевченка: продовження чи анулювання історії» представник господарів, Іван Фізер з Радгерського університету (Нью-Брансвік).

Темою діалогу, що відбувся тижнем пізніше, тобто 14 березня, була проблематика польсько-українських відносин. З боку НТШ-івських організаторів активними учасниками цієї сесії були професори Левко Рудницький, Мирослав Лабунька й Тарас Гунчак, а з запрошених гостей міністр, заступник посла Польщі у Вашінгтоні д-р Мацєй Козловський, генеральний консул Польщі в Нью-Йорку Єжи Сурдиковський і професор Варшавського університету Степан Козак – автор цих рядків. Вагу і значення цього польсько-українського діалогу годі оцінити; сьогодні такі діалоги особливо бажані й потрібні скрізь там, де проживають українці і поляки. Адже налагоджування польсько-українських добросусідських відносин є велінням часу. Це не лише справа обох урядів чи президентів Кравчука і Валенси, це стосується безпосередньо обох народів як обабіч Дніпра й Вісли, так і в розсіянні по Західній Європі, Сполучених Штатах Америки, Канаді й Австралії. Йдеться про підтримку концепції добросусідського порозуміння в широких верствах українського і

digitized by ukrbiblioteka.org

польського суспільства, про взаємне переборення жалів, історичних кривд, претензій, усяких упереджень і стереотипів, які повсякчасно повертають наші голови в минуле, відвертаючи увагу від сучасності й паралізуючи всяку конструктивну думку про прийдешність.

Ось чому цей польсько-український діалог на американському грунті має неабияке значення. Він може служити моделлю таких діаспорних діалогів як щодо постановки питання, актуальності проблематики й відчуття знаків часу, так і залучення до цього діалогу широких кіл української і польської діаспори, включно з громадськими організаціями (на чолі з Миколою Лебедем і Мирославом Прокопом, Кедрином-Рудницьким і Владиславом Вавжонком), живо зацікавлених заглавною темою, представленою названими доповідачами у різних ракурсах і аспектах, з урахуванням історичного досвіду і політичних прерогатив. Саме завдяки цьому дискусія мала не лише бурхливий, а й збуджуючий уяву характер, концентрувалася на тих аспектах взаємних відносин, які мають становити підвалини під українсько-польське добросусідство.

Не випадково, отже, що саме з приводу цього польсько-українського діалогу викристалізувалася думка про утворення інституціональної бази для реалізації концепції добросусідства. Добре, що ініціатори цього помислу (Володимир Старосольський – з українського боку, а з польського – Владислав Вавжонек) у пошуках концепції цієї інституції вийшли поза діаспорні середовища, що до цієї ідеї вони хочуть залучити найвидатніші політичні постаті й авторитетних учених з Києва і Варшави. Слушність, вагомість і палючу потребу реалізації цього задуму виявлено в тракті обговорюваного польсько-українського діалогу, який, разом з тими, що були у Києві, Львові, Кракові та Варшаві (зокрема, Кафедрою україністики Варшавського університету і Польською асоціацією україністів), становить дальший крок у пошуках шляхів взаємної злагоди, тривалого порозуміння й добросусідства.

Годиться відзначити, що ця проблематика збудила велике зацікавлення в розмовах на НТШ-івські теми з керівництвом НТШ: Я.Падохом, Л.Рудницьким, Л.Онишкевич, М.Лабунькою, І.Фізером, Т.Гунчаком та М.Галівим, який, крім усього, є головним редактором місячника «Патріярхат», добрим знавцем конфесійних справ не лише в Україні, а й у Польщі (і зрозуміла річ – у діаспорі). Зрозуміло, що всі ці питання зринали в інших формальних зустрічах, які я мав у приміщенні Української Вільної Академії Наук з представниками (на чолі з академіком Ю.Шевельовим і В.Омельченком) та прихильниками цієї установи в Нью-Йорку, у Філії Українського Католицького Університету в Філадельфії (під головуванням Левка Рудницького і за співучастю Івана Коропецького) і Вашінгтоні, де ініціатора цієї зустрічі редактора Миколи Французенка підтримали професори М.Одарченко, М. Богачевська, Р. Хом'як та керівник українського відділу Конгресової бібліотеки д-р Богдан Ясінський.

Характерно, що в усіх цих зустрічах домінував дух політичної соборності й релігійної толерантності, реальний і виважений підхід до актуальних питань державного будівництва в Україні, стосунків з Росією, а надто пошуки шансів і шляхів побудови тривалих підвалин міждержавних стосунків України з Польщею, стосунків, які б стали гарантом спокою й рівноваги у цій частині Європи, прискорюючи цим самим їхню ходу до прийдешньої інтеграції з політичними, економічними, фінансовими структурами та захисними інституціями Західної Європи. Ніхто не твердив, що це буде легкий шлях, але всі були переконані, що це шлях реальний. Звичайно, при врахуванні всіх зумовлень, про які мовилося в цих американських діалогах. Діалог це шанс і шлях знайти modus vivendi в найбільш конфліктних питаннях, зокрема, в пошуках взаєморозуміння й добросусідства.

Степан КОЗАК
Варшава.

У КРАКОВІ СТВОРЕНО ЦЕНТР УКРАЇНСЬКОЇ НАУКИ І КУЛЬТУРИ

Краків відзначився в історії України не лише як давня столиця сусідньої Польщі, що протягом кількох сторіч володіла українськими землями, але також як місто, де відбувалися події і жили люди, які збагачували українську культуру. Вже ж бо 500 років минає від часу, коли в Кракові, на замовлення перемиської православної єпархії і українських та білоруських магнатів, надруковано перші чотири кириличні церковні книги. А в нашому бурхливому сторіччі тут жили і творили письменники Василь Стефаник і Богдан Лепкий, науковці Іван Зілинський та Володимир Кубійович. Під час другої світової війни саме тут діяв культурний і видавничий центр, який обслуговував українське населення Лемківщини, Засяння, Ярославщини, Холмщини і Підляшшя.

Нині краківські традиції українознавства й українського культурного життя почали відроджуватися. В Ягайлонському університеті, де вже кільканадцять років діють міжфакультетський лекторат української мови й семінар із питань української історії та літератури, торік проведено перший набір студентів на відділення україністики.

Крім Ягайлонського і Варшавського університетів, кафедри українознавства виникли в обох університетах Любліна, а також у Познані та Торуні. Отже, можна сказати, що в Польщі університетська україністика й українознавство взагалі в останні роки розвиваються успішно. Набагато гірша ситуація, якщо йдеться про забезпечення наукового підгрунтя діяльності українських суспільних установ і організацій, які тут існують. Ще донедавна українське культурне життя в Польщі, з політичних причин, обмежувалося фольклорними й естрадними колективами, що діяли в рамках УСКТ. Єдиними українськими виданнями наукового характеру були «Український календар» і місячник «Наша культура», додаток до тижневика «Наше слово». Але з фінансових причин нині опинилося під загрозою існування будь-яких видань, що виходили досі завдяки державним дотаціям для Об'єднання українців у Польщі.

Тому, творячи основи свого політичного, суспільного, культурного та наукового життя, українці в Польщі щораз більше муситимуть розраховувати лише на власні сили. Однією з таких незалежних від дефіцитів державного бюджету інституцій є Центр української науки і культури, організований у Кракові фундацією Св.Володимира Хрестителя Київської Руси, фундація м. ін. у 1990-1991 роках виступила в ролі співорганізатора та спонсора трьох великих міжнародних наукових конференцій, присвячених питанням незалежницьких прагнень українців у XX ст. й особі митрополита А.Шептицького, а також спонсора гастролів у Польщі українських артистів і мистецьких виставок. Зараз головним почином фундації Св.Володимира є ремонт кам'яниці в Кракові, в якій розмістяться її бюра, крамниці з українськими художніми виробами та книжками, а передусім приміщення для Центру – наукові майстерні, бібліотека, архів, виставкові й музейні зали.

Серед головних наукових завдань Центру особливе місце належить створенню професійних регіональних секцій, які рятуватимуть від знищення і науково опрацюватимуть українські матеріальні пам'ятки (передусім сакральне і сільське будівництво та народне мистецтво) в окремих регіонах, а також записуватимуть фольклор і мову. Великої ваги надається також популяризації знань про Україну серед польського суспільства. Служити цьому (крім згаданих уже наукових конференцій) має передусім видавнича діяльність. Незабаром вийде в світ збірник матеріалів конференції «Незалежницькі прагнення українців у XX ст.» (польською і українською мовами), зорганізованої фундацією у травні 1991 р., планується також серія перекладів на польську мову українських праць, які торкаються польсько-українських відносин. Крім

digitized by ukrbiblioteka.org

цього, центр має намір видавати матеріали регіональних секцій, а також власну наукову періодику.

Палітра планів Центру і фундації, як бачимо, дуже широка. Досі її реалізацію обмежують великі кошти на ремонт будинку, що його, сподіваємось можна буде закінчити ще цього року. Вже віддано до вжитку перші кімнати, в яких діють, зокрема, секція Підляшшя, Холмщини і Полісся та консерваторська секція, яка нині відновлює ікони, врятовані з церкви в селі Цевків на Любачівщині. Коштом фундації створено також (українською мовою) перший документальний фільм про концентраційний табір у Явожні, де польський комуністичний режим переслідував українців, заарештованих в 1947 р. під час акції «Вісла». Цей фільм уперше показано на конференції «Незалежницькі прагнення українців у XX ст.».

Фундація Св.Володимира та Центр української науки і культури діють трохи довше як два роки, однак їхні починання вже знайшли позитивний відгук і в Польщі (серед українців і поляків) і серед українців в Україні й діаспорі, які підтримують їх морально та матеріально. Це особливо важливо тепер, коли Польща перебуває в стані глибокої кризи, а Україна щойно починає робити перші кроки як незалежна держава, і важко їй допомогати українцям за кордоном. Краківська фундація і її науковий центр стали вже неначе першими амбасадорами вільної України. Запорукою цього є хоч би добра слава, яку здобув серед польського й українського суспільства засновник фундації, доктор Володимир Мокрий. У 1989-1991 роках був він послом до польського Сейму з рекомендації «Солідарності», виступаючи як член сеймової комісії у справах національних меньшостей, сеймових делегацій на обох з'їздах Руху та як член скликаної навесні 1991 р. польсько-української парламентарної групи і делегації Сейму, яка в червні 1991 р. зустрілася в Києві з депутатами Верховної Ради й урядом України.

Юрій Гаврилюк.

У КИЄВІ – ЛУЦЬКУ ВІДБУЛАСЯ КОНФЕРЕНЦІЯ, ПРИСВЯЧЕНА В.ЛИПИНСЬКОМУ

2-6 червня 1992 р. в Києві, Луцьку, Кременці відбулася міжнародна конференція, присвячена 110-річчю від дня народження видатного українського історика, філософа, політичного й громадського діяча Вячеслава Липинського. Підготували та провели її Інститут української археографії (директор член-кореспондент АН України П.С.Сохань), Національна асоціація українознавців (президент І.М.Дзюба), Східноєвропейський дослідний інститут ім.В.Липинського (президент проф. Я.Пеленський) та Луцький педагогічний інститут (ректор Б.Й.Заброварний). В роботі конференції взяли участь відомі науковці з США, Австрії, Польщі, України, а також молодша дочка останнього гетьмана України Олена Отт-Скоропадська й племінник Вячеслава Липинського – Я.К.Липинський.

У пленарному засіданні, що відбулося у Києві, доповіді мали: Ярослав Пеленський (США) «В.Липинський як політолог і сучасна політична ситуація в Україні», Лев Білас (Австрія) «В.Липинський як історик», Ярослав Дашкевич (Львів) «В.Липинський як речник аристократичної інтелектуальної революції», Павло Сохань (Київ) «М.Грушевський і В.Липинський у дореволюційні часи», Мирослав Попович (Київ) «Липинський і український консерватизм», Ганна Дельонгова (Польща) «В.Липинський між польським і українським світами».

Далі конференція переїхала до Луцька, де тривали засідання в чотирьох секціях: історіософській, суспільно-політичній, історіографічній

та історії козацтва, біографічній. Заслухано близько 50 доповідей. Особливий інтерес викликали доповіді Н.Яковенко (ІУА), В.Потульницького (КДУ), Г.Сварник (ЦДІА у Львові), В.Ульянівського (ІУА), Н.Заліської (Запорізький державний університет), І.Гирича (ІУА), Є.Сверстюка (Спілка письменників України).

По закінченні наукової частини учасники конференції відвідали могилу В.Липинського в с.Затурцях на Волині, де відправили панахиду священики трьох конфесій, та садибу його батьків, у якій жив у юнацькі роки видатний учений.

На прикінцевому засіданні, що відбулося в стінах Кременецького ліцею, відзначено, що учасники конференції зробили помітний внесок у дослідження життя та діяльності Липинського, висловлено побажання про видання окремого збірника її матеріалів. Там же була прийнята резолюція конференції, в якій містяться пропозиції щодо створення наукової установи Східноєвропейського дослідного інституту ім. В.Липинського в Києві, Волинського наукового центру українознавства в Луцьку, меморіального комплексу й музею-заповідника в Затурцях, вивчення спадщини Липинського в школах і вузах, встановлення пам'ятних знаків на будинках, де він жив і працював.

НОВЕ ВИДАННЯ «УКРАЇНИ НА ПЕРЕЛОМІ» В.ЛИПИНСЬКОГО

Філадельфія. США. Тут у Східно-Європейському дослідному інституті ім.Вячеслава Липинського вийшло друком наукове видання історичного твору Вячеслава Липинського«Україна на переломі, 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті» за редакцією Лева Р.Біласа і Ярослава Пеленського. Це наукове видання, яке з'явилося під спільними грифами Інституту ім.В.Липинського і Інституту української археографії АН України та зі спільною редакційною колегією (до її складу увійшли: голова – Ярослав Пеленський, Лев Р. Білас, Геннадій В. Боряк, Ярослав Р. Дашкевич, Роман Залуцький, Василь Рудко, Валерій А. Смолій, Павло С. Сохань, Наталя М. Яковенко та відповідальний редактор Христина Пеленська), є результатом співпраці між двома вищеназваними установами та першою цього роду публікацією, здійсненою спільними зусиллями української діаспорної установи і України.

Книга, що нараховує 416 сторінок, містить крім третього наукового видання «Україна на переломі» (перше з'явилося у 1920 р., друге – у 1954 р.), польський текст її прототипу «Dwie chwile z dziejów porewolucyjnej Ukrainy. I. U szczytu potęgi», опублікованого у 1912 р. у збірній праці «Z dziejów Ukrainy», передмову «Вячеслав Липинський і його «Україна на переломі» (українською і англійською мовами) президента Інституту ім.В.Липинського Ярослава Пеленського, «Археографічний вступ» Наталі М. Яковенко і Христини Пеленської та вступне есе «Вячеслав Липинський як історик кризової доби» Лева Р. Біласа. Наукове видання «України на переломі» вийшло друком як третій том історичних творів В.Липинського, що складає частину повного видання його спадщини, запланованого у 14-ти томах.

Бурхливий процес оновлення духовного, національного, врешті – державного життя в Україні, свідками й учасниками якого нам щастить бути, диктує свою ієрархію черговості проблем і для кабінетної науки. Глибоко символічно, що до читача материкової України вперше прийде одна з основоположних теоретичних праць

digitized by ukrbiblioteka.org

Вячеслава Липинського засновника державницької і самостійницької школи в українській історіографії та політичній думці. Спроби знайти в історії України модель її майбутньої державності, роздуми над політичною системою публічної влади, загострена увага до організаційних проявів і форм історичного буття українського народу, аналіз конструктивних і деструктивних тенденцій у цій царині минулого - ось те коло проблем, яке робить твори Липинського гостро злободенними і сьогодні. В «Україні на переломі» автор розглядає питання побудови української козацької держави (центральна тема книги), що розвивалася від автономізму до майже повного унезалежнення, та роль еліт (аристократії) і видатної особистості (Гетьмана Богдана Хмельницького) в історії України XVII століття. Застосовуючи аналітично-концепційний метод дослідження та драматично-сугестивну манеру писання, він намагається на прикладі давноминулих історичних невдач показати своїм землякам правильний шлях до успішного втілення ідеї української державності.

Хоч «Україна на переломі» вперше побачила світ у 1920 р. і взагалі стосується історії України понад трьохсотлітньої давності, вона не втратила актуальності й досі. Адже наша країна знову, як і в часи Хмельниччини, що їх досліджував Липинський-історик, перетворилася, вживаючи його дефініцій, на «страшний вузол соціяльних, економічних, культурних, цивілізаційних і політичних суперечностей»; вона знову (вже вкотре?) балансує «на переломі» як «образ руху», терен праці й змагань за державу, «якої ще нема і яку ще треба створити».

Наукове видання «України на переломі» вийшло друком завдяки меценатській пожертві пані Лідії Яців для вшанування пам'яті її чоловіка, бл. п. магістра Петра Яціва (1908-1989). З огляду на те, що Україна сьогодні перебуває на новому переломному етапі державного будівництва, національним обов'язком української діаспори є допомагати публікувати твори української державницької школи, зокрема спадщину Вячеслава Липинського, які тепер в Україні дуже потрібні. Тому управа Інституту ім. В. Липинського звертається до української громадськості в діаспорі із закликом піти гідними наслідування слідами пані Лідії Яців і підтримати Інститут у його видавничій діяльності. Закупіть «Україну на переломі», закликає Інститут, і перешліть її землякам в Україні.

«Україну на переломі» у твердій обкладинці ціною $ 39.95 можна набути, пишучи на адресу: W.K. Lypynsky East European Research Institute, 469 Flamingo Street, Philadelphia, Pa 19128, USA.

ПРО АВТОРІВ:

Богдан-Ігор Антонич (1909—1937 рр.) — один з найвидатніших поетів XX століття, творчість якого упродовж тривалого часу замовчувалася в Україні.

Михайло Москаленко — перекладач з багатьох іноземних мов, літературознавець. Живе у Києві.

Марина Новикова — літературознавець, професор Сімферопольського університету.

Мікулаш Неврлі — літературознавець, автор багатьох досліджень з історії української літератури та культури. Живе в Словаччині.

Богдан Футей — Федеральний суддя США.

Тарас Возняк — філософ і культуролог. Живе у Львові.

Оксана Грабович — культуролог, професор Гарвардського університету. Живе у США.

Вадим Скуратівський — літературознавець, культуролог, доцент Київського інституту театрального і кіномистецтва ім. І. Карпенка-Карого.

Михалко Скаліцкі — молодий український прозаїк і критик. Живе у Миколаєві.

Степан Козак — літературознавець, професор україністики Варшавського університету.

Юрій Гаврилюк — поет і публіцист. Живе у Польщі.

«Сучасність», № 8, а також більша частина «Сучасності», № 9,
набрані на комп'ютерній системі Macintosh,
наданій Інституту української археографії АН України
Українським науковим інститутом Гарвардського університету
та Фондом Катедр Українознавства (США).

Надруковано на комбінаті друку видавництва «Преса України».
252047, м.Київ, просп. Перемоги, 50
Друк офсетний. Зам. 0144109

digitized by ukrbiblioteka.org

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ В УКРАЇНІ

Передплатників просимо замовляти журнал у всіх відділеннях зв'язку, посилаючися на додатковий список (телеграму Міністерства зв'язку України), число індексу 74459; на рік: 60 крб., на півроку: 30 крб., на квартал: 15 крб.

Адміністрація в Україні: 254655 Київ-МСП, вул. Мельникова, 63.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ В США

Передплата журналу *Сучасности* в усіх західніх країнах становить 60 ам. долярів на 1992 рік.

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на Sucasnist і висилати представникові даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в США і в американських долярах виготовляти поштові перекази чи чеки (з ам. банковими числами знизу) на: Sucasnist.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

АВСТРАЛІЯ: Sucasnist / Dr. D. H. Pyrohiv
75 New Road
Oak Park, Vic. 3046
Melbourne

ІЗРАЇЛЬ: Sucasnist / Mr. G. Shakhnovich
Harav Maymon St. 2, Apt. 31
Bat -- Yam

АРГЕНТІНА: Sucasnist / Dr. M. Wasylyk
Nahuel Huapi 5381
1431 Buenos Aires

ШВАЙЦАРІЯ: Sucasnist / Dr. R. Prokop
Muristrasse 82
3006 Bern

ВЕЛИКОБРІТАНІЯ: Sucasnist / Mr. T. Kuzio
74 Nibthwaite Road
Harrow, Middx. HA1 1TG

Адміністрація в США:
SUCASNIST / Mr. Y. Smyk
744 Broad St., Suite 1116
Newark, NJ 07102-3892
(201) 622-0545 Fax.: (201) 622-1933

ISSN 0585-8364.Сучасність. 1992. N 9.1—168

ВИЙШЛО ДРУКОМ:

ІВАН КОШЕЛІВЕЦЬ. *Літературний процес дещо з віддалі.* — Накладом Наукового Товариства ім. Шевченка в Європі. — Париж, 1991. — 94 с.

Відомий літературознавець і критик з української діаспори оглядає характерні явища сучасного літературного життя в Україні.

ГЕНРІ ТОРО. *Громадянська непокора* — К.: "Ява", 1991. — 46 с.

Новий переклад (Юлія Шелеста) славетної лекції американського мислителя-трансцеденталіста.

ОМЕЛЯН ПРІЦАК. *Історіософія та історіографія Михайла Грушевського.* — Київ–Кембрідж, 1991. — 80 с.

Словами автора, видатного ученого-гуманітарія, професора Гарвардського університету, дійсного члена Американської, Фінської, Турецької академій наук, а з 1990 року й іноземного члена Академії наук України, — це "безпристрасна студія про його історіософію, цебто його філософію у відношенні до його ж власного історичного досліду, а також характеристика і оцінка його як ремісника-майстра на полі конкретної історичної праці, цебто як історіографа".

МІКУЛАШ НЕВРЛИЙ. *Українська радянська поезія 20-х років. Мікропортрети в художніх стилях і напрямах.* — К.: Вища школа, 191. — 271 с.

У монографії досліджено бурхливий розвиток поетичної творчості першого пореволюційного десятиліття в Україні, розглянуто такі стилі і напрями, як український символізм, футуризм, неоромантизм, неокласицизм та ін., змальовано літературні постаті, зокрема, тих, кого автор знав особисто. Книжка буде дуже корисною для літературознавців, студентів, викладачів, усіх, хто цікавиться українською літературою.

МИРОСЛАВ ПОПОВИЧ. *Національна культура і культура нації.* — К.: Т-во "Знання" України, 1991. — 64 с.

Відомий філософ простежує співвідношення професійної і народної культури, їхні генетичні корені та взаємозв'язок, з'ясовує перспективи розвитку української національної культури.

ЧИТАЙТЕ В НАСТУПНОМУ ЧИСЛІ:

ТАРАС МЕЛЬНИЧУК
Поезія

БРУНО ШУЛЬЦ
Оповідання
Проза

НЕСТОР ДУМАНСЬКИЙ
Самопізнання суспільства

ІГОР КАЧУРОВСЬКИЙ
Гумор української еміграції

АНАТОЛІЙ СВІДЗИНСЬКИЙ
Крим учора і сьогодні. А завтра?

АРСЕН ЗІНЧЕНКО.
Подільська сторінка відродження національної церкви

digitized by ukrbiblioteka.org